

iskolakultúra

TÁRSADALOMTUDOMÁNY

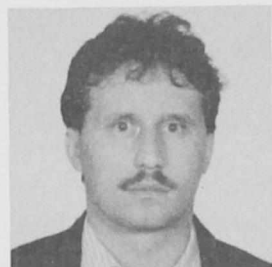
*Az Országos Közoktatási Intézet
folyóirata
IV. évfolyam, 21. szám*

A TARTALOMBÓL Arató László: Örkeny egypercesei ✓✓ Lőkös István: Magyarok, szerbek, horvátok ✓✓ Zachar József: Adalékok Ausztria 1918 utáni történetéhez ✓✓ Földényi F. László: Tiszta érzékek ✓✓ Kiss Irén: Kosztolányi, a PEN-elnök ✓✓ Chikán Bálint: Európa, Európa ✓✓ Vámos Ágnes: Magyar és nemzetiségi tannyelvek ✓✓ Kamarás István: Az irodalom olvasója

Számunk szerzői

Arató László, tanár, Radnóti
Miklós Gyakorló Iskola, Bu-
dapest

Barta Róbert, tudományos
osztályfőnök, KLTE Tört. Inté-
zet, Debrecen

Bengi László, egyetemi hall-
gató, ELTE BTK, Budapest

Bodri Ferenc, tanár, Eszter-
gom

Bohár András, esztéta, Bu-
dapest

Chikán Bálint, művé-
szettörténész, Magyar Kép-
zőművészeti Főiskola, Bu-
dapest

Czigány Zoltán, író, rendező,
Budapest

Földényi F. László, egyetemi
docens, ELTE BTK, Buda-
pest

Horánszky Nándor, tudomá-
nyos főmunkatárs, OKI, Bu-
dapest

Kamarás István, tudomá-
nyos főmunkatárs, OKI, Bu-
dapest

Kiss Irén, egyetemi docens,
ELTE BTK, Budapest

Kronstein Gábor, tanár, újsá-
gíró, MTI, Budapest

Lomb Kató, tolmács, műfor-
dító, Budapest

Lőkös István, egyetemi ta-
nár, KLTE, Debrecen

Magyar Tivadar, tanár, Ko-
lozsvár

Ravasz István, történész,
Hadtörténeli Intézet és Mú-
zeum, Budapest

Stier Miklós, tud. igazgató,
Collegium Hungaricum,
Bécs

Vámos Ágnes, tudományos
főmunkatárs, OKI, Budapest

Zachar József, történész,
HM Hadtörténeli Intézet és
Múzeum Bécsi Kirendeltsé-
ge

Első felhívás

Az Országos Köznevelési In-
tézet Tudományos Tanács és
a Janus Pannonius Tudo-
mányegyetem Bölcsészeti-
tudományi Kara

**konferenciát rendez
1994. december 2-3-án
Pécsett**

Műveltségkép az ezredfor-
dulón II. címmel. A konferen-
cia részletes programját és a
Műveltségkép az ezredfor-
dulón I. konferencián elhang-
zott előadásokat és hozzá-
szólásokat az Iskolakultúra
következő száma közli.

Első felhívás

Tisztelt Olvasó!

Az Iskolakultúra terjeszté-
si ára 1995 januárjától
megváltozik. Egy példány
130,- Ft-ba, a teljes lapcsa-
lád évi előfizetési díja
3120,- Ft-ba fog kerülni.

A szerkesztőség

A szerkesztőség munkatársai:

ANDOR MIHÁLY
DIPPOLD PÁL
FATALIN LÁSZLÓ
KAMARÁS ISTVÁN
KORMÁNY GYULA
MÁNYOKI ENDRE
SEBŐK ZOLTÁN
SZAKÁLY SÁNDOR
SZENDREI JÁNOS
TAKÁCS VIOLA
TRENCSÉNYI LÁSZLÓ
VÁGÓ IRÉN
VAMOS ÁGNES
ZALÁN TIBOR

ASZTALOS ILDIKÓ (Kolozsvár)
TÓTH LÁSZLÓ (Dunaszerdahely)
VARGA PIROSKA (Szabadka)
FÜLÖP YVETTE
GULYÁS LÁSZLÓ
SZEBERÉNYI BEÁTA
TOLNAI SZABOLCS

*A borítót és a belső tipográfiát
tervezte:*

HELLE MÁRIA

Kiadja az Országos Közoktatási
Intézet
Budapest, Dorottya u. 8. 1051

Felelős kiadó:

ZSOLNAI JÓZSEF főigazgató

Szerkesztőség:

Budapest, Dorottya u. 8. 1051
(Postacím: 1393 Budapest,
Pf.: 701/420)
Telefon: (1) 138-29-38
Telefax: (1) 118-63-84

Szerkesztőségi fogadónapok:
kedd, szerda, csütörtök 10-14 h

Terjeszti a Nemzeti Hírlapkereskedelmi
Rt. és a regionális részvénytársaságok,
valamint egyéb alternatív terjesztők. Elő-
fizethető a szerkesztőség címén köz-
vetlenül, vagy átutalással OTP Rt. V.
ker. 218-98055-508-042967-4 pénzfor-
galmi jelzőszámon. Előfizetési díj szá-
monként 110,- Ft. (Teljes évfolyam
2640,- Ft; Természettudomány 1100,-
Ft, Társadalomtudomány 1100,- Ft,
Matematika-Informatika-Technika
440,- Ft.) Megjelenik kéthetente.

Lapunk egyes példányai megvásárol-
hatók a Mentor Könyvesboltban (Buda-
pest, Dorottya utca 8.) és a Pedagógus
Könyvesboltban (Budapest, Múzeum
krt. 3.).

HU ISSN 1215-5233

A nyomás az MSZH Nyomda és Kiadó
Kft. Nyomdájában készült.

Felelős vezető: Nagy László igazgató

Lapzártá: 1994. október 13.

iskolakultúra

AZ ORSZÁGOS KÖZOKTATÁSI INTÉZET
FOLYÓIRATA

IV. évfolyam, 1994/21.

Tartalom

Vámos Ágnes: Magyar és nemzetiségi tannyelvek
(2) **Kamarás István:** Az irodalom olvasója (8) **Ara-
tó László:** Örkeny egypercesei (24) **Lőkös István:**
Magyarok, szerbek, horvátok (29) **Zachar József:**
Adalékok Ausztria 1918 utáni történetéhez (36)
Barta Róbert: Numerus Clausus rendelkezések
Magyarországon az 1920-as években (45) **Földé-
nyi F. László:** Tiszta érzékek (51)

SZEMLE

Lomb Kató: Könnyű nyelvek – nehéz nyelvek (61)
Ravasz István: Elmékedések egy vázlatgyűjte-
ményről (63) **Stier Miklós:** Tankönyvegyszerítést
vagy (inkább) szemléletváltást? (66) **Czigány Zol-
tán:** Középkori magyar levelek (69) **Bori Ferenc:**
Egy lakatosinas bronzszobra a városka főterén
(74) **Kiss Irén:** Kosztolányi, a PEN-elnök (77) **Ben-
gi László:** Önreflexív prózatechnika és polivalens
jelentésstruktúra Kosztolányi Dezső Házi dolgozat
című novellájában (78) **Magyari Tivadar:** Hungaro-
lógiai Tanszék Bukarestben (81) **Horánszky Nán-
dor:** Iduna költészetének tanítása a polgári iskolák-
ban (82) **Bohár András:** Megformálható-e a meg-
formálhatatlan? (84) **Chikán Bálint:** Európa, Euró-
pa (87) **Kronstein Gábor:** Filozófus egy filozófiael-
lenes korban (90)

Magyar és nemzetiségi tannyelvek

(XIX.század)

VÁMOS ÁGNES

A 1844. évi II. tc. bevezetésével a magyar nyelv az ország összes iskolájának tanítási nyelve lett. A szabadságharc és az Entwurf viharaitól dúlt iskolákban a helyzet a kiegyezés után stabilizálódni látszott. Az oktatáspolitikai az első, önálló oktatási törvényt, az 1868. évi Népoktatási törvényt is megalkotta. A hatvanas évek polgárosodó törekvései közepette újra át kellett gondolni az állam és az egyház kapcsolatát, az állami felelősség- és kötelezettségvállalás határait, az iskolaszervezet fejlődésének irányait.

A magyar nyelv és a nemzetiségek nyelvének tannyelvi kapcsolatát először a népiskolák szintjén érintették. Az ehhez szükséges fő kérdések a 19. század második felében így hangzottak:

- Milyen szempontokat kell mérlegelni, amikor a tanítási nyelv kérdésében az állam döntést hoz?
- Milyen szintre helyeződjön a tannyelv megválasztásának joga?
- Feltételhez kell-e kötni, illetve milyen feltételhez kell kötni a tannyelv választás jogát?

A népiskolai törvény és a nemzetiségek tannyelve

A forradalom és szabadságharc utolsó szakaszában, Eötvös József első minisztersége alatt már foglalkoztak a tanítási nyelv kérdésével. A népoktatási törvény tervezetének vitájakor, a liberális elvek alapján és az aktuális politikai helyzetben, a nemzetiségek meggyerése fontos kérdés volt. „Nem akarom a testvériséget úgy érteni, hogy a kiket testvérekké akarunk tenni, lánczra verünk, vagy tetszik vagy nem, hanem úgy szeretném testvérekké tenni az embereket, miszerint a szabadságot ne korlátozza.” (Deák Ferenc)

A népoktatási törvénytervezet a magyar nyelv megtartása mellett a „honpolgárok valóási és nyelvi különbségeire” is tekintettel volt. A nézetek azonban a Kultuszminisztériumon belül és kívül megoszlottak. Eötvös álláspontja képviselte az állam fokozott kötelezettségvállalásának szükségességét a közös iskoláztatás terén, a tankötelezettség elvét, a kisebbségi szabadságjogok tiszteletben tartását.

A 18. század vége óta már megszokott volt, hogy a törvény a tanítási nyelvről is rendelkezzen. Az 1849-es vita azonban a *döntés elvi alternatíváira*, aktualitására világít rá.

A magyar nyelvű oktatás vagy az anyanyelvű oktatás elve érvényesüljön?

Az 1844. évi II. tc. után a – korábbi, latin tannyelvűséghez képest egyébként progresszív – magyar tannyelvűség egy mindinkább gyorsuló folyamat végére látszott pontot tenni. A nyelvi kizárólagosságra törekvők azonban nem számoltak a kisebbségek reális érdekeivel, nem értették meg a korszak törvényszerű folyamatait. A népiskolai törvénytervezetben az anyanyelvű tanulás joga igen, de elve nem jelenik meg. „A tanítás magyar nyelven történjék, s ha valaki nem tud magyarul, a status minden gyermeknek garantirozza hogy saját nyelvén vehesse az elemi oktatást.” (1). Elvileg tehát nem épít arra, hogy

milyen nyelven beszél a tanuló, hanem hogy milyen nyelven nem beszél... Nem a nemzetiségek egyéni vagy kollektív igényein nyugszik. Nem az anyanyelven kezdődő elemi tanulmányok fontosságát vallja, hanem egy nemzetállam-államnyelv elvét, amely – ebben a formában „engedményeket” juttat e nyelvet nem ismerőknek. Innen már csak egy kis lépés lesz a kultuszminisztériumi államtitkár érve: „A magyar nyelvnek előnyököt kell juttatni, s ez igen természetes, mert minden magyarországi fajok elismerik, hogy a magyar nyelv diplomatikai nyelv legyen, tehát a javaslatnak azon pontja, hogy a magyar nyelv minden fajú iskolában taníttassék, s ott, a hol a növendékek értik e nyelvet a nagyobb tárgyak magyar nyelven adassanak elő, természetes.” (2) A magyar nyelvi hegemóniáért még az Entwurf kapcsán megismert és megütött „diplomatikai nyelv” kifejezéstől sem riadnak vissza.

Az államnyelvet nem tudók tannyelvválasztásában az alanyi, a kollektív vagy a többségi elv érvényesüljön?

Az alanyi jog elve. A nyelvválasztás alanyi joggal nyugszik, ha minden tanuló anyanyelven kezdheti tanulmányait. E gondolat közel áll ahhoz a pedagógiai felfogáshoz, amely felruházza az embert saját (gyermeke) neveltetésében való részvétellel, a döntés jogával. Közel áll ahhoz is, hogy minden tanulót arról a szintről kell elindítani, amelyen az iskoláztatás kezdetén áll. E tétel vitája napjainkig tart. Hiába fogalmazta meg az UNESCO a hatvanas években az anyanyelvű tanulmányok jogait, hiába tartalmazza a Gyermeki Jogok Nyilatkozata, a gyakorlati megvalósítása a legfejlettebb demokráciákban sem zavartalan.

Az újkor polgárságának liberális felfogásában szabadságot kapott az egyén, a társadalmi-gazdasági élet, a nemzet. Nacionalista hajtása a nemzeti létet, kultúrát, gazdasági életet biztosító nemzeti állam megteremtéséért és fejlesztéséért harcolt. Az alanyi jog ennek a gondolatkörnek szülötte. Törvényi rangra azonban akkor nem emelkedett.

A kollektív jog elve. A kollektív jog szerint a tömbben élő nemzetiségeknek joguk van az anyanyelvű iskoláztatáshoz. A kollektivitás 19. századai fogalma azonban nem a mai polgári tartalmat hordozta, hanem csak az egy vallási közösséghez tartozók együttes érdekérvényesítési lehetőségét jelentette. A tannyelvről hozandó döntés ezen a ponton az egyház évszázados iskolaalapítási jogával is kapcsolatban van. A hit megválasztása sokszor nyelvválasztást is jelent (lásd román ortodox iskola).

A kollektív jog felfogása már abban az időben is keveredett a többségi joggal, valószínűleg azért, mert a többség elve éppen a vallásoktatás kapcsán jelent meg. „Amely közösségben több hitfelekezet van, szabadságában álland a külön felekezeteknek a kormány felügyelete alatt, saját erejükkel külön elemi iskolát állítani, de csak a felekezeti többség kívánatára.” (1849. évi tervezet 15. paragrafus)

A népiskolai törvény megalkotásával az állam befolyást kíván gyakorolni polgáira az iskoláztatás révén. Intézkedni, állásfoglalni kellett az egyházzal is. A tannyelvválasztási döntés a kollektív és többségi jogok finom élén táncolt. Mindegyik esetben az egyéni jogok csoportos megjelenésének és érvényesítésének kérdése volt.

A többség elve. „A tanítás nyelve a lakosok többsége szerint határoztatik meg.” (2) E kifejezés többször visszatér a 19. században. Az egyházi iskoláztatásban harmonikusan kiegyenlíthető a kollektivitás és a többség elve. Ahol nagyobb tömbben éltek más nyelvű és gyakran más vallású nemzetiségek, ott az egyház- és iskolaszerveződéssel párhuzamosan haladt a lakosság közössége kovácslódása és érdekének érvényesítése. A többség (a kollektív) elv alapján az egyéni érdek integrációja is végbe mehet.

A többség elve a 19. század második felében hosszan tartja magát, noha többször visszatérnek az ellenzők érvei. Azoké, akik a többség elvében a magyarság felett „majorizálódott” nemzetiség vízióját vélik látni. A többség szerinti nyelvválasztást ellenzők a magyarságra leselkedő „vesélyekkel” érvelnek: „ha van egy falu, hol hatvan oláh és 59 magyar iskolás gyermek lehet, ott az ötvenkilenc magyar gyermek csak azért, mert egygel kevesebben vannak, mint az oláhok, oláhuul tanuljon, igazságosnak és célirányosnak nem látom.” (2) (Azt persze e nézetet valló nem fejtí ki, hogy „igazságosnak” látná-e, ha a 60 román gyereknek kellene magyarul tanulna 59 magyar miatt... Vámos Á.)

Az ország etnogeográfiai térképe miatt a „többségi nyelv” és az „államalkotó nyelv” kifejezések konfrontálódtak.

Az *államközösség elve* a 19. századi nacionalista nemzetállam kultúrpolitikájának hajléka. Századunk elejétől is mind gyakrabban találkozunk vele. Az egyéni, a közösségi és a többségi elvek rovására mindinkább uralkodóvá válik a magyar oktatáspolitikában az állam érdeke, a nemzet érdeke, a közérdek. E felfogás hosszan tartja magát, nem utolsósorban azért, mert a „közérdek” védelmében fellépőknek mindig könnyű a dolguk: „laza” kifejezést használnak. A mindenkor politikai nemzetfelfogása, nemzetfogalma könnyen aktualizálhatja a tartalmát.

A közérdek, az állam által megszabott érdek. A 19. század végi állam pedig a nemzetet, azaz az „egy politikai nemzetet” szolgálta. Nem vitatta ugyan, hogy a nevelés joga a szülői illeti meg, de hangsúlyozta, hogy mellette (vagy vele szemben?) a közösség érdekét kifejező államnak és az egyháznak is vannak jogai és kötelezettségei. Az egyénnek fel kell ismernie, hogy a „szervezett közösségben nevelődés” az egyén érdeke is. Ez egyben a közösség érdeke. (3)

Végül a tervezetben a következő szövegezést fogadták el:

11. paragrafus: „A magyar nyelv mindenütt rendes tárgy legyen”.

12. paragrafus: „Azon növendékek, akik a magyar nyelvet nem értik, az elemi oktatást anyanyelvükön veszik”.

A népiskolai oktatás tárgyában hozott 1868. évi XXXVIII. törvénycikkben a tannyelvi paragrafus – „fontosságát” tekintve – az V. fejezetben az 58. számot kapta: „Minden növendék anyanyelven nyerje az oktatást, amennyiben ez a nyelv a községben divatozó nyelvek egyike. Vegyes községben ez okból oly tanító alkalmazandó, aki a községben divatozó nyelveken tanítani képes. Népesebb községben, ahol többféle nyelvű lakosok tömegesen laknak, amennyire a község ereje engedi, különböző ajkú segédtanítók is választatnak.” (4)

Az anyanyelvű tannyelvhasználat többségi jogként került megszövegezésre. A nemzetiségi kérdés konszolidálását szolgálta a tanítók szabad nyelvhasználat, a nyelvek tanítási, évfolyambeli, módszertani szabadsága. 1849-hez képest, a nemzetiségek számára kedvezően változott a magyar nyelv, mint tantárgy helye is. Míg korábban rendes tárgy, most a nem magyar nyelvű elemi oktatásban nem kötelező tárgy.

A Népiskolai törvény *pozitív tannyelvi gondolatait* szinte betetőzhette volna az 1868-as nemzetiségi törvény, ha végrehajtották volna (5). Egyetemi nyelvi tanszékek felállítása, anyanyelvű iskoláztatás joga, anyanyelvű iskolák, a közügyekbeni anyanyelvű eljárhatóság, hétnyelvű pedagógiai szaksajtó, a nemzetiségű oktatás tankönyvellátása stb. A tannyelvi engedményekben az Entwurf-szellemmel szembeni gyökeres szakítás óhaja nyilvánul meg.

Az állam „köteles a lehetőségig gondoskodni arról, hogy a hon bármely nemzetiségű, nagyobb tömegben együtt élő polgárai az általuk lakott vidékek közelében anyanyelvükön képezhessék magokat egészen addig, hol a magasabb akadémiai képzés kezdődik.” (1868. tv.) *A magyar nemzetiségpolitika egyik legliberálisabb, a jogokat leginkább kiterjesztő, megengedő törvénye volt.* (6) Iskolák sokasága alakult és váltott ismét tannyelvet. Hibája volt mindazonáltal, hogy a nemzetiségek tanítási nyelve nem „vonult végig” a felnőtt iskolarendszerben, csak az „akadémiai képzésig” tart.

A szabályozásban azonban voltak olyan elemek, amelyeket rejtett „hibaforrás”-ként lehetett felfogni. Ezeket felhasználták a jogalkotó szándékával és a törvény szellemével ellentétes érdekekre is. A később, mindinkább kiteljesedő magyar, nemzeti szellemi irányzat is ezekre támaszkodott. A szakirodalom bőségesen taglalja a sérelmesnek tartott elemeket, a nemzetfelfogást, az állami iskolák tannyelvéről egyre-másra hozott művelődési miniszteri jogosítványokat. Ennek kifejtése azonban a téma gerincétől már túlságosan távol visz.

A magyar tannyelv erőszakolása

Az 1870-80-as években az erősödő nacionalizmus a magyar nyelv ügyén (ürügyén) tör előre az iskoláztatásban. 1879-ben megjelenő törvény szerint a magyar nyelv vala-

mennyi iskolában rendes tantárgy (7). E – látszólag fajsúlytalan – kérdésben a törvényhozás megoszott. A magyarosítási törekvések, a neonacalista szellemi vonulatú politika képviselői szembe kerültek a liberális nemzetfelfogást vallókkal, a nemzetiségek érdekeinek védőivel. A vita mindinkább elmérgesedett. A nemzetiségek törekvéseit anyaországuk nacionalizmusa is táplálta. (8)

„Hogy milyen nevelésű, milyen műveltségű utódok lépnek nyomdokainkba, az nem csupán a szülők, a családok kizárólagos magánügye, hanem elsőrendű közügy is” (9). Az egyik érv szerint a magyar nyelv rendes tárgyként való bevezetése ellentétes a nemzetiségi törvény szellemével. „Egyáltalán nincs szükség arra, hogy az ország minden nemzetiségű lakosai a magyar nyelvet elsajátítsák, mert hiszen a törvényben gondoskodva van arról, hogy a közügyekben eljárhassanak saját nyelvükön, ellenben most már ezen törvény életbeléptetésének következtében azt lehet mondani, hogy mivel most már alkalom adatott mindenkinek a magyar nyelv megtanulására, tudni kell most már magyarul mindenkinek, tehát nincs szükség arra, hogy a közügyek kezelésénél más nyelv, mint a magyar nyelv használtassék. Ennek tehát természetes logikus következése lesz, hogy megszüntetessék az 1868-i törvénynek az az intézkedése, hogy a többi nyelveken is, nemcsak a magyar nyelven lehet eljárni a közügyekben.” (10)

A magyarság – az ország lakosságának összlétszámában – a legnagyobb nemzet, de a nemzetiségek összességéhez viszonyítva kisebbségben élt. E tényben az oktatáspolitikai mindinkább gyengeséget, támadhatóságot, a nemzetiségeknek való kiszolgáltatottságot látta. E nézet képviselői, az egyik „kitörési pontnak” az iskolát látták. Az iskoláztatástól remélték a számarányok adminisztratív javítását, ez volt a befolyásolás egyik legjelentősebb eszköze. Az „egy politikai nemzet” felfogással, a franciás nemzetállam ideáljával, az államnyelv összekötő erejével érveltek. Újra és újra tagadták Szent István állítását, mely szerint a soknyelvű ország erős.

Tanulmányok sokasága írt arról, hogy mely vidékeken mennyi a magyarság számaránya; a lakosság mely nyelveket beszéli; a magyar nyelvet melyik nép ismeri vagy nem ismeri stb. Mely nép gyermei iskolázottabbak és miért. Az itt idézett bizarr megfogalmazás hűen tükrözi a hatalom nacionalista szemléletét. „183000 magyar ajkú tanköteles nem járja az iskolát, s ez utóbbiakból több mint 100000 éppen a vegyes népességű tankerületre esik, hol az iskolakerülés a magyar elemekre nézve, mint faji elkallódás veszélyével jár. Nem szorul hosszas bizonyításra, hogy egészen más hatása van annak, ha a magyar faj ilyen vidékeken, a hol más népelemekkel érintkezve s ezek által majorizálva, nélkülözi az iskola fajfentartó erejét és hatását, mint ha oly tankerületekben, a hol úgy szólva a madár is magyarul dalol, kerüli az iskolát” – érvel éppen *Szatmáry György*, a minisztérium népoktatási ügyosztályának vezetője (11)

Intézkedései nyomán a népiskolák száma az első világháborúig folyamatosan nő, s benne az állami befolyás nyomán „szaporodott azon népiskolák száma, a melyeknek tannyelve kizárólag magyar vagy magyarral vegyes.” (12). A nyílt magyarosítási törekvésben az 1907. évi Apponyi féle-törvény jelent újabb fokozatot. Az I. világháború kitörésekor az elemi iskolák 80 %-a már magyar tannyelvű volt. (u. o.) Az 1868. évi 38. tv. szélsőségei ellenére is jelentős eredménynek értékelik, mivel kiépült a kötelező alsó fokú oktatás. A tanulók száma 1870-1914 között 1,2 millióról 2 millióra, az iskolák száma 13700-ról 38000-re nőtt (13). Mindez azonban nem teszi semmissé a nemzetiségek sérelmeit.

Az iskolafokok tannyelvi illeszkedése

A tannyelvnél az iskolafokok közötti illeszkedést is vizsgálni kell. Az összefüggések finom szövevényére építve állhat csak szilárdan az iskolarendszer kétnyelvűsége. Az 1868. évi népoktatási törvény tanítási nyelvi vonatlatához csak tizenöt évvel később, és már más oktatáspolitikai körülmények között készült el a középiskolai törvény.

Az Entwurfot követően, először 1861-ben intézkedett kicsit zavarosan a helytartótanács arról, hogy a „középtanodák újjászervezésénél...a magyar nyelvnek, az azt mint országslási nyelvet megillető helyből való elnyomása nélkül, az országbeli különféle nemzetiségek méltányos igényei lehető kielégítést nyerjenek”. Ez alapján az állami tanügyi-gazgatás hatáskörébe tartozó gimnáziumok két részre oszlottak: kizárólag magyar illetve vegyes tannyelvűek. (14)

Az 1862. február 12-én kiadott 75.207 sz. alatti helytartótanácsi rendelet két tannyelvről és nemcsak segédtannyelvről intézkedik: „a helybeli és vidéki lakosság nemzetisége, viszonyai valamint a tanulók többségének anyanyelve s kívánata kell hogy zsinórmértékű szolgáljon arra nézve, mely módon és mértékben legyen a magyaron kívül még más hazai nyelv is, nemcsak mint segédnyelv, hanem mint a magyarral egyenjogú tannyelv és egyszersmind kötelezett rendes tantárgy is akként alkalmazandó, hogy az ...oktatások, magyarázatok, a kikérdezések, lecke felmondások, feleletek a magyaron kívül más, a tanulók által értett hazai nyelven is, minden kényszer nélkül és szabadon történhessék.” (15)

A tannyelvi kérdésben hagyott szabadsággal a legkülönbözőbb variánsokban jelentek meg az adott gimnáziumhoz tartozók többségi illetve a kisebbségi nyelvei. 1869. rózsahegyí al gimnázium: I.-II. osztály: minden tantárgyat magyarul és szlovákul is el kell magyarázni és a tanulóknak mindkét nyelven felelni is kell a tanultakból. Minél jobban értik azonban a tanulók az I. osztálytól kezdve a magyar nyelvet, „annál nagyobb mértékben kell a magyarázatoknál és kikérdezéseknél is alkalmazni.” s a fokozatosan a III-IV. osztályban mind kevésbé használni, majd elhagyni a „segédnyelvet”. Ez a gondolat Eötvös-nél is megfogalmazódott: „Ezen segédtannyelv alkalmazását didaktikai szempontból azon arányban kell mindig szűkebb korlátok közé szorítani, melyben a tanulók a másik nyelvet értik, úgy, hogy midőn az utóbbiban általában véve már tökéletes jártassággal bírnak, a segédtannyelv egészen elmarad.” (16)

Az állami adminisztráció a hetvenes-nyolcvanas években a *magyar tannyelv térnyerése irányába* dolgozott. Az 1883. évi XXX. tv-nyel végleg így szabályozta. E törvényben jelenik meg először az a kettősség, amely a gimnáziumok iskolarendszerbeli helyét a mai napig is megszabja: „a gimnáziumnak és a reáliskolának az a feladata, hogy az ifjúságot magasabb általános műveltséghez juttassa, és a felsőbb tudományos képzésre is előkészítse” (17) amelyet a „mindenirányú humanisztikus, főleg ó-klasszikai tanulmányok segítségével, a reáliskola pedig a modern nyelvek, a mennyiségtan és természettudományok tanítása által oldja meg.” (uo.)

A gimnázium vált tehát az értelmiség-utánpótlás és a társadalmi elit nevelésének csatornájává, ezért iskolarendszerbeli helyzete és a tanítás nyelve fontos oktatáspolitikai kérdés lett. A különböző társadalmi csoportok érdeke, hogy ezen az iskolafokon saját polgárait továbbjuttassa. A tanítási nyelv aspektusából természetesen vetődik fel újra a kérdés: a 19. század végéig Magyarországnak 1883. évi középiskolai törvénye a nemzetiségeket az értelmiség-utánpótlás-nevelésben valódi lehetőséghez juttatta-e?

Az 1883. évi középiskolai törvény szövege szerint a hitfelekezetek maguk határozhatják meg az általuk fenntartott nyilvános középiskolák tannyelvét. Ha azonban az nem magyar, kötelesek a magyar nyelv és irodalomtörténet tanításáról, mint rendes tantárgyról gondoskodni megfelelő óraszámban (18). E tantárgyakat a VII-VIII. osztályban a nem magyar tannyelvű iskolákban is magyar nyelven kell tanítani. Magyar nyelven kell érettségi vizsgát tenni.

A nemzetiségi értelmiség kineveléséhez – az iskolák számát és arányát tekintve – szűk út maradt. Az 1883. évi középiskolai törvény az állami fenntartás, felügyelet és igazgatás kérdésben szigorított. Közvetlenül felügyelte az állami és királyi katolikus iskolákat. De *mindenhol előírta az egységes, állami tantervet*. Ez lett valamennyi középiskolában a mérték. Ettől eltérni csak a Vallás és Köznevelési Minisztérium engedélyével lehet. A magyar nyelv és irodalom tantárgyat magyarul kellett tanítani a nemzetiségi iskolákban. Ez ekkor tannyelvi kérdés volt. A V.K.M. ezzel *valamennyi nemzetiségi intézményt kétnyelvűvé tette*. „A tanügyi igazgatás a nemzetiségek elmagyarosítását értelmiségükön keresztül célozta meg.” „A liberális magyar nemesség diadalmamórában nem vette észre, hogy vulkán tetején táncol, s minden politikai ésszerűség ellenére ragaszkodik” megszerzett tannyelvi jogaihoz. (19) A nemzetiségi tannyelvű iskolák száma a 20. századra rohamosan csökkent. E politika negatív következményei máig érezhetők.

JEGYZET

- (1) *Zibolen Endre*: Az ausztriai gimnáziumok és reáliskolák szervezeti terve. OPI. (A tantervelmélet forrásai sorozat) 1990.
- (2) *Kármán Mór*: Közoktatásügyi tanulmányok II. Franklin Ny. Budapest, 1911.
- (3) *Szatmáry György*: Nemzeti Állam és népoktatás. Compel. Budapest, 1892.
- (4) DOCUMENTUM a magyar nevelés történetéből 2. (szerk. Kóte) Tankönyvkiadó, 1979. 50. o.
- (5) *Ács Zoltán*: Nemzetiségek a történelmi Magyarországon. Kossuth Könyvkiadó, 1986.
- (6) *Bellér Béla*: A nemzetiségi iskolapolitika Magyarországon 1918 -ig MP.1. 1974.
- (7) DOCUMENTUM a magyar nevelés történetéből 2. (szerk. Kóte) Tankönyvkiadó, 1979. 121. o.
- (8) Ács: i. m.
- (9) *Somogyi*: i. m. 57. o.
- (10) DOCUMENTUM A magyar nevelés... i. m. 123. o.
- (11) *Szatmáry József*: i. m. 43. o.
- (12) *Szatmáry*: i. m. 24. o.
- (13) *Kovács Györgyné*: Kultúra és politika Kornis Gyula közoktatás-politikai tevékenységében. 1989. 6. o.
- (14) *Pintér Jenő*: A magyar középiskolák igazgatásának kézikönyve. Budapest, 1926.
- (15) *Mészáros István*: Középszintű iskoláink kronológiája és topográfiája 1996-1948. Akadémiai Könyvkiadó, Budapest, 1988. 90. o.
- (16) *Mészáros István*: u.o. 92. o.
- (17) *Zibolen Endre*: Az iskola és a társadalom funkciói. Doktori tézisek. Budapest, 1985. 22. o.
- (18) *Somogyi József*: Hazánk közoktatásügye a második világháborúig. Budapest, 1942. 106. o.
- (19) *Bellér Béla*: i. m. 50. o.

A szerző helyesbíti önmagát és elnézést kér tisztelt olvasóitól

Továbbá minden érintettől. Ugyanis az történt, hogy az augusztusi szám szeparátuma az én írásomat közölte. Amiótan közlésre előkészítettük nyár derekán az anyagot, kiutaztam Erdélybe, s utam során több pontban helytelennek találtam saját állításaimat, hazaérve azonban már nem volt mód a korrigálásukra. Ezért most, utólag teszem meg javító észrevételeimet.

1. Bocskay Vince szobrának címe: Turbános fej, s a készülés éve korábbi, inkább 1982. , de még az is elképzelhető, hogy 1981.

2. Baász Imre. Már az indító mondatban pontatlanság van: nem 1975-ben, hanem 1976-ban költözött a művész Kovászna megyébe, egy sepsiszentgyörgyi múzeumi munkalehetőséget kihasználva, s kezdetben Arkoson lakott (Sepsiszentgyörgytől 5 km-re), s csak később költözött be a városba.

A második mondat problémája: halálának azóta is vitatott körülményei. Sokan valóban azt írták, mint én a cikkben, ez azonban talán a legkevésbé pontos variáció. S bár a tisztelt olvasónak, s a tragédia bekövetkeztével a művésznek magának is kevésbé érdekes, hogyan is történt, de az itt maradtok s a felelősök szempontjából bizony nem mindegy. Meg kell tehát tennem ezt a korrekciót is: vérmérgezésben halt meg. A vér azonban nem fertőződhetett a fecskendőtől, mert egyszer használatos tűkkel kapta az injekciókat.

A következő bekezdés elején pár hónappal félreadtam egy eseményt: a rópcédulás akciója 1981. májusában a Román Kommunista Párt megalakulásának 60. évfordulója alkalmából volt. A kiállítást hirdető rópcédulák fele valóban román, másik fele magyar nyelven íródott, de színmegkülönböztetés nem volt köztük. Csak a kiállításra magára szitázott régi román rópcédulákat feketével.

Az időközi kutatások alapján bebizonyosodott, hogy ott is a korabeli tömegkommunikációs híreknek adtam igazat, hogy 1985-ben az EV GRAFIKUSA díjat A Föld sebei sorozatra kapta. Ez úgy igaz, hogy arra is, és a többi kiváló műre, amelyeket nagy nélkülözések közepette, szinte nyomorogva hozott létre (például A madár sorozat, a Baj ér! akció). Az 1986-os kitűnő rajz sorozatának gyakrabban használt, hitelesebb címe a Találkoztam egy békekereső emberrel, mint az, amelyet a tanulmányomban szerepeltettem.

Végezetül a képekről. A 7. oldal akciófotóját az életművet rendszerezve már inkább 1985-re datálnám (a fotón látható Baász Pálma emlékezte azonban továbbra is 1981-82-re teszi a készülés évét), a 9. oldal erotikus rajzát nem sorolnám A Föld sebei sorozatba, bár kétségtelen, hogy technikájában azokkal rokon, s ezért feltételezhető, hogy egyidős azokkal, tehát valóban 1983-as. Ám a legnagyobb hiba: a 15. oldal alsó fotóját Elekes Károly Borona című akciójáról készítette Garda Aladár. Baász ugyan 1981-ben dolgozott a két művésszel közös helyszínen (Marosvásárhely, Vizeshalmok), de uszadekft Baász Imre nem használt akcióhoz, azokkal csak Elekes Károly és Garda Aladár dolgozott. Az adott diaopozitívum keretén tévesen volt jelölve a szerző.

Mindezek miatt még egyszer szíves elnézését kérem mind az olvasóknak, mind az érintetteknek. Es örülnek, ha megtudnák az olvasók: az Ady és a Baász fotókat Halper János készítette (kivéve az akciófotókat). Ezt azért tartanám fontosnak, mivel munkájáért csak a köszönetet kapta és kapja. Hát legalább azt nyilvánosan. Köszönöm.

A szerkesztőségnek pedig azt, hogy önhelyesbítésemmek helyt adott.

CHIKÁN BÁLINT

Az irodalom olvasója

KAMARÁS ISTVÁN

Akár a Mit jelent önnek az irodalom?, akár a Miért választotta éppen ezt a művet? kérdést tesszük fel irodalomolvasóknak, azt vehetjük észre, hogy az egyéni, eredeti megfogalmazású válaszokon kívül nagyon sok hasonló (vagy éppen azonos) választ is kapunk. Például elsöre ilyeneket, hogy: „szórakozást”, „érdekelnek az emberi dolgok”, „pallérozni akarom elmémet”, „válaszokat keresek fontos kérdésekre”, „szeretem a szépet”. A Miért választotta éppen ezt a művet? kérdésre adott válaszok sok esetben azt érzékeltetik, hogy az irodalommal kapcsolatos olvasói beállítódáshoz az adott olvasmányfajtaival, szerzőivel és művel kapcsolatos várakozások és elképzelések kapcsolódnak. Nem egyszer oly módon, hogy az irodalommal kapcsolatos általános olvasói beállítódás ellentétes vagy attól eléggé eltérő motivációval egészül ki. Például ilyenek: „Nem sokra tartom az irodalmat, de ezt a könyvet nagy várakozással veszem a kezembe, mert egy számomra nagyon fontos személy azt mondta, hogy én rólam szól.” „Általában szórakozásból olvasok irodalmat, azonban ez a téma, a személyiség manipulálhatósága mindig is izgatott”, „Nem szeretem az orosz írókat, de Bulgakov esetében kivételt teszek, mert A Mester és Margaritát lelki vezetőm ajánlotta.”

Motivációk

Az irodalommal és az adott olvasmánnyal kapcsolatos viselkedésünket befolyásoló tényezők – nevezzük őket a továbbiakban *motivációknak* – egy része másfajta szerepekben való viselkedésünket is irányíthatja, másik része tipikusan *olvasói szerepünkben* mozgat. A „mozgatás” különféle erősségű, irányú és hatású lehet. Ha az olvasást és a befogadást eredménynek tekintjük, nemcsak ösztönzést, hanem akadályozást is jelenthet. Az olvasót „mozgató” tényezők között lehetnek *alkalmi* és visszatérő (állandó) motivációk, lehetnek kifejezetten *esztétikai* vagy *irodalmi* és egyéb mozgatók. A motívumok között szerepelnek *külsők*: ránk *kényszerítettek* és általunk *választottak*, valamint *belső*: belénk *programozottak* (ösztönösek) és *belsővé váltak*. Motiválhat valaminek a megléte, de hiánya is. Mindegyik fajta motívum azonosítható az érdekekkel, ha az érdeket jóval tágabb értelemben használjuk, mint az „önérdek” vagy az „anyagi érdek”. A legjelentősebb motívumnak *egzisztenciális érdekeltségünket* tekinthetjük, amikor alapvetően érdekünk egy mű elolvasása, mert alapvető, „életbe vágó” kérdésben várunk eligazítást. Az egzisztenciális érdekeltség nem az „olvasott olvasók” privilégiuma, természetesen másként formálódik a különböző nemzedékekben, a különböző kulturális blokkokban. (Józsa Péter) A motívumok egy része beépül az olvasói beállítódásunkba (amely inkább általában az irodalommal való kapcsolatunkat jellemzi) és olvasói stratégiánkba (amely inkább az adott olvasmányokkal való kapcsolatunkat befolyásolja). A motívumokat gyakran referencia-személyek vagy referencia-csoportok képviselik vagy közvetítik.

Referencia-személyek

A külső mozgatók között szerepelnek a ránk nagy hatással levő *referencia-személyek*, vagyis a szignifikáns mások. Elolvashatom a művet a rám nagy hatással lévő személy *szakmai tekintélye* vagy *érvelése* hatására (vagyis részben a mű, részben az ő „kedvükért”). Elolvashatom pusztán az ajánló *személye miatt* is, mert bármit megteszek a ked-

véért, mert ő tudja, mi a jó, vagy azért, mert az általa ajánlott könyvön keresztül szeretném még jobban megismerni őt. Olykor egy-egy személy hatása erősebb lehet az olvasói beállítódásnál, alkamilag felfüggesztheti érvényességét, vagy esetleg végképpen módosíthat a beállítódáson. (Például kedves rokonunk, barátunk, szerelmünk vagy a minket hatalmába kerítő új eszmét képviselő karizmatikus személy kedvéért hajlandóak vagyunk egészen újfajta műveket elolvasni. A tartós hatás azonban jóval ritkább ezen esetek gyakoriságához képest. Kítüntetett referencia-személy lehet bármilyen híres és népszerű ember – legyen az illető köztársasági elnök, tévériporter, élsportoló, politikus vagy üzletember, olvasott vagy műveletlen – rajongói, tisztelői, hívei szemében, amikor irodalomról, írókról vagy olvasmányélményeikről nyilatkoznak.

Referencia-csoportok

Kítüntetett hovatartozásaink, a *referencia-csoportok* is nagy mértékben befolyásolhatják olvasmányválasztásainkat valamint a kiválasztott olvasmány további sorsát. Általában több ilyen csoport befolyása ötvöződik választásainkban és döntéseinkben. Vannak közöttük az irodalom, az olvasás, egyes szerzők és művek körül szerveződő *irodalmi referencia-csoportok* (olvasókör, irodalmi szalon, szakkör, alkotókör, irodalmi társaság, az irodalmár szakma különféle csoportjai és műhelyei, irodalmi eseménysorozat állandó közönsége). Ezek egy része az irodalom *hivatásosainak* formális vagy informális csoportjai, másik része a „*laikusoké*”, vagyis az érdeklődő, a „*vájtfitűlű*”, az egyes lapoknak, irányzatoknak vagy íróknak elkötelezett olvasók szervezetei és szerveződései. Előfordulhat, hogy egy *virtuális csoport* realizálódik: egy-egy író kedvelőiből tartósan fennmaradó társaság alakulhat, és természetesen képződhetnek hosszabb-rövidebb ideig élő alkalmi csoportok is egy-egy író vagy mű valamiképpen összetalálkozó olvasóiból, kedvelőiből, „megfejtőiből”. Az is előfordul, hogy egy-egy *irodalmi élmény körül* csoport vagy közösség szerveződik, amelynek azonban később már nem az irodalom a célja vagy mozgatója, csak éppen összehozta a csoport tagjait.

Irodalmi referencia-csoportokhoz hasonló szerepet tölthet be olykor az irodalmi mű *közönsége* is. Kevéssé az olyanok, ahol a közönség szerepe merőben passzív (színpadi művek, előadói estek, felolvasói estek, irodalmárok előadásai), inkább az olyanok, amelyeknek a közönség többé-kevésbé aktív résztvevője (író-olvasó találkozók, vitaestek).

Az olvasók többségét azonban ezek a referencia-csoportok nem, vagy kevéssé befolyásolják, annál nagyobb szerepet játszik a család, a baráti társaság, a klub, a kávéházi társaság, a kisközösség, valamint az *önbecsülést* erősítő és a *felemelkedés* eszközeként tekintett társaság. Sokszor azért olvasunk bizonyos szerzőket és műveket, hogy ne lógjunk ki onnan, ahová tartozunk, vagy ahová befogadtak minket, illetve azért, hogy abba a körbe (az iskolázottak, a műveltek, az elit, az olvasottak, az értelmiségiek, az irodalmi világ, a modern felfogásúak, a szalón, a klub stb.) tartozhassunk, ahová szeretnénk.

Jelentős hatású referencia-csoport lehet olyan *alkalmi csoport*, ahol a *közös élmény* egyik vagy fő forrása irodalmi mű. Ilyen keretet jelenthet az önismereti kör, a pszichohigiénés kurzus, a szenvedélybetegek csoportos biblioterápiája, a lelki gyakorlat vagy az olvasótábor, ahol tudatosan megtervezve vagy spontán jöhetnek létre irodalmi mű köré szerveződő közös élmények. Az olvasók többsége persze nemigen kerül ilyen csoportokba, de gyakrabban szerepelhet alkalmi referencia-csoportként egy kórterem társasága vagy a katonatársak szűkebb csoportja.

Gyakoribb referencia-csoport az iskolai osztály, a munkatársak köre vagy a politikai és vallási szervezetek kisebb-nagyobb csoportjai. Ha nem is a kívánt és propagált mértékben, de sok esetben komoly szerepet játszott a szocialista brigádmozgalom (a nyugati világban munkahelyein működő *human relation* módszerek itteni változata) kulturális vállalásaival, ami nem ritkán egy-egy irodalmi mű elolvasása és megvitatása volt. Ilyenféle *vállalások* másféle csoportokban is előfordulhatnak: cserkészországban ugyanúgy, mint párt-alapszervekben vagy nőklubban.

Sajátos, de gyakori, ezért külön tárgyalandó eset az *iskolai irodalomoktatás* színhelye és kerete: ez ma legtöbb esetben az osztály illetve az *irodalomóra*. A tanulók egy része kényszerként éli meg, másoknak lehet kedvenc tárgya. A tanulók egy része maradhat

közönség (vagy még ez sem: viselkedésével jelezheti, csak fizikailag van jelen), mások aktív résztvevőként elit csoportot, irodalmi közösséget alakíthatnak ki, vagy a tanár vagy egy, esetleg a tanárnál is kompetensebbnek tekintett diák körül. Ha nem is túl gyakran, de egy-egy órán vagy órák sorozatán kialakulhat a közös élmény mint *referencia-élmény*, s az irodalomra közönségből valamiféle irodalmi közösség, amely referencia-csoportként működhet.

Sajátos referencia-csoport lehet a *vallási gyülekezet*, a *liturgián* részt vevők együttese. Ők is lehetnek közönség, de közösség is. A fő szervezőerő ez esetben a vallás, ám majdnem mindegyik vallás és felekezet liturgiájában fontos szerepet játszik az irodalom is, hiszen a *szakrális szövegek* irodalmi szövegnek is tekinthetők. A zoltárok, a himnuszok, a példabeszédek lehetnek a könyvtárak polcán, a tankönyvekben vagy profán olvasmányként irodalmi művek, a templomban azonban szakrális szövegek, ugyanakkor azonban vonatkozási pontok lehetnek irodalmi olvasmányok kiválasztása és értékelése esetében. Nemegyszer – kevésbé a liturgiák, mint a paraliturgiák keretében – nem kifejezetten szakrális művek is elhangzanak. Legtöbbször csak illusztrációként, alárendelve a vallási céloknak, mégis éppen ekkor emelkedik – főképpen az irodalomban nem túlságosan jártas hívek számára – a szent szövegek szintjére. Meg kell említeni, hogy létrejöttek a szekularizált világ nem vallásos köreiben is „szent szövegek”, ilyen szerepet játszottak például *Petri György* versei vagy *Ottlik* és *Konrád* művei a nyolcvanas években egyetemisták és fiatalabb értelmiségiek köreiben.

Az irodalom olvasóját mozgató, befolyásoló referencia-csoportok között vannak olyanok, amelyek viszonylag *homogének* egy-egy irányzat, író vagy mű értelmezésében. Ezekben viszonylagos megegyezés születhet az irányzat, az életmű vagy az adott mű „igazságában”, ezért *értelmező csoportoknak* vagy éppen *értelmező közösségeknek* is nevezhetjük őket. Az elutasításban sokkal hamarabb létrejöhet összhang, mint az értéklésben, az értelmezésben pedig mindig csak valamiféle „közös nevező”, még az irányzatban, szerzőben vagy műben fanatikusan (és dogmatikusan) hívők „szektáiban” is. Míg az egyéb referencia-csoportok eléggé ritkán, ezek sokkal inkább kizárhatják egymást. A csaknem mindig többféle referencia-csoporthoz is tartozó olvasó kerülhet konfliktusos helyzetbe a különféle irányú befolyások miatt. Jóval nagyobb esélye van annak, hogy létrejön a különféle hatások kompromisszuma az olvasóban, mint annak, hogy „két urat szolgálva” egyszerre kétféle értékrendet képviselő értelmező közösséghez tartozzon. (Például nehezen képzelhető el, hogy valaki párhuzamosan tagja a *sSinka*-körnek és a *Hamvas*-körnek, az *Esterházy*-rajongók és a *Sütő*-rajongók körének. (Nem arról van tehát szó, hogy valaki nem kedvelheti egyszerre Esterházyt és Sütő műveit, hanem arról, hogy aligha elképzelhető az irányukban elkötelezett olvasók közösségében való párhuzamos részvétel.)

Irodalomközvetítők

Az irodalmi olvasmányok *közvetítői* között a referencia-személyeken és csoportokon kívül *intézmények és eszközök* is szerepelnek, köztük a kifejezetten olvasmányt vagy irodalmat, valamint a mellékesen azt is közvetítők. Utóbbiak között első helyen a tömegkommunikáció, a *televízió*, a *rádió* és a *sajtó* említendő. A tömegkommunikációs intézményeken belül kialakulhatnak olyan alrendszeres – irodalmi szerkesztőségek és rovatok – amelyek ugyan látszólag irodalomközvetítésre specializálódnak, ám legalább annyira szolgálják az anyaintézményt, mint az irodalmat. A közvetítő intézmények (és eszközök) a *kontextussal* együtt közvetítik az irodalmi művet illetve a mű értelmezését. A televízióban a nézők többsége számára egy irodalmi adaptáció, egy vers, egy irodalmi művel foglalkozó kerekasztal-beszélgetés csupán egy műsor a műsorfolyamban, mondjuk az este héttől műsorzárásig végignézett műsorok kontextusában. Egy képes magazinban olvasott novella lehetséges, hogy nem is irodalmi műként jelenik meg sok olvasó számára, hanem mint egy rendőrségi riport és egy harctéri tudósítás között szereplő érdekes írás, amely egy halálos kimenetelű balesetről szól. A szerzőjét – ez esetben *Kosztolányi Dezsőt* – talán észre sem vette az olvasó, hiszen a magazin olvasmányt elsősorban a címe jegyzi (mely ez esetben nem mondott túl sokat: Fürdés).

A nem elsődlegesen irodalmat közvetítők között természetesen ott van az *iskola*, az irodalomórán kívül is, a maga és tanárai értékrendjével és ízlésével. Ezekben az irodalom sokféleképpen szerepelhet: lehet egészen mellékes a számítógépek és a sportpálya mellett, lehet csupán egy-egy iskolai ünnepség rutineleme, lehet az iskola nevét viselő költő kihűlő kultusza, és jelen lehet persze az irodalom érdemben is az iskola életében, például egy jónevű iskolai szintársulat vagy alkotókör, illetve az irodalmat kedvelő „nem szakos” tanárok által is.

A közvetítők *tájékoztatnak, propagálnak és kritizálnak*. Közvetítenek eredeti szöveget, adaptációt, értékelést és értelmezést. (Még az iskola is. Ezúttal ne az irodalomórára, hanem, mondjuk, az osztályfőnökre gondoljunk.)

Különleges helyet foglal el az irodalom-közvetítésben *könyvtár és a könyvesbolt*. Mindkettő olvasmányt kínál, köztük irodalmat is. Az egyik kulturális közszolgáltatás, a másik kereskedelmi szolgáltatás keretében. Egyiknek sem feltétlenül szívügye az irodalom vagy az értékes irodalom. Jelentősen motiválhatja az olvasót már maga a *kínálat*: terjedelmével és struktúrájával. A könyvtárban ez egyre bővül, a boltban állandóan változik. Befolyásolhatja és irányíthatja az olvasót a *közvetítő szakember* (a könyvtáros és az eladó), személyesen vagy az *eszközeivel* (katalógus, prospektus, ajánló bibliográfia), átadhatja az alapszövegen kívül az értelmezést vagy különböző értelmezéseket, vagy a tájékozódást és befogadást elősegítő irodalomtörténeti és irodalomelméleti műveket. Elsősorban persze a könyvtárosnak, de a kereskedőnek is dilemmája, hogy miként képviselje egyszerre a közvetített művészi értéket és az olvasó érdekeit, személyiségét, szabadságát). Másféleképpen motivál a hivatásos közvetítő, ha az olvasóra, és másképpen, ha műre összpontosít, ha elsősorban az olvasó ízlését tartja tiszteletben, és ha az olvasó személyiségének tiszteletben tartása mellett megpróbálja ízlését fejleszteni.

A kifejezetten irodalmat közvetítő intézmények között találhatók az irodalmat közreadó *kiadó*, az *irodalmi múzeumok és emlékhelyek*, valamint az *irodalmi lapok és folyóiratok*. Az irodalmi sajtó egy része az olvasók bizonyos köreit szolítja meg, vagy pedig az orgánus akarata ellenére csak az olvasók bizonyos körei szólítódnak meg. Sok esetben a lap mögött álló értelmező csoport vagy közösség bővíti körét közönséggel, mások közönségüket kívánják bővíteni. Ebből a célból a közönségkapcsolatok bevált vagy eredeti módszereit alkalmazza: találkozókat, klubokat szervez, bevonja a szerkesztésbe az olvasót.

Ezekben a közvetítő intézményekben – elsősorban a szerkesztőségekben, a kiadókban és a tanszékeken – találjuk a *hivatásos olvasókat*, akik domináns kulturális pozíciójuk jegyeit viselik (olykor szevendik el), s egyfajta ideologikus magatartás jellemzi őket, amely gyakran nem tudatos. Az ideológiai csapda elkerülésére a „posztmodern” kritikus az olvasó nevében hozza létre hivatásos olvasatait. (*Stéphane Sarkany*). Sajátos módon közvetít az irodalmi mű színpadon, filmvászonon vagy a rádióban megjelenő *adaptációk*, amely felhívhatja a figyelmet az eredetire, és el is szigetelheti tőle. A nézők és hallgatók jelentős része számára ma már nem is világos, melyik az eredeti mű. (Pl. ilyeneket hallhatunk, hogy „*A Nyomorultakat a tévében láttam, a Háború és békét a rádióban hallottam, a Bűn és bűnhődést könyvben olvastam*”, „*Ezt a könyvet a tévében láttam*”). Lényeges a sorrend, mert ha egy adaptáció megelőzi az eredetit, az már sosem lehet eredeti, hiszen a befogadót óhatatlanul befolyásolja az adaptáció. A pergő filmhez képest unalmasnak tartja a regényt, megköti kreatív fantáziáját a képernyőn vagy filmvászonon látott kép, nehezen tud megszabadulni az olvasó a színészi alakítástól. Nemcsak az adaptáció lehet befolyással a később olvasott eredetire, hanem még az adaptációban fellépő színész emlékeztetés szerepe is. Így bukkanhat fel váratlanul a Háború és békében valamelyik tévés vagy rádiós szappan-opera szereplője, a Varázshegyben Szabó néni a Szabó családból, az Edes Annában Gugyerák a rádiókabaréból.

Mivel a film- vagy rádióadaptációk megnézésének vagy meghallgatásának időtartama legalább negyede (nemegyszer tizede) az elolvasás időtartamának, az olvasó választhat, hogy a milyen formában ismerkedik meg kedvenc szerzője következő művével, hogy melyik változatban találkozik vele másodszor vagy harmadszor, hiszen lehetősége van a filmváltozatban „újraelolvasni” vagy egy számára hozzáférhetőbb formában jobban megérteni a művet.

Az olvasók egy rész jól érzi az eredeti és a feldolgozás közötti különbséget, mégis így okoskodik: „Olvastam már egy-két művét a szerzőnek, valamennyire már ismerem műveinek stílusát. Ha színvonalas az átdolgozás, meghallgatva vagy megnézve olvasmányaim közé számíthatom, hiszen ez az élmény sem tér el jobban az eredeti műtől, mint egy tíz éve olvasott művének elhalványuló emléke. Ami pedig a legfontosabb, három-szor-négyszer kevesebb idő elegendő.”

A feldolgozást megtekintő vagy meghallgató olvasók nagy része ezzel letudta, „kipálta” az adott művet, másoknak meg kedve támad elolvasni. Becslésem szerint – persze műve válogatja – többszöröse azoknak az aránya, akik már nem olvassák el a művet, azokéhoz képest, akik kedvet kaptak elolvasására, bár valószínű, hogy a „már el nem olvasók” töredéke került volna olyan helyzetbe, hogy elolvassa a művet. Kétségtől sokan veszik meg vagy kölcsönzik ki a könyvtárból a rádiós vagy tévés változatban megismert műveket, kérdés azonban, hogy új olvasót toborzott-e az adaptáció akár az irodalomnak, akár csak a szerzőnek? A tapasztalat szerint a „megmozdított” olvasók többsége nem „vadonutú”, döntő többségük már irodalomolvasó, nagyobb részük pedig olvasta már a szerző más műveit, vagy hasonló műveket.

Az sem mellékes körülmény, hogy a tévénezők egy része igazából nem az irodalmi erdtire kíváncsi, hanem a tévében látottakat akarja valamiképpen megismételni.

Fel kell tenni a kérdést, mit is közvetít az irodalomközvetítő rendszer. A szövegeken kívül. Nyilván a szöveg hordozóit, „burkolatait” is, amelyek már értelmezik, „olvassák” a szöveget, elég csak egy könyv borítójára, elő- vagy utószavára gondolni. És természetesen kánonok hatása alatt, kánonokat képviselve magukat az értékrendszereket képviselő kánonokat is közvetít. *Szegedy-Maszák Mihály* a kánont elvárások intézményesített nyelvtanának nevezi. A kánonképződési folyamatban művek és értelmezések kiválasztottak (szentek, mércék, hivatalosak) lesznek valamely közösség számára. A kánonok másféle kánonokat is feltételeznek, miként a referencia-csoportok is más referencia-csoportokat. A kánon – akár az iskola, akár a közönyvtár, akár a cenzúra testesíti meg – könnyíti is, de nehezíti is a megértést. Alapszövegeket és kulcsfogalmakat kínál mind a laikus, mind a hivatásos olvasóknak. Az irodalmi kánonok könnyen kerülhetnek a politikai vagy a vallási hatalom uszályába, és az irodalmi kánon meg a nem irodalmi hagyomány kölcsönösen legitimálhatják egymást.

Nem irodalmi motívumok

Egyáltalán felvethető a kérdés, vannak-e ilyenek. A válasz esztétikum-felfogásunktól is függ. Mivel az irodalmi „hogyan” mindig valamiféle nem irodalmi „mit”-tel kapaszkodik össze, alig-alig szétválaszthatók az irodalmi és nem irodalmi motívumok. Kíváncsiakunk, akarhatunk olvasni *valamit* a fáraókról, a homoszexualitásról, a hatalom természetrajzáról vagy az istenéségről, és ez a valami éppenséggel lehet egy regény is. Más esetben tudatosan választhatok erre a célra irodalmi művet, világosan látva, hogy ez a szöveg a számunkra érdekes témának az irodalmi (és nem szakmai) megközelítése. Az első esetben az *irodalmi olvasmány helyettesít*, a másodikban *kiegészít* történelmi, politikai, néprajzi, antropológiai, földrajzi, szociológiai, lélektani, filozófiai, szexológiai, teológiai, etikai vagy egyéb ismeretterjesztő vagy szakmai olvasmányt. Így beszélhetünk a politikai, a lélektani, a szociológiai, a vallási és egyéb témák iránti *érdeklődésről* mint mozgatókról. Ez az érdeklődés kapcsolódhat politikai vagy politikusi, vallási vagy teológiai, szociológia vagy szociológusi, emberekkel foglalkozó vagy pszichológusi *szerephez, foglalkozáshoz, tudományos tevékenységhez*.

Komoly szerepet kaphat az irodalmi olvasmány a *mindennapi élet pragmatikus szférájában*, és ez a szféra az olvasás befolyásolásában. (Vigyázat: nem általában a mindennapi életéről van szó!) Az irodalmi mű csökkentheti az *ismerethiányt*, és szolgálhat használati utasításként *praktikus célt*. Az irodalom segíthet a mindennapi élet *rutinjának* kialakításában, és segíthet általában a *szocializációban* (nem annyira az elsődleges, mint a másodlagos szocializációban), és olyan területeken, mint az emberismeret, a kapcsolatteremtés, férfi és női szerepek, nemi és szerelmi élet, konfliktusmegoldás. Ma már eléggé ritka, hogy a mi világunkban valaki regényekből meríti – merőben praktikus céllal

– a szexuális felvilágosítást, ugyanakkor az emberi érintkezés sokféle trükkjét merítheti irodalmi művekből a „haszonelvű”, de még az emelkedettebb célokkal olvasó is. Másfelől az irodalom továbbra is nagyon komoly szerepet játszhat a szexuális felvilágosításban (és másféle felvilágosításban) egy másik szinten, hiszen sokkal többet tudhat és mondhat a nemiségről vagy a szerelemről, mint a szexológia és a pszichológia, amelyek gyakran merítenek ebből a tudásból. Mint ahogy a hatás is szinte mindig többreutóg, a motíváltás is lehet „többszólamú”: nem zárja ki egymást a praktikum, a kellemesség és a metafizika.

Az irodalom olvasása a mindennapi élet szerves részeként kapcsolódhat a rutinvilághoz, és lehet maga az olvasás (az olvasmány világa) *másik világok* egyike, illetve hozzásegíthet másfajta világok (vallás, művészet, szerelem, filozófia) nyelvének és törvényeinek megismeréséhez. A másik világok másféle nyelvének megértéséhez az irodalom nyelve bizonyos tekintetben *metanyelv* – még akkor is, ha ezzel a tudással nem olvasható a kotta, a matematikai és a kémiai jelek –, mert ezen a nyelven érthetőbb az ünnep, a bensőséges kapcsolat, a transzcendencia, a szépség, a játék, a vallás és a filozófia nyelve. Kézenfekvő, hogy a másik világokban való jártasság egyszerre következménye és feltétele (mozgatója) az irodalomolvasásnak.

Az irodalmi beállítódás

A sokféle mozgató olvasói (irodalomolvasói) *beállítódással* (attitűddé, magatartással) áll össze. Habár szétfeszíteni látszik a beállítódás fogalmát, talán általános olvasói beállítódásról is beszélhetnénk, amelynek egyik dimenziója az irodalmi beállítódás. (A továbbiakban az olvasói beállítódás kifejezést az irodalomolvasói beállítódásra használom.) Az olvasói beállítódásnak része az *esztétikai érzék* (amely többek szerint részben örökölt tulajdonságunk), az *ízlés* (és ez nem csupán érzés, hiszen ízlésképzetről is beszélünk), az *olvasottság* (amely nem csak befogadott és felidézhető szövegek tára, hanem részben a tudattalanba süllyedt, részben tudatosítható *olvasmányélmények* alakzata), *irodalmi nyelvek* (konvenciók) ismerete, valamint az *olvasói stratégia*, amely tudatos elképzelés arról, hogy mit jelent számomra az irodalom és az adott olvasmány, hogy mit is akarok vele kezdeni.

Hogy az olvasó és a mű között kapcsolat jöjjön létre, vagyis hogy döntés születessen egy bizonyos mű elolvasása mellett, és rákapcsolódhasson az olvasó a mű hullámhosszára, megfelelő olvasói beállítódás szükséges. Így választják ki egymást művek és olvasók.

Nyilvánvalóan mind személyiségünknek (identitásunknak), mind életmódunknak, mind értékrendünknek, mind világnézetünknek többé-kevésbé szerves része az olvasói beállítódás, miként életútunknak (vagyis történetünknek) is része olvasói pályánk. Ha a jungi kategóriákat használjuk, eléggé nyilvánvaló, hogy egy intuitív-felfedező *személyiségének* szervesebb alkotóeleme az irodalmi beállítódás, mint egy érzékelő-cselekvő személyiségnek, és másképpen alakul egy olyan személyiség olvasói beállítódása, amelyben az érző-értékelő dimenzió domináns, mint egy olyanban, amelyben a gondolkodó-értelmező a legjellemzőbb dimenzió.

Nem könnyű megválaszolni azt a kérdést, hogyan befolyásolja az olvasói beállítódást a felnőtttség, az érettség és a műveltség. Tapasztalhattuk hogy a műveltség (mint kiépült viszonylatrendszer) nemcsak előnyt, hátrányt is jelent az új befogadása szempontjából. A „megállapodott” felnőtt sok esetben jóval kevésbé fogékony, mint a kialakulatlan, identitását kereső serdülő. Az érettségről, mentális egészségről, épségről, normalitásról valott mindenkor felfogás természetesen nem azonos *Maslow*, *Shoben*, *Erikson*, *Barron* vagy *Allport* ideáltípusaival. Elsőre hajlamosak lennénk rávágni, hogy a valóságot hatékonyan észlelő, a mindenkivel szemben elfogadó, a távolságtartásra alkalmas, független, kreatív, és a végtelen horizontok irányában nyitott (Maslow kritériumai) olvasótól mindenképpen többet remélhet a mű, mint a hozzá képest kevésbé érettektől. Ez esetben azonban nem számolunk a hiányokkal, amelyek legalább olyan erős mozgatók, mint a beérzettség. Az egész kevésbé kíván kiegészülni, mint a töredékes. Még azt sem mondhatjuk, hogy a nyitott ember mint olvasó jóval esélyesebb, hiszen a nem előítéletes ér-

telmében nyitott olvasó nem feltétlenül nyitott mondhatni, infantilis módon – mindenfajta újra, az új iránt nyitott pedig nem feltétlenül rendelkezik megfelelő esztétikai érzékenységgel vagy nyelvismerettel.

Nyilvánvalónak tűnik viszont, hogy egy olyan *értékrend*, amelyben a szépség vagy a transzcendens kulcsszerepet játszik, másféle hatást gyakorol az olvasói beállítódásra, mint egy olyan, amelyben a biztonság, a hasznosság és a célirányosság a kulcsértékek.

Másképpen formálódhat egy racionális, egy anyagelvű vagy egy transzcendencia központú *világnézettel* jellemezhető ember olvasói beállítódása. (Gondoljunk pl. H. Hesse „racionális” és „hívó” típusaira.) Kutatói tapasztalat az is, hogy a vallást eszköznek tekintő külsődleges (extrinsic) vallásosság jóval kedvezőtlenebb feltételt jelent az irodalom befogadására, mint a vallást az emberi kiteljesedés módját és célját jelentő belsődleges (intrinsic) vallásosság. Az előbbi sokkal gyakrabban jár együtt előítéletességgel és dogmatikussággal, mint az utóbbi. Általában elmondható, hogy a *lét határhelyezeteit* (boldogtalanság, szenvedés, halál) tudatosan megélő, ezekre reflektáló – mert egzisztenciálisnak érdeklő – olvasók nyitottabbak, nem csak a határhelyzetekkel foglalkozó művek, hanem általában az irodalom irányában.

Az *életmód* jól jellemezhető tevékenységek gyakoriságával, időtartamával, sorrendjével, tartalmával, elvégzési módjával és preferenciájával. Vannak állandóan, de keveset, és vannak időszakonként sokat olvasók. Akad, aki rengeteget olvas, de unalmában, és akad, aki nagyon sok egyéb mellett olvas is, nagyon intenzíven, nagyon válogatva, szent időnek tartva az olvasás idejét. Van, aki ritkábban olvas, de az általa végzett tevékenységek élén áll az olvasás. Az sem mindegy, hogy ki mire cserélné fel az olvasást, és mire nem.

Hogy az olvasó és mű között kapcsolat jöjjön létre, annak a mű nyelvének valamelyes ismerete mellett egyik nagyon fontos feltétele az, hogy a mű világa és az olvasó *élményvilága* valamelyest átfedjék egymást. Az új világok felfedezésének ilyenénképpen feltétele, hogy oda valamelyik, az olvasó által ismert határos világ átvesszen.

Mindez nem jelenti azt, hogy közvetlen vagy egyirányú összefüggés lenne egyfelől az irodalmi beállítódás valamint a személyiség, az értékrend, a világnézet és az életút között. Ismerünk pragmatikus-racionális irodalmi beállítottságú istenhívót, mélyen empátikus olvasót anyagelvű világnézettel; intuitív személyiséget, akit képtelen lekötni az irodalom; hedonistát, aki az irodalmat is élvezi; aszkétát, aki szívesen olvas életörömről. Ismerünk kalandor világpolgárt, aki számos helyen otthonosan mozog, az irodalmi művek világa számára mégis idegen vagy elérhetetlen. Ismerünk olyan, hazájukat, városukat vagy szobájukat el nem hagyó olvasókat, akik magabiztosan lépik át a számukra majdnem (de csak majdnem!) ismeretlen (és mégis valahonnan ismerős!) világokat, mert ha nem is a fizikai térben, de másféle terekben rendszeresen utazgattak. Ismerünk alapműveket író irodalmárt, akinek esztétikai érzékenysége olyannyira minimális, hogy képtelen eldönteni, hogy értékes vagy értéktelen műről van-e szó, de ha kijelölik számára, remek monográfiát ír róla. Előfordul, hogy az érett személyiség nem jut el addig a mű befogadásában, mint a különféle hiányokban szenvedő, aki hiányai ürrébe fogadja be a művet és egészíti ki magát vele.

Hogy végül is milyennek képzeljük el az olvasói beállítódást, azt természetesen *emberképünk* (mint metaérték, mint tág és mégis kijelölő keret) is nagymértékben befolyásolhatja. Más elemeket helyezünk középpontba, ha az embert ösztönként, másokat, ha szellemi lénynek tekintjük, ismét másféle alakzatban rajzolódik elénk az olvasói beállítódás, ha testből és szociálpaszichikumból, és megint másképpen ha testből, lélekből és szellemből építjük fel az embert. E három dimenzióval számolva sem mindegy, hogy ezeket egyenrangúnak tekintjük-e, vagy a szellemi alá rendeljük a többi, mint teszi a gnózis vagy az antropozófia. Ha az eriksoni emberképpel rokonszenvezünk, töprenghetünk azon, hogy mekkora esélyt adjunk az identitással nem rendelkező kamaszunk, az intimításra még nem alkalmas éretlen ifjúnak, az integráló és elfogadó képességgel még nem rendelkező felnőttnek ahhoz, hogy egyáltalán irodalom-olvasónak minősíthessük.

Az egyes olvasók irodalmi beállítódása többféleképpen különbözhet, többféle skálán helyezhető el, többféle típus megragadásával próbálkozhatunk. Különbözhet először is aszerint, melyik az uralkodó dimenziója: az nagyrészt ösztönös irodalmi érzék, a vala-

melyik irodalmi irányzat számára a többihez képest nyitottabb ízlés, a sokféle mű számára valami térképet és eligazodást jelent adó, de a mű–olvasó kapcsolatot döntően nem befolyásoló olvasottság, a sokféle mű végigolvasását biztosító, de a mélyebb kapcsolatot önmagában nem garantáló irodalmi nyelvismeret, a mű befogadását és értelmezését sokban segítő tudatos (és speciális olvasói tudásra is épülő) olvasói stratégia.

Ha mindez együtt van, hajlamosak optimális beállítódásról beszélni, ám az ember általában nem így működik. Amikor – akár olvasóként – az *érzékelésre* koncentrálok, kikapcsolom az *intuiciót*, méginkább, ha az érzékelés és cselekvés a legerősebb oldalam, és fordítva. Ha az *érzésre és a viszonyulásra* (az értékelésre) koncentrálok, kikapcsolom a *gondolkodó-ítélő* dimenzióm, és fordítva.

Vannak olvasók, akik elsősorban *használni* akarják az irodalmi olvasmányokat, akár valami praktikus célra, akár iránytűként általában élethez. Mások leginkább *élni* akarják a műalkotást. Közülük egyesek csak kellemesen szeretnék érezni magukat, mások viszont a mű szépségét és egész-ségét akarják élvezni. Ismét mások legkiváltképpen *értelmezni* akarják a művet. Köztük egyesek éppúgy, mint máskor másféle jelenségeket, mások pedig mint sajátos, minden eddigitől különböző világot. Ezek a dimenziók már kevéssé kizáróak, mint az előbbiek, ám az egyik magasabb fokozata aligha párosul egy másik alacsonyabb fokozatával. (Például az egész élvezete a részek értelmezésével, a sajátos világ értelmezése a praktikus célra való használattal.)

A műhöz mint *kimeríthetetlenhez, mint titokhoz* is másképpen viszonyulnak a különböző beállítottságú olvasók. (Már amennyiben ilyen művel találkozunk, hiszen akad az irodalomban szép számmal nagyjából megfejthető mű, elég akár a Megy a juhász számaron-ra, vagy egy átlag *Rejtő*-regényre gondolni.) Egyesek számára nincs is semmiféle titok, csak világos és zavaros mű. Van, aki közömbös a titokkal, nincsen dolga vele, ő egyszerűen csak élvezi a művet, engedi magára hatni. Mások számolniak vele, és meg akarják fejteni. Egyik részük úgy kezeli, mint egy téridőben lejátszódó krimi titkát, másik részük mint egy „igazi”, dimenziókat átlépő titkot. Ismét mások úgy vélik, hogy a műalkotás titka végül is megfejthetetlen, de legalább a titok közelébe akarnak jutni, vagy azért, hogy ott jólesőn megborozogjanak, vagy azért, hogy onnan belepillantsanak. Ez utóbbi típus egyik alcsoportja érzi, sejti, tudja, hogy ha meg is lehet fejteni belőlük valamit, a megismert körülmétével együtt nő a megismertté körülvevő ismeretlen (a titok) háttérvonala. Egy harmadik csoport a mű és az olvasó ideális kapcsolatát a buberi, a közvetítő kategóriák és érzések nélküli *Én-Te kapcsolathoz* érzi hasonlóknak. Ennek az olvasónak a viszonya a műhöz a ráhagyatkozás, a rácsodálkozás viszonya. Ámde lehetséges-e ez? Másokkal együtt úgy vélem, ha létre is jön ilyenfajta bensőséges viszony, ilyenfajta *egyesülés*, nem történhet meg a mű nyelvének valamelyes ismerete, az olvasói élményvilág és a mű világának valamelyes átfedése nélkül.

Amikor az irodalmi *nyelvismeretet* emlegetem, többféle nyelv ismeretére gondolok. Először is arra a természetes nyelvre, amin az író ír, rétegnyelveivel, „nyelvjárásaival” együtt. Gondolok speciális irodalmi szabályokra, sajátos szintaktikai elemekre. Az ezekben bővelkedő nyelvet érzi, tartja az olvasó nehezen megtanulható, érthetetlen, illetve számára érdekes, kellemes vagy szép irodalmi nyelvnek. Gondolni kell még az irányzat és a műfaj nyelvére, és természetesen a művész és adott műve nyelvére. A legutóbbi az, amely csak olvasás közben sajátítható el, a többit valamennyire meg lehet „előre” tanulni.

Amikor az *olvasó világát* említem, elsősorban életútjára, *életpasztalataira* gondolok. Az itt és most, a reralissimus világán (*Peter Berger*) kívül az olvasó által megélt, megjárt és megsejtett (túl)világokra is. És arra is, hogy mennyire reflektáltak ezek az élmények. (Mennyire tudná elmondani, leírni, értékelni, értelmezni.) Az életpasztalatok között a *nemi identitás* igen fontos szerepet játszhat az olvasói beállítódásban. Erre utalnak a lányregények és a fiús olvasmányok, az azonos nemű szereplőkkel való azonosulás, a férfiak jobb irónia- és humorérzékének, és a nők jobb empátiaérzékének szerepe az olvasmány kiválasztásában és befogadásában. Nagyon valószínű, hogy az empátia nekem közötti aszimmetrikus eloszlásában részben az eltérő genetikai programnak is szerepe van. A mindenkori empátia-érzék és -készség éppen irodalom-olvasással növelhető, csakhogy nem korlátlanul, hisz az irodalmi mű befogadásának egyik fontos feltétele

éppen a bizonyos mértékű empátia. Hogy játszik-e, s mekkora szerepet az irónia- és humor-érzéknek a két nem közötti egyenlőtlen arányában a genetikus program, arra még nincs egyértelmű válasz. Abban, hogy mindkettő a férfiak körében nagyobb mértékű, nagyobb szerepe lehet a nők és férfiak eltérő szocializációjának, az évszázadok során kialakult férfi és női szerepeknek, mint a biológiai programnak. A hosszabb és rövidebb *életkor* nem jelent automatikusan hosszabb és rövidebb olvasmánylistát. Ha mégis így alakul, egyúttal több és más irodalmi tapasztalatot is jelent. Az irodalom nagy lehetőséget ad a fiataloknak, hogy a segítségével behozzák a felnőttek előnyét, hiszen irodalmi élményekkel pótolhatják a még meg nem élt élményeket. Az idősebbek viszont esetleg éppen irodalmi művek segítségével érthetik meg azokat az új élményeket, amelyekben a fiatalabb korosztályok részesülnek. Különböző *olvasói nemzedékek*hez nemcsak újfajta olvasmányok és irányzatok kapcsolhatók, hanem régi művek újfajta értelmezései is. Ezért kíváncsiak olyanfajta kulturális és irodalmi élet, amelynek keretében a különböző nemzedékek képviselői rendszeresen az irodalomról is beszélgetnek. A *foglalkozás* a maga szerepkészletével és élményanyagával szintén alakíthatja az olvasói beállítódást. Még inkább az *iskolázottság*, a *társadalmi réteghez*, *csoport*hoz és *közösséghez tartozás*, különösen akkor, ha ezek egyben kulturális blokkot (Józsa Péter) is alkotnak. Bár a *kulturális blokkok* gyakran átmetszik a társadalmi osztályokat, rétegeket és csoportokat, azért nem fognak át túlonúl nagy társadalmi távolságokat. Számtottévő tényezővé válhat az olvasói beállítódás alakításában a *társadalmi mobilitás és az új státus*, amelynek elősegítője lehet az irodalom olvasás is. Döntő jelentőségű is lehet az egyén olvasástörténetében a *családi tradíció*, akár egy jelentős családi könyvtár, akár a család mint referencia-csoport formájában.

Amikor az *olvasottságot* emlitem, egyszerre gondolok az olvasmányok tömegére, sokféleségére, sorrendjére, időbeli eloszlására, a különféle olvasmánytípusok arányaira, a hiányokra, az írók és témák körüli csomósodásokra, a másodszer vagy többedszer elolvasott művekre. Karakteres jegye az olvasottságnak az is, hogy mennyire voltak tudatosak az olvasmányválasztások. Fontos jellemző az is, hogyan értékelte az olvasó olvasmányait, s hogy később átértékelte-e korábbi minősítéseit. Így az olvasmányszerkezetre rákerül egy másik is: az *élmény-alakzat*, a kedvelt, a magasra értékelt és az elutasított olvasmányokból összeálló alakzat. A két egymásra tett „térkép” elárlulhatja, mire és hogyan használta, miként olvasta, hogyan értelmezte az olvasó az adott művet. Kiderülhet, hogy egyesek a krimiket kalandregényként, a sci-fi-k egy részét filozófáló művekhez hasonlóan, az Anna Kareninát érzelmes lányregényként, a Bűn és bűnhődést legalább annyira bűnügyi, mint inkább a bűnről és bűnösről szóló műként olvasták. Az olvasmány- és az élmény-alakzat egymásra vetítése után úgy tűnik, csak kellő óvatossággal beszélhetünk krimiolvasóról, lektürolvasóról, romantikakedvelőről, annak ellenére, hogy persze vannak olyan olvasók, akik – legalább is életük egy hosszabb-rövidebb periodusában – alig olvasnak mást, mint krimi, vagy szinte kizárólag érzelmes könyveket kedvelnek, ám nem mindegy, hogy a „krimiolvasó” együtt nyomoz-e a detektívvél, vagy csak követi az eseményeket, mint a kalandregény-olvasó. Nem mindegy, hogy az érzelmes könyveket olvasó csak érzeleg, vagy bele is érez a hősök lelkébe, sorsába.

Olvasói stratégia

Amikor *olvasói stratégiáról* beszélek, az irodalmi beállítódás tudatos oldalára, az attitűd kognitív dimenziójára, vagy – Jauss kifejezését használva – *tudatos esztétikai ráhangolódásra* gondolok. Kérdés persze, hogy lehetséges-e általában olvasói stratégiáról beszélni, nem csupán egyes olvasmányokkal kapcsolatban. Bizonyos értelemben lehet, hiszen egyfelől szép számmal akadnak markánsan körvonalazott általános olvasói beállítódások, másfelől legtöbbször kimutatható az általános olvasói beállítódás esetében is tudatos dimenzió, amelyet *általános olvasó stratégiának* nevezhetünk. Tapasztalhatjuk, hogy bárkinek – legyen ő géplakatos vagy irodalomtudós – lehet nagyon határozottan körvonatalozott elképzelése arról, hogy szerinte mi az irodalom, és ő mit akar vele kezdeni. Jogosultnak érzem az olvasói beállítódásról beszélni akkor is, amikor az olvasói attitűd

tárgya egy konkrét mű, hiszen ezzel kapcsolatban is lehetnek kevésbé tudatosuló érzéseink, vagy éppen ösztönös viszonyulásaink a konkrét elképzelésen (a stratégián) kívül.

Az olvasó stratégiák (térképvázlatok) sorozatával rendelkezhet: a művészetről, az irodalomról, az irányzatról, a szerző más műveiről és valamiféle elképzeléssel az adott műről is. Felkészül többféle lehetőségre: vagy a folyón kel át, vagy megkerüli a hegyet. Ám ehhez nem elegendő az elszánás, valamiféle elképzelés is kell. Mire biztosíték a stratégia, amikor az irodalmi mű befogadásának feltétele éppen az olvasó bőréből a mű bőrébe való átbújás, az olvasó stratégiájának átcserelése a mű stratégiájára? Ha a stratégia merev (ha a térképvázlatot véglegesnek tartja), kifejezetten gátolhatja a befogadást, ez esetben messzebb juthat el egy stratégia nélküli, de szenzitív és nyitott olvasó, aki átengedi magát a műnek. Ám ha a stratégia nem védőpajzs (a mű hatásaival szemben), hanem korrigálható, tökéletesíthető térkép, vagy talán egy jobb hasonlattal élve, a mű hullámhosszára hangolható vevőkészülék, ha a sokféle támpont nem akadályozza meg a ráhagyatkozást és a rácsodálkozást, akkor nagyban elősegítheti a befogadást. Felvethető az a kérdés, hogy nem áll-e a stratégia minden esetben az olvasó és a mű, az Én—Te kapcsolat közé, nem okoz-e a legoptimálisabb esetben is *torzító redukciót*, nem akadályozza-e meg, hogy én legyek a bennem feloldódó mű öntőformája. Ha már átvesszük a buberi modellt, nem szabad elfeledni, hogy *Martin Buber* szerint a az összes kapcsolat (legyen a másik egy virág, egy forma, egy ember vagy Isten) alapdimenziója az Én—Az kapcsolat. Ebben élünk, az Én—Te kapcsolatok ennek az alapfolyamatnak az epizódjai, rendkívüli esetei, csodái. A kétféle kapcsolat egymást feltételezi. Az Én—Te élmény Én—Az nyelven mondható csak el. Igaz, ez a nyelv mindig egy kicsit alakul az Én—Te epizódok után. A titok közelébe ismert vagy megismert úton juthatunk el, stratégiával inkább mint találomra. Ez persze nem jelenti azt, hogy az olvasó komolyabb eséllyel indulhatna el elszánás, ráhangoltság, empátia és hit nélkül.

Az olvasói stratégia fontos eleme az *olvasói aktivitás*. Józsa Péter felhívja a figyelmet arra, hogy még a legegyszerűbb fekete-fehér sémák dekódolása is kíván legalább is valamiféle *pszichofizikai aktivitást* (és erre törekvést). A pusztán kikapcsolódni akaróknak is követniük kell a cselekményt és legalább is két táborba kell rendezniük a figurákat. Ehhez már a *sémák mozgósítása* is szükséges. Mindez azonban a legtöbb esetben kevésnek bizonyul, és szükség van *érzelmi és értelmzői aktivitásra* is. Ez részben készség, részben akarat kérdése. Intenzitása függ attól is, mennyit követel a mű, és hogy mennyire lehet ellenállni ennek a követelésnek. (Egy klasszikus rejtvény-krimt például lehet csökkentett aktivitással primitív kalandregényként olvasni, rábizva a nyomozást a detektívre. Dönthet úgy az olvasó, hogy átlapozza az Anna Kareninában Levin „unalmas filózását”, de ez esetben a polifonikus remekműből szerelmes regény vagy éppen lányregény lesz.)

Nyilvánvaló, hogy bizonyos mértékű *naivitás, érzelmi nyitottság* és önmagunk *átengedése* mind feltételei az irodalom befogadásának. Akik nem engedik magukhoz eléggé közel a művet, kívül maradhatnak hatókörén. Nem jár jobban azonban a *túlságosan naív olvasó sem, aki túl közel kerül a műhöz, ugyanis kellő rálátás és átlátás*, vagyis kellő *tudatosság* nélkül szintén meglehetősen esélytelen az olvasó.

Az olvasói stratégiák a *szuverén, személyes vélemény meglétével* vagy hiányával is jellemezhetők. Az *osztályozás társadalmi automatizmusa* bizonyos mértékig a tudatos és szuverén olvasóra is jellemző, hiszen ez az adott kultúrában élő egyén reflexrendszerévé vált (Józsa P), de ha ez az automatizmus elhallgattatja vagy pótolja a szuverén véleményt, akkor a mű is elhallgat. A szuverén vélemény meglétét vagy hiányát jól jelzi a „tetszett” és „nem tetszett” minősítések aránya. Az a tény, hogy az elutasító és kritikus minősítések aránya jóval nagyobb az iskolázottabb, a műveltebb, olvasottabb és esztétikailag fogékonyabb, *belülről irányított* olvasók körében nem csak az ebben a körben erősebb mértékű *nonkonformizmussal* magyarázható, hanem az ismeretlen szerző, mű és nyelv okozta bizonytalanság *kockázatát* bátrabban felvállaló olvasói stratégiával is.

Az irodalmi mű az *erkölcsi jóérzés* szükségletét is kielégítheti, és az olvasói stratégiák az erre való reflektálásban is eltérőek. Az olvasói sztereotípiák-készletek általában inkább az erkölcsi evidenciákon (bizonyosságon) alapuló művek esetében hatásosak, ám az olvasók a többi mű esetében is a jó—rossz sémákat erőltetik, a fényből és árnyékból

összegyűrt szereplőkre és helyzetekre, vagyis *elemzés, mérlegelés, szembesítés, megértés és megítélés* helyett – külsődleges normák, vagy bensővé tett értékek alapján – *ítélkeznek*.

Az *beleélés* is elsődleges emocionális szükséglete az olvasónak, és feltétele a befogadásnak. A befogadásnak feltétele és eredménye is a beleélőképesség. Hiánya rendkívül súlyos olvasói betegség. Bizonyos mértékű naivitás szintén fontos előfeltétel. A már kóros naivitás jellemzője az érzésekkel, a szereplőkkel, a részletekkel való *partikuláris azonosulás*. A szereplőkkel való összekapcsolódás egyfelől széles skálán, másfelől több dimenzióban képzelhető el. Ha nem is minden olvasó számára, elméletileg mégis két különböző dimenzió a rokonszenv—ellenszenv, és az azonosulás—nem azonosulás. Lehet rokonszenves számomra a bankrabló, de azért én – tisztos polgárként vagy jó keresztényként – mégsem azonosulhatok vele. Az olvasók egy része csak rokonszenves hősökkel képes azonosulni, mások átlépik ezt a bűvös kört, mondván: természetesen ellenszenves számomra a csábító, de – mert érdekel, izgat, csábít a figura – azért megpróbálom belebújni a bőrébe. A másik helyzetébe, szerepébe való beleélés és az „ő én vagyok” érzése különböző fokozatai az azonosulásnak. A beleélésen és átélésen kívül a problémákkal, illetve magával a mű világával azonosulás nevezhető *érzelmi-értelmi azonosulásnak* is, amely persze sosem lehet teljes. Ezen a szinten általában másképpen alakul a szereplőkkel való azonosulás: ha a problémával vagy a mű világképével azonosulok, akkor – mondjuk, a Bűn és bűnhődés esetében – rá kell jönnöm, hogy nem csak Raszkolnyikov, Szonja vagy Porfirij vagyok, hanem egy kicsit mindegyikük.

További jellemzője az olvasói stratégiának az *induktív-elemző* és a *deduktív-összegező* magatartás megléte vagy hiánya. Elemzés helyett sok olvasó csak gyűjtöget, megfigyel, utánoz, együttlátás helyett pedig kiragad egy szálát, vagy túláltalánosít. Az elemző és az összegező eljárás elvileg egyenértékű megközelítések, persze egyes művek inkább a problémát hordozó szereplők lelki-erkölcsi tulajdonságainak és konfliktusainak megérző-megértő elemzését, mások viszont szélesebb, társadalmi vagy ontológiai horizontok megragadását kívánják meg.

Míg az azonosulás vagy az erkölcsi állásfoglalás valamilyen formája a legtöbb olvasó stratégiájának fontos eleme, a megformálással kapcsolatos elképzelések, vagy ahogy Józsa Péter nevezi, a *formaélmény* szükséglete sokaknál hiányzik. Az olvasói beállítódásnak természetesen szerves része, hiszen az esztétikai érzék az egyik legáltalánosabb emberi adottság. Az olvasói stratégiát jellemezheti meglétével vagy hiányával az esztétikai konstrukció tudata. A tapasztalt kutatókat nem tévesztik meg a „szép volt”, a „szépen viselkedett”, a „valami szépet szeretnék olvasni” kijelentések, mert ezekben az esetekben a „szép” jelentése legtöbbször „jó”, „kellemes”, „harmonikus”, „problémamentes”. A formaélmény szükségletének elemi szintjét jelzik a „szép stílus legyen”, a „szép leírások vannak benne” kifejezések, illetve a formabontó művek elutasítása, összehasonlítóva őket a hagyományosan megformált „szép”, „megformált”, „világos”, „jó stílusú” művekkel. A *narratív beállítódású* európai olvasó általában a „szép mese” és az „érthető történet” mércéivel minősíti a műveket. Az olvasó birtokában lévő kánonok és irodalmi nyelvek önmagukban valószínűleg még nem feltétlenül jelentik a formaélmény szükségletének meglétét.

A *katarzis* szükséglete sem jellemez minden olvasót. Úgy tűnik mintha az olvasók nagy része – hatástalanító és védekező eljárásaival – gondosan elkerülné a *szembesítést*, és a *megrendülés* lehetőségét. Az elérzékenyülés, a meghatódás, a szorongás vagy az undor lehet elemi foka, de gátja is az *érzelmi megrendülésnek*. A katarzis természetesen több mint érzés, *érzelmi-értelmi megrendülés*. Szükségletének többféle változatát regisztrálhatjuk: az olvasónak önmagával való *szembesülése*, eszközeinek és céljainak *átértékelése*, új értékek, horizontok és létrendek *felfedezése*, hőn áhitott feltevések *megbizonyosodása* vagy bátorlalan gyakorlásának *megegyeztetése*. Az érzelmi-értelmi megrendülésben lehet a hangsúly a racionális belátáson, „megrendülhet” egy vélemény, módosulhat egy attitűd, ritkábban egy attitűd-rendszer, még ritkábban egy meggyőződés-rendszer. Létrejöhet a misztikus élményhez hasonló extatikus állapot is, rövid ideig tartó és tartós, akár életre szóló hatással is. A *más létrendbe való átlépésre* sok irodalmi mű lehetőséget ad, ám erre a kihívásra a katarzisa nyitottság nélkül az irodalmilag műveltebb

olvasó sem tud válaszolni. A katarzis oly ritka pillanat, mint a buberi értelemben az Én—Te kapcsolat. Egy katartikus élmény nem garantálja a hamarosan következőt, de utat nyithat nagy, ha nem is minden esetben katartikus élményeknek, hiszen a katarzison átesett olvasó ezután már egy kicsit másképpen látja, fogadja, értelmezi a világot. Ugyanakkor az is valószínű, hogy az adott mű eredményezte katarzis *halmazati hatása*, előző élmények és megrendülések is szerepet játszhattak létrejöttében.

Olvasói beállítódás- és stratégia-típusok

Ahány ember, annyiféle olvasói beállítódás és stratégia? Ahány olvasó, annyiféle olvasat? Az első válasz ezekre a kérdésekre: elvben még több is, hiszen egyfelől életünk során többször is változhat olvasói beállítódásunk, másfelől ahányszor olvassuk el a művet, annyi olvasatot produkálhatunk. A második válasz: jóval kevesebb, hiszen rengeteg a hasonló olvasat, s ebből következően feltehetően nagyon sok hasonló beállítódás és stratégia fordulhat elő. Először is mindez már azzal a nem túl erdetinek tűnő, mégis ez esetben feltétlenül hangsúlyozandó megállapítással is magyarázható, hogy minden olvasó ember. Másodszor is a hasonló olvasói beállítódások sokezeireit azonos kulturális tér határolja be, ezek között kiemelkedő fontosságú a nemzedéki irodalmi élményalakzat, a nemzedéki irodalomfelfogás. Továbbá magyarázzák a hasonlóságot az olvasói indítékok és szerepek, a hasonló vagy azonos referencia-személyek és csoportok is. Így aztán az olvasót vizsgáló szociológus vagy pszichológus óvatossággal megpróbálkozhat a kategorizálással, felkészülve arra, hogy majd eléggé kevesen testesítik meg az ideális típust.

A beállítódások és stratégiák jelentős része nagyobb nehézség nélkül elhelyezhető a haszonelvű-teljeséglvű, tudatos-naív, aktív-passzív skálákon. Ha ezeket a skálákat egymás mellé vagy fölé helyezzük, leolvashatjuk az adott olvasó beállítódási profilját. Ha megfelelő számú hasonló esetet találunk, óvatossággal megpróbálkozhatunk (főképpen *Józsa Péterre* támaszkodva) a tipológia-készítéssel, ilyenekkel például:

- A) fogyasztó—élvező, gyűjtő—szervező, gondolkodó—elemző
- B) kikapcsolódó—menekülő, gyakorlati—informálódó, lényegi—esztétika
- C) faktuális—fenomelális, identifikatív—emócionális, analitikus—szintetikus
- D) reflektálatlan, pszichológizáló, moralizáló, szociologizáló, ontologizáló, esztétikai.

Valamennyi elhelyezhető az passzív—aktív dimenzióban. Az A-, a B- és a D-típus ezen kívül még az esztétikai—nem esztétikai, az A- és B-típus a konkrétizáló—elvonatkoztató dimenzióban is.

Az olvasói beállítódások és stratégiák, valamint az olvasást befolyásoló különféle tényezők kapcsolatát vizsgálva a kutatók eléggé meggyőző együttjárásokat fedeztek fel. Ilyeneket például, hogy az értelmező aktivitás általában magasabb fokú azokban az olvasókban, akiknek értékrendszerében a személyiség és a közösség (a kapcsolat) értékei az értékalakzat magvát képezik. Mi sem bizonyítja ezt jobban, mint az élettervek és az olvasói stratégiák (szintén tervek) kapcsolata. (Például a kikapcsolódó—menekülő beállítódású olvasók jövőterveiben nem szerepel a gyors társadalmi felemelkedés, a tanulás, az érdekesebb munka, a gyerekeik jövőjével kapcsolatos elképzelések, a jövő társadalmá. A jövőképek egészét gyakorlatiaság és jelenlétűség jellemzi. A lényegi—esztétikai beállítódású olvasók jövőtervei ezeknek több vonatkozásban éppen ellentétei. Más összefüggések: viszonylag erős a kapcsolat az olvasói aktivitás és a kreativitás, a teljesítményelvűség és a haszonelvű olvasás, a technokrata szerep és a racionális olvasói beállítódás, a bensődleges vallásosság és az irodalmi mű létrendjének átlálása, a magas szintű önismeret és a katarzisirány, a belülről vezérelt-ség és az értékelés szuverenitása között.

Az olvasó az irodalomolvasás viszonyrendszerében

A különböző esztétikai, irodalomszociológiai és olvasáslélektani elképzelésekben az olvasó helye, szerepe, súlya meglehetősen eltérő. A lukácsi esztétikában is fontos szerepet játszik a befogadó, de kommunikációs modelljében a hatás eléggé egyirányú, az

olvasónak kevés mozgástér jut, nem válik eléggé fontos tényezővé a befogadás történetisége és az értelmezés. A befogadás-esztétikában fő szerephez jut az olvasó mint a *dialogusban* az egyik (egyenlő) fél. Az olvasó ebben a modellben nemcsak a mű mellett döntést hozó, olvasói horizontját a mű világához igazító, értékelő és értelmező, a befogadás közben esetleg megváltozó *partnerként* van párbeszédes viszonyban a művel, hanem *megrendelőként, közvetítőként és megvalósítóként* is.

Az olvasó mint *megrendelő* a mai világban ritkán kerül kapcsolatba az íróval vagy az írókat felfedező kritikussal, szerkesztővel és kiadóval. Az írójukkal szoros kapcsolatban álló, vagy éppen írókat maguk közül „kitermelő” kisközösségek, irodalmi mikrovilágok (amiről például *Mérei Ferenc* álmodozott) manapság – már, illetve még – igen ritkák, gyors elterjedésük valószínűsége eléggé alacsony. Az irodalomközvetítő irodalmi intézmény által elvégzett, illetve elvégzeztetett piackutatás vagy tudományos kutatás tükrében láthatja közelebből az olvasót. A személyes kapcsolat – már, illetve még – ritka, még az író-olvasó találkozók is, hiszen itt szerepek találkoznak, és ritka az igazi dialógus.

A *valóságos olvasót* az író, a kiadó, a kritikus, az irodalmár számára az *elképzelt* vagy a tudományos módszerrel *kiszámított* olvasó helyettesíti, aki lehet az író *közlés célpontja*, az író által kívánt, a *megcímzett* olvasó, a statisztikákban szereplő *átlagolvasó*, az *ideális olvasó* vagy az egyes művek, műfajok, kiadók stb. által *megcélzott olvasó* (a „lektúrolvasó”, a „munkásolvasó”, a „krimiolvasó”, a „sci-fi-olvasó”, a „vallásos olvasó”, a „váltfülű olvasó”). Az így-úgy elképzelt olvasó gyakran meg is jelenik a műben. A művet olvasó számára fele van adva a lecke: viszonyulni ehhez az olvasóhoz, azonosulni vele (az író által elképzelttel) vagy megtartani szuverenitását. Stephane Sarkany arra figyelmeztet, hogy az „igazi olvasó” is kétféle: a „teljes jogú” *reális olvasó* (aki ténylegesen elolvassa a művet) és a *virtuális olvasó*, aki ugyan képes lenne a szöveget megragadni, de – ilyen olyan okból – „a szöveg nem éri utól”.

Hogy az olvasóból mikor válhat megrendelő, az nemcsak őrajta múlik, hanem elsősorban a *társadalmi nyilvánosság* mindenkori állapotán is, hiszen egyfelől ennek egyik alrendszereként él vagy vegetál az úgynevezett *irodalmi élet*, másfelől a társadalmi nyilvánosság megfelelő szintjén sokféle alkalom nyílt arra, hogy írók, irodalomközvetítők és olvasók rendszeresen találkozzanak egymással.

A mű szülője az író, az olvasó fogadja örökbe, mondják többen a mű és az olvasó viszonyával foglalkozó szakemberek közül, mások meg egyenesen azt állítják, hogy a mű olvasás közben jön létre. Akár így van, akár úgy, hozzátehetjük, nemcsak az olvasás csendjében, hanem az *olvasók közötti kommunikációban* születik vagy áll talpra a mű. Természetesen nem csak az olvasó történetének, ezen kívül még az irodalom társadalmi helyzetének, és természetesen magának a társadalomnak is alakítója ez a diskurzus. Ennek az kommunikációnak egyik „műfaja” az *elmesélt olvasmány*, a szóbeliség sajátos folklórszerű terméke. Másik műfaja – ez jóval szűkebb körben honos – az irodalmi berkek pletykái, amelyek egyik leggyakoribb témája az író. Akadnak szép számmal olvasók, akiknek az író a legfontosabb, és amikor – szinte mellékesen – műveiket olvassák, őket akár-ják kilesni, magánéletükbe akarnak bepillantanani. A valóban az irodalomról szóló diskurzus tárgya a mű, eredménye pedig a művekről alkotott vélemények és értelmezések.

Kutatások bizonyították, hogy egy-egy műnek akár nagyságrenddel nagyobb számú eredeti és érvényes értelmezése van a laikus olvasók körében, mint amennyi a hivatásos olvasóké. Nagyobb számban napvilágra kerülésük azonban a jelenlegi társadalmi kommunikációs rendszerben alig-alig valószínű. Egyébként a „hivatásos” és „laikus” egyfelől merőben szociológiai kategóriák, a munkamegosztásban elfoglalt helyet jelölik, másfelől korántsem csak a publikáló irodalmárok, hanem a hivatásosok által nagyobb körre értékelő és értelmező rendszeresen az irodalmi műveket: a tanárok, a könyvtárosok, alkalmanként pedig a lelkészek, az újságírók, a népművelők, a kulturális életet különböző szinteken irányítók. Stephane Sarkany úgy véli, ha a hivatásos olvasók virtuális olvasó (vagyis a lehetséges olvasók összessége) nevében nyilatkozna, eltűnhetne a különbség a hivatásos és a laikus olvasók között. Nem hinném, hogy ez az egyenlődsi egésszégesebb tenné az irodalmi életet. A különböző szerepű olvasók közötti párbeszéd esélyét a nyilvánosság jobb működése és egymás nyelvének megtanulása növelhetné.

A olvasást sokan az *igazságot* birtokló és azt a műben elrejtő író, valamint azt abból kiolvasni és az „eszmei mondanivalót” felmondani képes, mert megfelelő olvasói stratégiával rendelkező, leginkább a jó tanulóhoz hasonlítható olvasó aszimmetrikus kapcsolatának képzelik. (Más kérdés, hogy ebben a modellben az író és a mű a jó tanuló szintjére süllyed.) Van ennek a modellnek egy szimmetrikus változata is, amelyben az igazságot tartalmazó szöveget az igazság után nyomozó, az igazságot megtalálni és „igazolni” képes olvasó fejtí meg, aki eszerint ugyancsak az igazság birtokosa, hiszen másképpen aligha lenne sikeres, amennyiben valóban művészi alkotást tart a kezében.

Egy másik elképzelés szerint az olvasói stratégia éppen hogy akadályozza a mű befogadásának. Eszerint a mű és az olvasó közötti ideális kapcsolat a buberi Én-Te kapcsolat-hoz hasonlítható, amelyben a lényünk egésze áll a mű elébe, kikapcsolva a konkrét vágyakat, a célokat, a kategóriákat, az okságot, a hasznosságot, az előzetes ítéteket és az előítéleteket. Tiszta lapot csinálva magából *megnyílik* a mű előtt, utat enged a történetnek, a találkozásnak. Olvasás közben már nem így vagy úgy van, hanem egyszerűen van. Kilépve minden kötelékből belép a mű kötelékébe, egyúttal a szabadság, az időtlenség, a bármilyen, az igazi lét világába. Ez a kiüresedés-teória nem hivatkozhat Buberre, hiszen ő azt hangsúlyozza, hogy semmit sem kell magunkból elhagyni, amikor a közvetítés nélküli Én-Te kapcsolatba kerülünk, hogy ez a kapcsolat nem rációtól mentes érzelmi kapcsolat, de nem is az extázis állapota, hanem a hús-vér, az érző-gondolkodó és a transzcendensre is nyitott ember egészének a találkozása az egyszemélyes képviselő Te-vel.

Egy harmadik elképzelés szerint könyv találkozik a könyvvel, az irodalmi szöveget olvasó tulajdonképpen a maga *sorskönyvében*, vagyis énje pszichogenetikus mélyrétegében (*Túri Z.*) lapoz, s annak üzenete – légyen az, mondjuk akár „győzelemre születtem”, akár „kicsi és szürke vagyok, s kilátásaim is azok” – igazolását vagy cáfolatát keresi, vagyis identitását. Mindeközben létrehozza a szöveg jelentését. Az olvasó sorskönyve behatárolja a számára lehetséges világokat, és amikor sorskönyve az író egyszerre egyedi és egyetemes sorskönyvével találkozik, másféle lehetséges világok felépítésére kap lehetőséget. Az irodalmi szöveget sorskönyve szövegén átszűrő, az előbbi az utóbbiba beépítő olvasó mindenképpen nem a valóságot építi fel, hanem világ-modelleket konstruál. (*Ernst von Glasersfeld*) Nem tartalmat lát az olvasott szövegben, hanem *lehetőséget* arra, hogy valamilyen gondolati tartalmat építsen fel a szövegre, és ehhez elsősorban sorskönyvéből vesz anyagot. Mindezt persze egyesek sorskönyv nélkül is el tudják képzelni. Eszerint az olvasó abban a tudatban vág neki az olvasásnak, hogy az igazság úgysem a miénk, úgysem fogjuk megtalálni, csak az a miénk, amit a szövegből létrehozunk, ez pedig elsősorban rólunk szól. Olvasatot konstruálunk, meghozzá úgy, hogy immár nemcsak az értelmezés, hanem a szöveg is a miénk, hiszen a mi tudatunkban jött létre, mint a mi *konstrukciónk*, vagyis az értelmező szubjektumé. (*Odorics Ferenc*) Nem társszerzője, hanem szerzője vagyunk a műnek. Kérdés persze, hogy ez mennyiben konstrukció, és mennyiben hallucináció. Úgy vélem, komoly eséllyel perelheti a társszerzőséget az író, aki az olvasó művéhez nemcsak lehetőséget, hanem tippeket is, „anyagot is”, struktúrát is szolgáltat, aki – „megszüntette megőrizve” – kikandikál az olvasó „művéből”.

A művet mint partitúrát önmagában megszólaltató (levezénylő, hangszerelő) olvasó – aki olvasás közben ismerkedik meg a partitúrával, állandóan rögtönöz, vagyis alkot – az utolsó akkordok elhangzása után akár meg is hajolhatna, mert az olvasás során új mű jött létre, amelynek ő – ha nem is szerzője – valamiképpen társszerzője. Ennek a *kreatív befogadásnak* vagy befogadva alkotásnak – amennyiben létrejön, és ez mindig egy-egy kisebb csoda – rendkívül intenzív lehet a hatása. Az esetek nagy részében ez a hatás eléggé múlékony, ez azonban inkább szerencsés, mint tragikus, hiszen különben nem maradna az olvasóban elég űr és éhség az újabb befogadás számára.

A mű – légyen a legegyszerűbb szerkezetű is – a rutinvilághoz képest labirintus. Hogy az olvasó bemelegszkedhessen ide, *sztereotípiákkal* kell felvérteznie magát, hisz a régi elemekből eredeti módon építkező új szöveg meglévő *sztereotípiákat* mozgósít. A biztonságot nyújtó vétezet persze egyben akadályt is jelent, így az előrehaladás feltételévé nemcsak az válhat, hogy időben megtalálja-e az olvasó a megfelelő sztereotípiát, hanem

az is, hogy képes-e időben megszabadulni a mozgósított sztereotípiák egy részétől, azokat másokra cserélni, s eközben újakat rögtönözni. Másképpen: képes-e olvasási stratégiáján változtatni. Még másképpen: képes-e – a buberi fogalmakat használva – egyszerűen Én–Az és Én–Te kapcsolatban lenni a művel. Még a vadonatúj műveknek is – ha egyáltalán léteznek ilyenek – van valamiféle *előzménye*: a szerző más művei, „használt művek”, megélt hasonló élethelyzetek, a referencia- személy vagy -csoport ajánlása. Előzménynek tekinthető a könyv borítója, a cím, az előszó vagy az utószó, a sorozat, amelyben megjelenik.

Döntő jelensége lehet az első fejezet címének, az első szavaknak, mondatoknak, bekezdéseknek, az elsőszór megjelenő helyszínnek és szereplőnek. Perdöntő lehet, hogy – H-G. Gadamer és H. R. Jauss kifejezését használva – milyen *elvárási horizont* alakul ki, az első sorok, bekezdések, oldalak olvasása közben, hogy át tud-e kapcsolni az olvasó a mű hullámhosszára. Az olvasó természetesen minél hamarabb ura akar lenni a helyzetnek, biztonságban akarja magát érezni. Előfordul, hogy az olvasó éppen csak belekukkant a labirintusba, és gyorsan visszafordul, vagy az, hogy azonnal eltéved, s bosszúból felrobbantja a labirintust. Gyakoribb e kettőnél az az eset, amikor nem tágitva első benyomásaitól (az inprintingtől) végigcipeli azokat az egész művön. Sűrűn előfordul az is, hogy az első mozaikdarabokból azonnal kirakja a művet, és ezután már – bármi történjék is – csak ezt akarja viszontlátni. Ha az olvasó nemcsak rendelkezik megfelelő sztereotípiákkal, hanem képes időben kioldani a képező sztereotípiákat, felvenni magából a műből szellemi energiákat, engedni a művet behatolni hiányai hézagába, megtanulni legalább kezdő fokon a mű nyelvét, akkor beljebb kerülhet a labirintusba. Új és új hipotézisek, ideiglenes elképzelések, állandóan alakuló elvárási horizont, rugalmas oldalaival a műhöz símuló olvasói stratégia jellemzi a műben előrehaladó, lassan *társ szerzővé* váló olvasót. Tudása, műveltsége segítheti is, akadályozhatja is. *A Mester és Margarita* olvasója számára kétségek nélkül előny, ha tudja, Woland afféle alördög a Faustban, ám hátrány is, ha például a regény címszereplőit a goethei mű Faustjával és Margitjával azonosítja. Az olvasó hajlamos arra, hogy azonnal történetet kerekítsen a rendelkezésére álló mozaik elemekből (természetesen a meglévő sztereotíp történetek mintájára), és nagyon csodálkozik, ha mégsem történik semmi.

Az olvasás folyamata – még ha mindennek ellenére az olvasó remekül mulat is – alkuadás és kompromisszum, küzdelem és megnyugvás, önmaguk feladása és megérősitése, adás és kapás, eltévedés és felfedezés, tévedések tudatosítása és igazságok felismerése. Az irodalmi mű újra és újra szembehegyezkedik mind az olvasó életpaszatlaival, mind irodalmi elvárásaival. Mindeközben létrejön – műve is válogatja, milyen folyamat keretében – egy *ön szabályozó rendszer* (Wolfgang Iser), amelyet társ szerzőségben az szöveg és az olvasó alkot. A *vándorló nézőpont* (ez is Wolfgang Iser kifejezése) nemcsak az egyik szereplőtől a másikhoz pártol, nem az újabb és még újabb információk birtokába jutó olvasó fokozatosan változó helyzetét jelöli, hanem azt is, hogy az olvasó nemcsak az írói szöveggel néz szembe, hanem saját olvasatával is. Így olvasói reflexiója *önreflexió* is. Újra is újra meg kell küzdeni a mássággal, márpedig H-G. Gadamer a *mátság felismerése és elismerése* képességét tartja a befogadás legfontosabb feltételének, hozzátehetjük: nem is az empátiás egylényegűség, nem is a misztikus egybeolvadás, hanem a *dialogus* keretében.

Ez a folyamat küzdelmes is, hiszen egész világunkat megrengetheti egy-egy ilyen találkozás, ha egyáltalán képesek vagyunk a találkozásra, hiszen olvasó és mű oly sokszor elmennek egymás mellett. Még akkor is, ha az olvasó becsülettel végigolvassa a művet. *Gáspár Judit* is utal arra, hogy mekkora a hasonlóság az analitikus és a páciens, valamint az olvasó és a mű kapcsolata (találkozása) között, főleg a *Ferenczi* szellemében végzett hermeneutikus pszichoanalízis esetében. A partnerek *nyelvi és világnézeti horizontja* kölcsönösen közeledik egymáshoz. Azért szerencsés az összehasonlítás, mert az analitikus – akár a mű – passzívan aktív, nemigen szól bele a páciens (az olvasó) szövegébe. Az irodalmi szöveg – ahogy *Nagy Attila* mondja „teret és eszközt, függönyt, képernyőt, vetítőtáskát jelent az olvasó projekcióinak, szorongások, félelmek megjelenítésére”. Hozzátehetjük: én-értelmezések és világértelmezések megjelenítésére, önmagunk fölé emelkedve önmagunkhoz való visszatérésre. Miként az analízisben, az olvasói öngyó-

gyításban is *nyelvi univerzum*, sok ponton közös világ- és önértelmezési horizont jön létre. Persze az analízis – még ha szellemi munka is, még ha „megvilágosodás” is az eredménye – mégis elsősorban csak gyógyító tevékenység, az olvasás pedig élvezetet és gyönyörűséget jelentő ki-bekapcsolódás is, halljuk az ellenvetést. Ez igaz, mégis csak nem minden olvasó elmondhatja a terápiára jelentkező pácienssel, hogy „Be vagyok zárva egy életérzésbe, egy rigid reflexiós körbe, egy világnézetbe. Szenvedéseim ebből a bezártságomból, szűköségemből, nyitottságom hiányából fakadnak. Egyedül nem vagyok képes nyitni más tapasztalatok, interpretációk felé”. (Gáspár J.) Amit *Hegel* a művelődésről mond, természetesen áll az olvasásra is: a boldogtalan tudat szembesülése saját boldogtalanságával, annak kutatása, hogyan került abba az állapotba. A társszerző minőségben olvasás közben azonban nem csak diagnózis készül, hanem terápia is zajlik: *öngyógyítás*, hiszen az ilyen olvasás is a determinációk ellenére történő cselekvés.

Ha ezt a folyamatot következetesen végig gondoljuk, nyilvánvalóvá válik, hogy az irodalmi művek olvasása csak ideiglenesen fejeződik be az utolsó mondatnál. Folytatódhat az újra és újra felidézésben, az újra és újra értelmezésben és az mű újra elolvasásában is. Együttműködve, társszerzőként olvasva immár saját sorsunkat írjuk és olvassuk, újraírjuk és újraolvassuk.

IRODALOM

- Balogh Zoltán – Kamarás István: Élményalakzatok I. Budapest, 1978. NPI. Élményalakzatok II. Műsák Kiadó, Budapest, 1985.
- Barczy Magdolna: A gondolkodás zártsága és a személyiség rugalmatlansága. In: Hiedelemrendszer és társadalmi tudat II. Budapest, 1980. TK.
- Berger, Peter – Luckmann, Tehodor: The Social Construction of Reality. Doubleday, Garden City, 1966.
- Bonyhai Gábor: Pártosság és esztétikai érték. In: A művészeti pártosságról. Kossuth Kiadó, Budapest, 1983.
- Buber, Martin: Én és te. Európa Kiadó, Budapest, 1991.
- Erkson, Erik H.: Identity and the Life Cycle. W.W. Norton, New York-London, 1980.
- Fogarassy Miklós – Kamarás István: Olvasó a labirintusban. Tankönyvkiadó, Budapest, 1981.
- Gadamer, Hans-Georg: Igazság és módszer. Gondolat Kiadó, Budapest, 1984.
- Gáspár Judit: Nyelvezavar és fordítás a mélylélektani gondolkodás történetében. = Thalassa, 1991. 2. sz.
- Glaserfeld, Ernst von: Einführung in den radikalen Konstruktivismus. = Die erfunkene Wirklichkeit. Piper, München-Zürich, 1981.
- Iser, Wolfgang: The Act of reading. Routledge – Kegan P., London – Henley, 1978.
- Jauss, Hans Robert: Az irodalmi hermeneutika elhatárolásához. = Szó – művészet – társadalom. Műsák Kiadó, Budapest, 1993.
- Józsa Péter: A szöveg értelme. = Az olvasás anatómiája. Gondolat Kiadó, Budapest, 1982.
- Józsa Péter – Leenhardt, Jacques: Két főváros, két regény, két értékvilág. Gondolat Kiadó, Budapest, 1981.
- Kamarás István: Utánam olvasó! Műsák Kiadó, Budapest, 1986.
- Kulcsár Szabó Ernő: Hatás, befogadás, esztétikai tapasztalat. = Nagyvilág, 1984. 1. sz.
- Kulcsár Szabó Ernő: Irodalomértés és a magyar epikai hagyomány. = Valóság, 1982. 10. sz.
- Odorics Ferenc: A konstruktivista irodalomtudomány. In: Dobos István – Odorics Ferenc: Beszédhelyzetben. Dialógus, Budapest, 1993.
- Pálhegyi Ferenc: Személyiség-lélektani kalauz. Tankönyvkiadó, Budapest, 1981.
- Ranschburg Ágnes: Másság-tolerancia és pedagógiai alternatívák. Budapest, 1993. Kézirat.
- Sarkany, Stéphane: Hivatásos olvasás, laikus olvasók. In: Szó – művészet – társadalom. Műsák Kiadó, Budapest, 1993.
- Szegedy-Maszák Mihály: A bizony(talan)ság ábrándja: kánonképződés a posztmodern korban. In: Szó – művészet – társadalom. Műsák Kiadó, Budapest, 1993.
- Veres András: Mű, érték, műérték. Magvető, Budapest, 1979.
- Wessely Anna – Csepeli György: A Structure in Process. Előadás az 1984-ben rendezett amerikai – magyar irodalompszichológiai konferencián.

Örkény egypercesei

Az esztétikai minőség mint tananyagelrendezési elv

ARATÓ LÁSZLÓ

Örkény egypercesei – már csak rövidségük miatt is – igen népszerű olvasmányok, szívesen és sokféleképpen foglalkoznak velük a legkülönbözőbb magyartanítási programok. A (nyolcosztályos) általános iskola mai magyar irodalmat bemutató anyagának éppen úgy részei, mint a kronologikus főlépítésű gimnáziumi tantervek utolsó évének. A különböző esztétikai-irodalomelméleti bevezető fejezetek is előszeretettel fordulnak egy-egy, a hétköznapi és a művészi kommunikáció különbségeinek vizsgálatára kínáló szöveghez (Mi mindent kell tudni) vagy az irodalom funkcióját firtató elbeszéléshez (Ballada a költészet hatalmáról).

A problémacentrikus irodalomtanítási program az Örkény-egyperceseket a Nevető irodalom – a komikum forrásai és változatai című, az elsős tankönyv részét képező modul keretében, tehát nem irodalomtörténeti megközelítésben és nem is az irodalomelméleti bevezetés részeként tárgyalja. (A problémacentrikus tanítási egységek „modulok” – az ellipszishez hasonlóan – két fókusz köré épülnek: egy szociálpszichológiai-etikai vagy eszmetörténeti [pl. a felnőtté válás, beilleszkedés, szerep és személyiség viszonya, a nemzettudat tartalmi és változásai] és egy poétikai-képességfejlesztő szempont [pl. az ismétlődés érzékelése és értelmezése, az elbeszélői nézőpont azonosítása, az óda műfaji sajátosságainak felismerése] együttesen határozza meg a műválasztást, illetve a feladatok és ismeretközlő szövegek megformálását és elrendezését.)

A Nevető irodalom című, három alfejezetre tagolódó modul abból indul ki, hogy a 12-15 éves diákok humorérzéke, „humorszüksége” igen fejlett, s hogy ennek motivációs jelentőségével eddig a magyartanítás talán nem vetett eléggé számot. Úgy véljük, hogy humoros-komikus szövegek értelmezése és alkottatása kapcsán egyszerre tudunk a diákoknak örömet szerezni és esztétikai, műfajelméleti, stilisztikai ismereteket adni.

A tananyagegység esztétikai-poétikai fókusza tehát a komikum, tematikus, azaz szociálpszichológiai-etikai fókusza pedig az emberi hibák, gyarlóságok természete.

A modul első, A vicctől a groteszk novelláig címet viselő részében a diákok viccek (vicc-mesélő verseny), Karinthy-, Nagy Lajos- és Czákó Gábor-írások tanulmányozása, valamint különböző szövegalkotási-fogalmazási gyakorlatok végzése során megismerkednek néhány jellegzetes komikumelmélettel, komikummagyarázattal, komikus stílus-eszközzel, illetve a humor, a szatíra és az irónia fogalmaival. Az Örkény-egypercesekre ezek után, mint a komikum egyik változatának, a groteszknek a példáira kerül sor. Az egypercesek tárgyalására összesen 3-4 tanórát fordítunk, ezen belül A legmerészebb álmaink is megvalósíthatók egy teljes órát kap, gyengébb csoportokban azonban helyette inkább az Az óbudai ikrek elemzését javasoljuk.

Az első megismert egyperces a Horgylétemről című. Azért célszerű ezzel az írással indítani, mert szerkezetében a tanulók könnyedén felismerik a vicc néhány korábban megbeszélte jellegzetességét (ismétlődő kérdéssel való előkészítés, csattanó), illetve a groteszk megértése szempontjából talán legfontosabb komikumforrást, a kontrasztot. Ennek a novellának a kapcsán tisztázzuk, hogy a groteszk kevert esztétikai minőség, hogy lényege az össze nem illő elemek társítása, hogy a groteszk a komikusnak és még valaminek, például a rútnek, a riasztóan torznak vagy az ijesztőnek az ötvözete. Ugyanezt a definíciót szembesítjük az In memoriam dr. K. H. G. című egyperccsel, kiemelve a szórakozott professzor sajátos szakbarbárságának, tanári attitűdjének humorosságát, s en-

nek a – koncentrációs tábori környezettel alkotott – kontrasztját. Az Arról, hogy mi a groteszk megbeszélése is megelőzi elemzésre kiválasztott novellánk, A legszebb álmaink is megvalósíthatók tárgyalását. Az előbbi, a groteszk szemléletmódot példázattal értelmező írás elemzését a groteszk és az abszurd – már az In memoriam... megbeszélésénél felvetett – viszonyára és a szokatlan nézőpont szerepének bemutatására hegyezzük ki. Természetesen itt is ráirányítjuk a figyelmet a tragikus szituáció (temetés) és nézőpont révén érvényesülő komikus effektusok (pl. a felfelé hulló könnycseppek és a rögökkel játszott célbadobás) kontrasztjára és ötvözésére. Végül e példázatnak s a Hogylétemről című novellának a mintájára egypercest íratunk diákjainkkal. Ezután kerülhet sor a jóval nehezebben értelmezhető Legmerészebb álmaink elemzésére.

A novella felolvasása után a tanulók várható megrökönyödéséből indulunk ki, abból a benyomásukból, hogy amit olvastunk, az „hülyeség”. (Lehetséges a feldolgozást akár az úgynevezett néma dialógussal kezdeni, vagyis a diákok írásban rögzített primér befogadói élményéből kiindulni. E módszer lényege, hogy az órai elemzés megkezdése előtt néhány szavas véleményt íratunk külön-külön mindenkiel egy-egy papírdarabra, majd ezek gyors átfutása után, immáron a „néma többség” első benyomásának ismeretében foghatunk a közös munkához. Van, amikor olyasmit célszerű kérdezni, hogy egy-egy mű szereplői közül ki volt a legrokonszenvesebb, hogy tudtak-e azonosulni a főszereplővel, melyik jelenet volt számukra a legizgalmasabb stb. Ezúttal talán inkább azt érdemes kérdezni, hogy látják-e bárminő értelmét ennek a képtelenségnek, illetve, hogy ettől függetlenül [?] tetszik-e nekik.)

Leszögezzük tehát, hogy ez az írás „örültség”, de van benne rendszer. Az alábbi kérdések segítségével tárjuk fel ezt a rendszert! (A feladatok többségét, főképp a szöveg újraolvasását megkívánó első és negyediket, lehetőleg inkább csoport- vagy pármunkában végeztessük.)

1. Milyen járművön igyekszik Feri Siófokra? Sorold fel a megismert képtelenségeket és idézd fel Feri magyarázatait az egyes képtelenségekre!

2. Mi a közös jellemzője Feri ostorának, kutyáinak, illetve Simcájának?

3. Egyenként ésszerűek, logikusak-e Feri magyarázatai? Mit támogatnak ezek a magyarázatok? Hogyan jellemeznéd Feri gondolkodásmódját, magatartását?

4. Melyik az elbeszélésnek az a pontja, ahol kiderül, hogy Feri logikus magyarázatai öncsalások, nem felelnek meg a valóságnak? (Vagyis ahol nem csupán meghökkentőnek érezzük a magyarázatot, hanem azt is tudjuk, hogy tévedés vagy hazugság.)

A fenti kérdések megbeszélése után érdemes megvizsgálni a novella szerkezetét, az információk adagolását. Ezért a diákokkal egyéni vagy a padszomszédal folytatott pármunkában egymás alá, számokkal jelölve leírjuk, hogy miről milyen sorrendben értesültünk. (1. az egyik kutya nem húz. 2. Rövid az ostor. 3. ... 4. ... 5. A kutyák egy autót húznak. 7. ... stb. – Kilenc mozzanat különíthető el.) A munka eredményeként ki fog derülni, hogy az elbeszélés itt is az adagolás művészete, hogy a mű hatásának az egyik titka az információk adagolásának fokozatossága: eleinte ugyanis önmagukban elképzelhető mozzanatokról értesülünk, s csak a halmozás és fokozás egy pontján lendülünk át az abszurdítás világába. Amíg nem tudjuk, hogy a szereplők autóban ülnek, addig nem képedünk el a kutyákon és az oston, nem véletlen, hogy csak az elbeszélés végén derül ki, hogy hőseink nem a tundrán, hanem Siófokon járnak. Érdemes rákérdezni, hogy hol lendül át a szöveg az abszurdításba, illetve ellenpróbaképpen célszerű tönkretétni a novellát a információk sorrendjének felcseréltetésével. (Pl. az első mondatban derül ki, hogy siófokon járnak a szereplők, vagy hogy autóban ülnek. – Természetesen ezeket a változatokat lehetőleg ne mi adjuk meg. Egyébként ezt a poéngyilkolást – s ezzel a sorrend szerepének felismerését – már a viccek átszerkesztésénél gyakoroltattuk.) A látszólag logikus részekből, önmagukban értelmes magyarázatokból összeálló abszurd egésszel, az abszurdításba futtatott ésszerűséggel már a vicctechnikai vizsgálatok találkoztunk, most is érdemes a Büntetés című vagy más hasonló viccet felidézni. (Kerékpározik a székel a városban. Megállítja a rendőr. „– Van-e a kerékpárján lámpa?” „– Nincsen.” „– Száz lej büntetést fizet. Hát fékje van-e?” „– Nincsen.” „– Akkor kétszáz lej a büntetés.” Erre a székel elkezd hangosan nevetni. „– Mit nevet?” „– Kérdi csodálkozva a rendőr. „– Ott jön hátul a Mózes komám, neki mennyibe kerül, hisz még kerékpárja sincsen.”)

A szerkezet vizsgálata után áttérhetünk a novella értelmezésére. Irányító kérdésünk az lehet, hogy milyen hétköznapi emberi magatartást, milyen gyarlóságot figuráz ki, hajt a végletekig ez az egyperces.

(Egy magatartás- és szemléletmód bírálata) Ezt a novellát is több szinten értelmezhetjük. Felfoghatjuk úgy is, mint egy emberi magatartásnak, szemléletmódnak az abszurdba hajtott túlzással végbevitt bírálatát. Feri magatartásának lényege a megideologizált gyávaság, amely teljesítmény (sebesség) helyett biztonságra törekszik, s ezért semmit nem rendeltetésszerűen, „normálisan” használ, fél ugyanis a lehetőségek megvalósításától. (A négylábú kutya túl gyors, hát még a Simca stb.)

Ez a kóros óvatosság és túlbiztosítás (a Simcát kutyák húzzák, ráadásul háromlábú kutyák, hogy ne tudjanak futni, és még a fék is be van húzva, hogy még az ő „szárguldásuk” is mérséklődjön) ráadásul önelégültséggel és öncsalással párosul, hisz Feri azt hiszi, hogy az őket körülállók irigységből csodálják a „legmerészebb álmok” megvalósítóit.

Az értelmezés során – esetleg a fenti viccpárhuzamhoz kapcsolva – legalább két korábban már megismert komikumelméletet hozhatunk játékba: A legmerészebb álmainkban is az ésszerűség látszatába burkolódzó ésszerűtlenség hirtelen lelepleződése (*Mészáros István*) a komikum forrása, s itt is meghatározó szerepe van a túlzásnak: az óvatosság abszurd eltúlzásának.

(Példázat az államszocializmusról?) Ezzel az értelmezéssel összekapcsolható az a politikai-történeti értelmezés, amely – talán merészen és erőltetetten – az emberiség egyik régi álmának („legszebb álmaink”), a szocializmusnak kiábrándító megvalósulását látja e groteszk és abszurd példázatban. Tudniillik egy olyan rendszer működését, amelyben a dolgok nem rendeltetésszerűen működnek, de mindennek megvan az ésszerűnek tűnő magyarázata, ideológiája, ahol a teljesítmény kockázata (a haladás sebessége) helyett az óvatkodó túlbiztosítás, a biztonságra való törekvés jellemző.

Diákjaink néhány elitélő vagy nosztalgikus szólamon kívül valószínűleg szinte semmit nem tudnak Magyarország 1990-ben lezárt korszakáról. Ez ellen – különösen, ha középiskoláinkban nem lesz társadalomismeret-oktatás – talán az irodalomtanításnak is tennie kellene. Természetesen a korszak eseménytörténetének ismertetése nem lehet a magyaróra feladata, a korra és a szisztémára jellemző mentalitások tárgyilagos és nem ördögűző vagy idealizáló felidézése viszont aligha tantárgyidegen feladat. A novella értelmezéséhez tehát kitérőként valamilyen az alábbihoz hasonló gondolatmenet ismertetése látszik célszerűnek. (A szöveg idézet tankönyvünkéből.)

Az említett politikai-történeti értelmezéshez tudni kell, hogy a létezett szocializmus egyik meghatározó sajátossága a magántulajdonosok közötti piaci versenyt kizáró állami tulajdon volt. A verseny a vagyon megsokszorozását és a bukás kockázatát egyaránt lehetővé teszi, és így a fejlődés, az újítás rugójaként működik. Azaz teljesítményfokozó hatású. A létezett szocializmusok ezt a mozgatórugót és személyes kockázati tényezőt iktatták ki a gazdaságból. A gazdasági reformkísérletek ezt a hiányt próbálták meg – inkább kevesebb, mint több sikerrel – pótolni. A kockázatkerülés és a teljesítményvisszafogás így Örkény korában nem egyszerűen néhány ember egyéni jellemvonása volt, hanem az adott társadalom működési módjának egyik jellegzetes következménye is. A teljes foglalkoztatottság az államszocializmus korszakában uralkodó elve szintén részét képezte a biztonságot a teljesítmény elé soroló értékrendnek.

Ezt az értelmezést talán részben alátámasztja Feri magyarázatainak általános-szólamszerű jellege. Pl:

„A természet erőivel csínján kell bánni.”

„Az ember, sajnos már nem bírja utólni a technikát.”

Erre az egypercesre is igaz a karneváli groteszknek az a jellemzője, hogy a „szörnyűségeket csak mulatságos furcsaságok formájában ismeri. „Mindig mulatságossá és vidámmá válik a szörnyűség” (*Szilágyi Ákos* idézi *Mihail Bahtyin* Rabelais-könyvéből). Mind erre az egypercesre, mind a „Hogylétemről” címűre érvényesnek tűnik az az állítás is, hogy „a groteszk az értéktévesztést természetesnek (magától értetődőnek) mutatja, hatásában ezért nevelés és fenyegető” (*Veres András*)

Elképzelhető persze a novellának olyan olvasata is, amely elfogadja Feri magánból-cseletét („Pontosan ez az a tempó, amelyre teremtvé vagyunk”), és magatartásában nem egy káros társadalmi, társadalomlélektani jelenséget, hanem egy rokonszenves különös életszemléletét látja. Ez esetben azonban a címben kiemelt zárómondat nem kapna ironikus melléklöngét, márpedig ezt a képtelen járművet és a vele való utazást eléggé nehéz – szó szerint, s nem ironikusan – „legszebb álmoknak” elfogadni.

Itt is, Az óbudai ikrek értelmezésénél is érdemes elbeszélgetni arról, hogy a novella s a benne felidézett emberi gyarlóság mennyire egy konkrét történelmi korhoz, társadalmi rendszerhez kötött, s ez mennyiben eredményezheti a mű romlandóságát, elavulását.

Házi feladatként elolvastathatjuk Az óbudai ikreket, s összevethetjük az ebben a novellában körvonalazódó társadalomképet a Legszebb álmaink... magatartásrajzával. Az összevetéshez – segítségképpen – az alábbi szempontok és kérdések közül adhatunk meg néhányat. (E feladatsor órai feldolgozásra is szolgálhat, ha inkább Az óbudai ikrek elemzése mellett döntenénk.)

Feladatok:

- I. Ez az egyperces a dokumentumgyűjtemény formáját öltötte.
 - 1) Mi a rendkívüli ezekben a hármasikrekben?
 - 2) Sorold fel az „összegyűjtött” dokumentum-műfajokat!
 - 3) Mi a funkciója ennek a formának? Hogyan függ össze a témával ez a dokumentum-mozaik-forma? (Erre a kérdésre esetleg csak az elemzés végén válaszolj!)

II.

1) Gyűjtsd össze a szövegnek azokat a fordulatait, amelyek a korabeli politikai elvárásokat és az ezen elvárások által kifejlesztett emberi magatartásokat állítják pellengérré! (Pl: a TV az ikrek születése alkalmából „bemutatta az óbudai Víztoronyt, valamint az ugyancsak óbudai szennyvízderítőt, amelynek építése zavartalanul folyik.” – Ez a részlet utalás a korabeli sikerpropagandára, az „épülő-szépülő” szocializmus reklámozására.)

2) Keresd meg azt a szövegrészt, amely közvetlen kapcsolatot teremt az ikrek száma és az ország akkori politikai berendezése között! Vizsgáld meg alaposabban ezt a furcsa fokozást! A sorrend és a „sőt” szócska beillesztése révén mi tűnik az adott világban kisebb s mi nagyobb lehetetlenségnek, képtelenségnek.

3) Miket tekinthetett az ország korabeli vezetése a legfontosabb értéknek a Televízió című rész utolsó és az Orvosi szakvélemény című „dokumentum” harmadik és negyedik mondata alapján?

4) Miért kelt komikus hatást az Orvosi szakvéleménynek az ikrek elképzelését elősegíteni szándékozó hasonlata? Önmagában vagy azért, mert egy orvosi szakvélemény részét képezi? Melyik komikumforrást ismerhetjük itt ismét fel?

III. A novella áldokumentumaiból egy életrajz is összeállítható, ezen keresztül pedig egy társadalom és a benne élő egyének viszonyáról is képet kaphatunk.

- 1) A „dokumentumok” alapján mettől meddig követhetjük nyomon az ikrek életét?
- 2) Emeld ki azokat a hátrányokat, amelyek az ikerre az ikerségéből hárultak!
- 3) Tulajdonképpen egy szíami ikerpárról van szó, akit (!) csak az anyjuk dupláz meg – másfelet háromnak látván –, vagy valóban hármasikrek születtek Óbudán? Minek alapján adhatunk biztos választ erre a kérdésre?

IV.

Egy irodalmi mű részeit csak az egészből, az egészet viszont a részeiből érthetjük meg. Egy mű kezdetét teljesen csak befejezésének fényében érthetjük. Az óbudai ikrek esetében például csak a művet záró Apróhirdetés kulcsszavai vetnek új fényt a cselekmény addigi logikájára.

1) A mű szó válik ismétlődése és rokonértelmű szavainak sűrűsége (a rokonértelműség is az ismétlődés egy válfaja) révén kulcsszóvá az utolsó bekezdésben! Írd ki a szót és a bekezdésben előforduló „rokonait”!

2) E kulcsszó és a hirdetés jeligéjének („Csak semmi feltűnés.”) ismeretében mi tűnhet a hirdetést feladó ikermaradék számára addigi nevelődése legfontosabb tanulságának? Mit nem visel jól az adott társadalom?

3) E felől a végső tanulság felől nézve olvasd újra az elbeszélést, és keresd ki azokat az elemeket, amelyek e felé a befejezés felé mutatnak! Hogyan értékeli, értelmezi az utolsó „dokumentum” az első „dokumentumot”?

Az Örkeny-egypercesek feldolgozását egy szabadon választott novella önálló értelmezésével s további, a „talált tárgy” típusú írások (Pl. Örök nosztalgia, Kivégzési szabályzat, Mi mindent kell tudni) mintájára, apróhirdetésekből, reklámszövegekből, hivatalos dokumentumokból címadással vagy más apróbb módosítással létrehozott saját egypercesek alkottatásával fejhezhetjük be. A Nevető irodalom című modul a komikus „apróműfajoktól” a következő két alfejezetben a komikus eposz és a komédiák irányában lép tovább. Mindkét esetben a komikum forrásairól és változatairól szerzett ismeretek képességeként való alkalmazására, aktivizálására építünk. Ez mindkét fejezetben a műfaji konvenciók, azaz egy immáron sajátlagosan irodalomtörténeti ismeretkör középpontba állításával egészül ki. Az Eposz és komikus eposz című alfejezet szervesen épül rá a komikus kontrasztról tanultakra, hiszen a komikus eposznál (A helység kalapácsánál) éppen a tárgy és a műfaj, a tárgy és a stílus, az alantas-köznapi téma és a műfaji konvenciók közötti kontraszt jelenti a komikum alapvető forrását. A Komédiák című alfejezet pedig az olyan a Vicctől a groteszk novelláig című részben már tanult komikumelméletek magyarázóerejére számíthat, mint amilyen például a „hibaelmélet”, a „felszabadító nevetés elmélete” vagy a „gépiesség- vagy ismétlődéselmélet”.

IRODALOM

- Almási Miklós: Örkenytől – Örkenyig. In: Kényszerpályán. Budapest, Magvető, 1977.
- Arató László – Pála Károly: Irodalom 12-13 éveseknek, Budapest, Kékes Kiadó, 1993. Illetve A szöveg vonzásában 1. Bejáratok. Megjelenés előtt (Arató – Pála, 1993)
- Balassa Péter: A részvét grimaszai (Örkeny István művészete és a Pisti a vérzivatarban) In. Színeváltozás. Budapest, Szépirodalmi, 1982.
- Hankiss Elemér: Lét- és nem-lét-elméleti gyakorlatok. Örkeny István: Egyperces novellák. = Új írás 1978/3.
- Lázár István: Örkeny István. Budapest, Szépirodalmi, 1979.
- Nagy András: Közép-Európa realizmusa: a groteszk? (A gondolkodó Örkeny Istvánról) = Valóság 1992/11.
- Párbeszéd a groteszkről – Beszélgetések Örkeny Istvánnal. Budapest, Magvető, 1981.
- Pomogáts Béla: A novellától a groteszkig. In. Sorsát kereső irodalom. Budapest, Magvető, 1979.
- Sükösd Mihály: Örkeny István egy-percei avagy a konkrét abszurd. In. Küzdelem az epikával. Budapest, Magvető, 1972.
- Szalay Károly: Komikum, szatíra, humor. Budapest, Szépirodalmi, 1983.
- Szilágyi Ákos: Vázlat a groteszkről. In. Nem vagyok kritikus. Budapest, Magvető, 1984.
- Veres András: Az irodalmi mű értékalakzatai. = Irodalomtörténeti Közlemények, 1990/2.

Magyarok, szerbek, horvátok

LÖKÖS ISTVÁN

Németh László írta emlékezetes „kelet-európai tájékozódása” idején: egykor a „régí olasz-délszláv-magyar-lengyel, sőt cseh és román kapcsolatok” egy „Keleti Golf-áramként” melegítették a kelet- és közép-európai régiókban élő népek szellemi életét, s természetes volt lengyelek, csehek, szlovákok, ruszinok, románok, szerbek, horvátok, szlovének és magyarok kulturális cseréje. A történelmi konszolidáció olykor ugyan apályos szakaszokat is hozott e kapcsolatrendszerben, de a folytonosság igazából sohasem szakadt meg, a szellem munkásai között mindig voltak, akik nem azt keresték, ami elválaszt, hanem ami összeköt. Szerbek és magyarok, horvátok és magyarok viszonyának történelmi tényeit szemlélve is megannyi jelét találjuk a kézfogás gesztusának.

A szerb-magyar kapcsolatok középkori emlékei ugyan nem olyan gazdagok, mint a horvát-magyar közös múlt példái, ám jelentőségük mégis nagy: a magyar államszervezet ui. már a XII. századi szerb írásbeliségben ideálként bukkan fel. Egy 1198-as keletkezésű, *Nemanja* főzsupán kibocsátotta oklevélben az áll, hogy „Isten a népeket uralkodókkal erősítette meg, így a görögöket császárokkal, a magyarokat királyokkal”. Mindezt saját államfői rangjának igazolásaképpen mondja, s lényegében ez a felfogás jelenik meg egy néhány évtizeddel későbbi (1222), az ifjabbik *Nemanja*, *István* által kiadott oklevélben is. A múlt század kiváló Balkán-kutatója, *Konstantin Jireček* azt is megjegyzi, hogy egy XIV. századi, *Hatalmas Dusan* által szerkesztetett szerb törvénykönyv (mélán tekintik a középkori szerb jogtudomány legszebb írásos emlékének) sok tekintetben a középkori magyar jogszerkesztés ismeretére utal.

Irodalmi példák is sokasítják a középkori szerb-magyar kapcsolatok tényeit, mindenekelőtt a lovagregények két változatának, a *Trója-regénynek* és a *Sándor-regénynek* cirill betűs felbukkanása. *Hadrovics László* kutatásai nyomán tudjuk: midkettő magyar közvetítéssel jutott el a középkori szerb írástudókhoz, a bennük fellelhető hungarizmusok ezt beszélésen bizonyítják.

Az első rigómezei csatát követően (1389) a szerb állami önállóság lassú felmorzsolódása következett, s ez a virágzó középkori szerb kultúra hanyatlását is maga után vonta. Igaz, a török által nem háborgatott ortodox kolostorokban mindvégig volt egy halvány fényű szövetség, amely az egyházi szellemű kultúra léte-re-maradványaira utalt, de ebből a szétvert, megszállás alá vont szerb lakosság alig érzékelt valamit. Igazából megújulás csak a XVIII. században kezdődött, azt követően, hogy 1690-ben, a „nagy vándorlás”, a *seoba* idején *Arsenije Crnojević* (Čarnojević) ipeki pátriárka vezetésével több tízezer család költözött Magyarországra, s ezek egyrésze a magyar társadalmi struktúrába illeszkedve, de nemzeti tradícióikat megőrizve a XVIII-XIX. század fordulóján megkezdte a szerb szellemi és az irodalmi élet európai igényű újjászervezését. Héroszi munka volt a maga nemében, hisz a Crnojević-tyel érkező szerbség java része állattenyésztéssel, pásztorkodással, illetve korábban, még az óhaza területén, a törökkel szembeni lázadó hadviseléssel foglalkozott. A török elleni balkáni hadakozások s a vándorlás egy sajátos, ősi elemeket őrző családszervezetet alakított ki náluk, amely nehezítette a beilleszkedést – még a korábban (*Hunyadi János* és *Mátyás* idején) magyar területeken letelepedett szerb szórványlakosság lakta térségekben is. Ez utóbbiak ui. már kulturális tekintetben némiképp asszimilálódtak, életvitelük a helyi szokásokhoz igazodott. Végül – néhány évtized elmúltával – kialakult néhány, gazdaságilag és kulturális tekintetben fontos szerepet betöltő szerb kolónia (Szentendre, Pest, Buda, Székesfehérvár, Győr, Komárom, Eger),

amelyeknek tagjai – a gazdasági prosperálás eredményeként – a modern szerb kultúra és az irodalom mecénásai és művelői lettek. Ez a mecénatúra sem egyik napról a másikra ért el eredményeket. Első sikereik egyike a szerb könyvnyomtatás megteremtése volt. Kezdetben Oroszországból származó liturgikus könyvek „szerbesített” újrayomtatásával foglalkoztak, ami azonban a bécsi udvar gyanakvásához vezetett, majd a könyvek behozatalának tiltását vonta maga után. Ennek reakciójaképpen indult el az önálló szerb könyvnyomtatás megteremtéséért folytatott küzdelem, amelynek első eredménye ugyan csak félsiker volt, de mégis siker. A császári udvar 1770-ben egy *Josef Kurbeck* nevű bécsi nyomdásznak és könyvkereskedőnek adott engedélyt a szerb nyelvű könyvek kinyomtatására. A szerbség azonban attól félt, hogy így ortodox hitüket veszélyeztető, a nyugati keresztény vallás tanításait terjesztő könyvek is forgalomba kerülhetnek, ezért tovább folytatják önállósulási törekvéseiket. 1792-ben sikerült megszerezniük Kurbeck cirillbetűs anyagát s ettől kezdve Pesten önálló szerb nyomda működött. Néhány év múltán viszont a vállalkozás csődbe jutott, s 1796-tól a magyar királyi egyetemi nyomda lett – csaknem a XIX. század közepéig –, a szerb nyelvű könyvek többségének megjelentetője.

Ez az időszak a szerb felvilágosodás irodalmának legszebb, virágzó periódusa volt, Pest és Buda pedig a megújult szerb irodalmi bölcsőhelye. És ezzel a szerb-magyar irodalmi kapcsolatoknak egy új, máig példaadó fejezete kezdődött el. Bizonyításképp csak néhány fontosabb adat: *Djordje Magarašević* 1825-ben Pesten megindítja a *Srpske Letopisi* című folyóiratot, amely Európa egyik legrégebb periódikája lett az idő múlásával; ma is megjelenik Újvidéken, *Letopis Matice srpske* címmel. A példát a kor magyar folyóiratai és almanachjai szolgáltatták, ezek biedermeieres hangulata tetten is érhető a szerb kiadványban. A vagyonos szerb kereskedők további áldozatokra is készek voltak: nemes patriotizmustól indítva a Magyar Tudományos Akadémia megalapítását követő évben létrehozták a szerb *Matica* (*Matica srpska*) nevű tudórtársaságot, amelynek feladatául szabták a szerb nemzeti művelődés felvirágoztatását. A Pest-Budán virágzó magyar színjátszás példája is követésre talált: *Joakim Vujić* műkedvelő társulatával egy akkoriban népszerű *Kotzebue*-darabot vitt színre szerb nyelven, majd ezt követően főleg német nyelvből fordított színművekkel gazdagította társulata repertoárját, ezekkel járva végig a szerbek lakta magyarországi városokat. Tartottak előadást Baján, Szegeden, Temesvárott, valamint Aradon és Pancsován.

A felvilágosodás jegyében fogant egykorú magyarországi szerb líra éppúgy az ún. iskolás klasszicizmusból nőtt ki, miként a magyar (*Baróti Szabó, Rájnisi, Virág Benedek, Berzsenyi*). Legjelentősebb képviselője az a *Lukijan Mušicki* volt, aki Magyarországon született, Újvidéken és Szegeden volt diák, s jogot és filozófiát hallgatott Pesten, hogy aztán a szerzetesi ruhát magára öltve előbb a Šišatovac kolostor főnöke, majd a karlócai metropolita adminisztrátora legyen. És közben megteremtette a szerb klasszicista lírát. Írt klasszikus ódát, anakreoni verseket, számos episztolát s lefordította szerbre *Horatius* verseinek jelentős részét. Mondhatni: baráti viszonyt tartott fenn *Kazinczy Ferenc*csel is. A széphalmi mesterrel *Vitkovics Mihály* révén került kapcsolatba, aki viszont a szerb-magyar irodalmi kapcsolatok egy újabb fejezetének főszereplője volt.

Vitkovics 1778-ban Egerben született, apja és nagyapja az egri szerb közösség lelkesze, ő maga jogot tanult, neves ügyvéd volt, ám igazi élethivatása a poézis és az irodalomszervezés lett. Munkásságát mind a magyar, mind a szerb irodalomtörténet számon tartja. Legnagyobb érdeme a szerb népköltészet magyar nyelvű tolmácsolása, de jelentős a magyar irodalom szerb recepcióját előmozdító tevékenysége is: a magyar szentimentalizmus szépprózai remekét, *Kármán József Fannyját* ő fordította le szerbre *Spomen Milice* címmel.

Vitkovics két kultúrában gyökerező életműve nem az egyedüli példa a szerb-magyar kulturális szimbiózis ekkori, XIX. századi szakaszában. Számosan követik kultúrákat közvetítő munkáját, a *Petőfit* és *Arany Jánost* fordító *Jovan Jovanović-Zmaj*, *Djura Jakšić* és *Laza Kostić* némiképp mindnyájan az ő örökségét is folytatják. A legérdekesebb alakja e korszaknak mégis a szentendrei születésű *Jakov Ignjatović* volt, a XIX. századi szerb regény egyik legjelentősebb képviselője. *Respektus Vása* (*Vasa Respekt*) című regényét a magyar szabadságharc emlékének szentelte, amelynek hőse a világsíri fegyver-

letélig harcol a magyar sereg katonájaként, az *Örök vőlegény* (*Večiti mladoženja*) pedig Szentendre szerb polgárságának, kereskedő rétegének életéről ad tárgyyszerű, gazdag humorral átszőtt rajzot.

A korszak szerb-magyar irodalmi kapcsolatainak alighanem egyik legfontosabb szegmense a magyar irodalom szerb bemutatása – Arany, Petőfi, Jókai egyaránt kedvelt szerző a szerb olvasók körében –, amelyben Jovan Jovanović-Zmajnak vannak elvülhetetlen erdei. Már a *Toldi* lefordítását osztatlan siker övezte, s e siker záloga a filológiai alaposágú ám mégis sok költői invenciót nyugodt fordítói műhelymunka volt. „Csak arra ügyeltem, hogy – ha más szavakkal is – lényegében ugyanazt mondjam, ami az eredetiben áll. Ahol pedig lehetett, az árnyalatokra is ügyeltem” – írja Zmaj –, az eredményt pedig a kortárs kritika nyugtázta tömör egyszerűséggel: „A *Toldi* fordítása olyan szép, hogy a szerb olvasó úgy érzi, mintha nem is volna fordítás.” Mindez további átköltéseire is érvényes, a *János vitéz*-fordításra éppúgy, mint a *Falu végén kurta kocsmavagy A walesi bárdok* invenciózus tolmácsolására.

Ez a magyar irodalom iránti fogékonyság és érdeklődés egészen 1918-ig megmarad, s különösen szép fejezetét írták meg azok a szerb költők és prózaírók, akik megintcsak a szülőhely avagy a magyarországi tanulóéveik élményeitől indítva lettek a magyar irodalom szerb recepciójának munkásai. A XX. századi szerb irodalom olyan jeleire kell gondolnunk, mint a zombori születésű *Veljko Petrović*, a nagybecskereki *Todor Manojlović*, vagy pl. *Miloš Crnjanski*, aki Csongrád szülőtte volt. Mindhármán aki költészetének vonzáskörében indultak a pályán, költészetük egy-egy szakaszában jól kitapintható az Ady-líra lenyomata. Veljko Petrović pedig – prózaíróként – a századvég és a századforduló magyar elbeszélőinek ikertestvére. A bácskai szerb társadalom novellisztikus megjelenítését vállalta, de – fél tucatnyi elbeszélőskötetét lapozva – számtalan magyar vonatkozásra lelünk írásaiban. Sokkal többre, mint azt *Tavaszi temetés* címmel, még 1958-ban megjelent magyar nyelvű kötete alapján gondolnánk. Az 1906-ban írott *Crucis amore* című novella világában ui. már éppúgy meghatározó elem a magyarságlélmény, mint a hatvanas években közreadott, az ifjúkor emlékenyagát felelevenítő Petrović-novellák egyikében, a *Kemény Józsi, a mi Kálvinunk* (*Joži Kemenj, naš Kalvin*) című írásban. A több mint hat évtizedes belletrista pálya gazdag novella- és elbeszélésanyagában találva pedig olyan, a műesség jegyeit hordozó, s magyar motívumokban gazdag írások vonják magukra figyelmünket, mint a *Putics Péter, A bunya, A rónavári bennfentes, a Nem szereti, az Őszi emlékezés*, vagy éppen az első világháborús élményekből építkező *Vetélytársak* s a *Magyar Pista* című elbeszélés.

Veljko Petrović magyar kapcsolatairól szólva azt is érdemes elmondani, amit földijének, a szintén bácskai *Kosztolányi Dezső*nek írt: „...nem vagyok...irredentista, szerbszínű Weltbürger. Szeretem önöket, fiatal, szabadelvű magyarokat”.

Ennek a magyarországi kötődésű huszadik századi szerb írónemzedéknek kétségtelenül legizgalmasabb alakja szempontunkból *Miloš Crnjanski* volt. Monumentális történelmi pannójának első részét *Örökös vándorlás* címmel *Csuka Zoltán* már 1941-ben lefordította, s méltatás is megjelent róla nyomban, mégpedig a *Nyugatban, Keresztury Dezső* tollából. A regény s annak számos magyar vonatkozása mellett a Crnjanski-jelenség azonban más okból is kitüntető figyelmet érdemel: 1919-ben ő írta az egyik legszebb Ady-nekrológot idegen nyelven. Kommentár nélkül érdemes idézni néhány passzusát – valamennyi megállapítása arra vall: a hazai pályatársak sem írták volna meg másként e minden mondatában hiteles méltatást: „Meghalt Ady Endre [...] Úgy kezdte az életet mint Rimbaud [...] Magyarország szívében, Debrecenben volt úiák, Nagyváradon újságíró. Verskötettel 1889-ben jelentkezik, s a francia dekadenciát hozó költeményei [...] mérges és színpompás virágként hullanak az akkori magyar líra érzelmes és banális tengerébe [...] Pestre megy: nappal kócosan, szerkesztőségekben dolgozik, éjszaka pedig néhány fiatal író társaságában vallja meg vágyait, hogy velük felrázza a tespedő magyar kulturális életet és hogy a Nyugat diadalát hozza a szolgabírók irodalmába [...] Az *Új versek* (1906) forradalmi bombaként robbant be a magyar irodalomba. A német Hofmannstahléhoz hasonló új és gazdag, ám kemény és férfias nyelvezetét [...] az elmagyarosodott városi közönség nem értette, nem olvasta. Verseibe meggyötört népe minden fájdalmát, szegénységét, szemérmességét és örömet beleírta [...] Rendre jelennek meg kötetei: a *Vér és Arany*

(1908), az *Illés szekerén* (1909), a *Szeretném ha szeretnének* (1910), Néhány barátjával megalapítja a *Nyugat* c. folyóiratot [...] Életét szanatóriumokban tölti. És miközben dallal énekelte meg a Nőt, a Szerelmet, az Őszt és ama Csatakat, melyeket Watteau megfestett, csalódott saját sikereiben is [...] Nem hőskről dalol, a lázadásról énekel. Am szavaival, amelyek szerint többé nincs pompás és dekadens, csak fekete és lázadó, miként Kolwitz vázlatai, minden elégedetlenkedő uralkodója lesz [...] Még a gimnazisták is érte lelkesednek. A *Menekülő Élet* (1912), a *Magunk Szerelme* (1913) olyan kötetek, amelyek teli vannak borús és keserű és kétségbeesett rángással. Némely versei Michelangelo szonettjeinek erejével hatnak, mások meg Béranger vidámságával [...] Egyetlen, a háborút dicsőítő szót le nem írt, minden versében az undor szólalt meg és a halottak élén állott. *Halottak élen*, 1918. Ez a könyv pacifistább a *Le Feu-nél*. Versei kegyetlenek, mint Lear átkai [...] Magyarország legnagyobb lírikusa és a forradalom atyjaként siratja el, nekünk pedig ismernünk kell ezt a nevet, mert ez a név minden jónak, humánumnak, műveltségnek és előkelőségnek forrása az új magyar irodalomban..."

Az Adyról ily affinitással valló Crnjanski valójában már saját programját fogalmazta: nem sokkal később maga is *új idők új dalaival* lépett színré a belgrádi irodalmi életben, s sorsa – saját vallomása szerint – némiképp rokona lett az Adyénak. „Belgrádban – írta később – néhány szerb és horvát költőt találtam, akik a jugoszláv irodalomban egészen új korszakot nyitottak. Hozzájuk tartozom én is. A konzervatív irodalmi körök vádat emeltek ellenem azért, mert irodalmunkba – Ady Endre költészetét vittem.”

A szerb Ady-recepció ügye mégsem végződött kudarcra: Crnjanski mellé felsorakoztak mások is, így a bácskai, illetve bánáti színeket is hozó *Žarko Vasiljević* és *Dušan Vasiljev*. Mint *Bori Imre* találóan megjegyezte: Ady „dallamával” az ő költészetükben is számolni kell. A *Nyugat* és a háborús Ady-versek olvasói voltak ők, s – miként Crnjanski – a frontok szenvedéseinek részesei, ami együttes élményként lesz költészetük ereze, meghatározója.

Az Ady-líra délszláv recepciójának megvan egy a szerbekével párhuzamos horvát ága is. Az Ady-bibliográfiákban tallózva – ennek szakirodalmi vetületét keresve – bőséges adatsort találunk: *Miroslav Krleža* és Ady viszonyáról ui. *Németh László* Ady-esszéjének megjelenésétől máig számos tanulmány készült. A XX. századi horvát *litteratus croaticus* – miként Crnjanski – nekrológot írt a magyar pályatárs halálakor, majd később két tanulmányt – nem kevés szolgálatot téve az Ady-líra külhoni megismertetésének. Krleža 1930-as keletkezésű, már Németh László által oly fontosnak ítélt *Ady Endre, a magyar lírikus* című esszéje mára nyugati nyelvekre fordítva öregbíti a Hortobágy poétájának hírnevét. Az ő Ady-értelmezésének lényegét az említett nekrológ alábbi passzusában olvassuk: „Ha maholnap valaki a nagy szláv kulturális problémáról, Kelet és Nyugat, Európa és Ázsia összeütközéséről fog írni, feltétlenül a *magyar lélek*, e furcsa mozaik analizisébe kell bocsátkoznia, amelyben mint valami kaleidoszkópban a Duna-medence minden népének és fajának sajátosságai egymásba játszanak.” Ady pedig – mondja majd egy másik, immár tanulmány igényű írásban – mindennek „pregnans kifejezője és szintézisbe foglalója..., minden kétség és remény, véres kongesztívó szintetizálója” volt. S hogy szavainak nyomatékot adjon, horvát nyelvű hangszerelésben közli a *Magyar jakobinus dala* annyiszor idézett s annyiszor feledett strófáit: „Ezer zsibadt vágyból mért nem lesz / Végül egy erős akarat? / Hiszen magyar, oláh, szláv bánat / Mindigre egy bánat marad. / Hiszen gyalázatunk, keservünk / Már ezer év óta rokon. / Miért nem találkozunk sűvöltve / Az eszme-barikádokon?”

Krleža életpályája és -műve is szintézis: mindannak összegezése, amit a nyolc évszázados horvát-magyar társadalmi, politikai és kulturális szimbiózis eredményeként a história is számon tart. Croatiában is, nálunk is. Erre a közös múltra ma többszörösen szükséges emlékezni. Erre int a Krleža-centenárium közelsége (tavaly emlékeztünk meg az író századik születési évfordulójáról), a jelen balkáni konstelláció s egy újabb évforduló is: ebben az esztendőben lesz kilencszáz éves a Szent László alapította zágrábi püspökség. Parancsolóan szükségessé teszi persze a középkortól a XX. századig ívelő közös sors, az egymásrautaltság szükségességét és tényeit kifejező emlékművet is, amely – valljuk meg – sok-sok erőfeszítés ellenére sem él kellőképpen a köztudatban. Pedig egy futó lajstromozás is elegendő érték felmutatását eredményezheti, amelyek külön-külön is, együttesen is a mának szóló okulás, üzenet.

Az elmúlt évszázadok folyamán – ha váltakozó intenzitással is – három nyelvjárásban irodalmi nyelvvé nemesülő *lingua croatica* mindegyik ágának művelői nem kevés fogékonyságot mutattak a magyar irodalom és kultúra recepciója iránt, s nemigen volt jelentős – főként tragikus – eseménye a magyar történelemnek, amely ne váltott volna ki reflexiót a horvát irodalom legjobb képviselőinél. A *kaj* dialektust használó észak-horvát nyelvetterület íróinak műveiben éppúgy ott van a magyar irodalom és kultúra lenyomata, miként a mai szlavóniai régió, valamint Dubrovnik *što* nyelvjárásban írott szövegeiben, s a Splitben és környékén valamint a dalmát szigeteken egykor irodalmi nyelvként prosperáló *ča* dialektus szövegemlékeiben. Az egyik első, a horvát világi poézis kezdetét jelentő epikus alkotásban, *Marko Marulić* Judit-eposzában a magyar jövevényszavak (rusag=ország, sereg, herceg stb.) jelzik a hajdani együttélés tényeit, de *Marulić* és *Berislav Pétervesz* rémi püspök személyes kapcsolata is ennek fontos dokumentuma. Nem is szólva az epikus költészetben *Marulić*-tanítványnak tekinthető *Karnarutić Barna Sziget várának elfoglalása (Vazetje sigeta grada)* című epikus énekéről, amely a magyar Zrínyiasznak lett mintája – műfaja és tárgya okán egyaránt. *Karnarutić* is, a költő *Zrínyi* is Sziget 1566-os ostromát és *Zrínyi Miklós* tragikus halálát írta meg.

Dubrovnik jeles bencés poétája, *Mavro Vetranović* Buda 1541-es elestét siratta el egy sajtós, XVI. századi műformában, ún *panaszversben* (querela). A *Buda várának panasza (Tužba grada Budima)* szerzője Buda elestét az egész közép- és délkelet-európai térség tragédiájaként éli meg, amit alábbi sorai tanúsítanak:

*Ma pedig se magyar, se cseh és se lengyel,
hogy töröknek mezőben kopját szegezen;
nincs többé Bosznia vitéze, sem horvát,
sem bátor dalmata, erdélyi s ugrovlah,
ki keresztény hitünk híven oltalmazza,
jobbajával szabljáját török vérbe mártsa.*

Vetranović mind a műforma, mind a tárgyválasztás dolgában tradíciót folytatott: előtte egy névtelen szerző szedte versebe a mohácsi csata eseményeit és *Lajos* király halálának körülményeit. A háromszázharminchat soros költemény ugyan nem *Marulić*- vagy *Vetranović* szintű munka, ám a megírás szándéka, célja és a mondanivaló már hasonló: Mohács magyarnak, horvátnak egyaránt *memento*.

S ha már a törökellenes versek felsorolásába kezdtünk, nem térhetünk ki a *Gundulić*-jelenség méltatása elől sem. Ragazu költője, *Ivan Gundulić* ui. az egész közép-európai barokk költészet reprezentánsa s *Osman* című eposzában páratlanul gazdag magyar történelmi toposz- és motívumanyagot (*Nagy Lajos*, *Hunyadi János*, *Mátyás király*, *Báthori István* stb.) sorakoztat fel.

A *Vetranović*-panaszének és a *Gundulić*-eposz megírása közötti évtizedek során a horvát etnikai diaszpóra egy újabb terepén sarjad a horvát-magyar kapcsolatok szempontjából különösképpen érdekes és fontos szépirodalom az addig defenzívában lévő *kaj* dialektusban. Voltak-e előzményei s milyenek? Erről inkább csak sejtéseink vannak, tény viszont, hogy a század végétől a Zágráb-Krapina-Varazsd határolta régióban színrelép egy egyházi és világi írókból szerveződött csoport, amelynek tagjai a magyar kultúrán nevelkedtek s műveikben ott is vannak ennek jegyei. *Ivan Pergošić* varazsdi nótárius *Werbočzy Tripartitumát* fordította horvatra, *Antun Vramec* magyar és olasz források alapján állítja össze világkrónikáját (*Cronica*) s közreadja vallás- és irodalomtörténeti szempontból egyaránt jelentős *Posztilláit*. Arról is szól az írás, hogy 1651-ben *Petretics Péter* zágrábi püspök segítségével *Nikola Krajačević Sartorius* horvatra fordítja a Bibliát; mintája *Káldi György* magyar bibliaszövege volt, helyesírási gyakorlatában pedig *Pázmány Péter* követte. A magyar barokk költészet *kaj*-horvát nyelvű recepciója is a kulturális szimbiózis jegyében megy végbe: *Nyéki Vörös Mátyás Tintinnabulum* című munkáját egy türmezei (Turopolje) kisnemes ivadék, *Matija Magdalenić* fordította le.

E szemle során arról se feledkezzünk meg, hogy a fenti régióban a magyar nyelvű barokk egyházi irodalom népszerűsége a XVII. század folyamán, de még a XVIII. században is, töretlen: *Káldi* prédikációit, *Pázmány* fontosabb műveit (a *Kalauzt* éppúgy, mint a prédikációkat), továbbá *Tarnóczi István* és *Veresmarti Mihály* munkáit mindvégig ott ta-

láljuk a szerzetesi könyvtárak polcain. Ami pedig a kérdés nyelvi oldalát illeti, nemcsak a Pázmány-ortográfia követése jellemző, hanem jelentős a magyar szókinccsanyag recepciója is, amely az élő nyelv változataiból került át az irodalmi szövegekbe. Elég felülni egy-egy kaj-nyelvű antológia szömagyarázatait, seregével találjuk benne az efféle jövevényszavakat: alduvati<áldani; bantovati<bántani, zaklatni; beteg<beteg; egiptomski<egiptomi; engedovati<megengedni; ersek<érsek; hasan<haszon; Ježuš<Jézus; Jožef<József; kisur<kisúr, nemes; kučma<kucsma; Lajuš<Lajos; Laslov<László; Mikloš<Miklós; možar<mozsár; orsag<ország; pajdaš<pajtás; patantijaš<patantyús; patalijaš<patália; pelda<pélida; pišpek<püspök; porkulab<porkoláb; tarnik<tárnok; tarnikmeštar<tárnokmester; taška<táska; tašulj<tarsoly stb.

Ez az intenzív nyelvi érintkezés nemcsak a jövevényszavak kölcsönös terjedését eredményezte, hozzájárult a bilingvitás az irodalmi kétnyelvűség gyakorlatához is. Klasszikus példánk lehet a szlavóniai származású pesti egyetemi tanár, történettudós és numizmatikus *Matija Petar Katančić* (1750-1825), aki észéki középfokú stúdiumai után a budai egyetemen tanult, ahol a jeles esztéta, *Szerdahelyi György* tanítványaként megismerkedett a magyar klasszicista törekvésekkel s e mintát követve – előbb latin, majd horvát nyelven – sikerrel tett próbát az időmértékes verselésben. Ma már nem kétséges: mintái *Baróti Szabó Dávid*, *Rájinis József*, *Révai Miklós* és *Virág Benedek* költeményei voltak, amit egy magyar nyelvű alkalmi költeménye is igazolni látszik.

Katančić 1825-ben bekövetkezett halálával voltaképpen lezárul a horvát-magyar kapcsolatoknak a felhőtlen korszaka, Croatia akkori irodalmában ui. már más célok és törekvések érlelődnek. A *narodni preporod*, azaz a nemzeti megújulás mozgalma a nyelvi egység megteremtésén fáradozott, s a romantika jegyében teremtett új irodalmat. A *što* nyelvjárás lett – a szerb Karadžić reformjától is inspirálva – a *lingua croatica* egységes irodalmi változata, s a korábban irodalmi nyelvként virágzó *ča* és *kaj* dialektus defenzívába szorult. A horvát romantika jeles poétái: *Ivan Mažuranić*, *Petar Preradović*, *Stanko Vraz* és mások már ezen a nyelven írták maradandó értékű műveiket. Ez a nemzedék a horvát-magyar kapcsolatok törtérijában is új fejezetet nyitott. Egy részük az elutasítás álláspontját képviseli (Gaj nem győzi kárhoztatni a bibliafordító *Krajačevićet* Pázmány ortográfiájának követése miatt), s ez sokaknál politikai szembenállást is jelent. Szerencsére a kézfogás szándéka és gesztusa is – csekély mértékben bár –, de megmaradt. Olyan író-politikusokra gondolhatunk itt, mint a horvát-magyar közös történelmi múltat novellákban, illetve drámákban felidéző *Ljudevit Farkaš-Vukotinović*, *Mirko Bogović* és *Ivan Mažuranić*. Ez utóbbi pályáját – fiúmei és szombathelyi diákként – *Virág és Berzsenyi* modorát követő magyar nyelvű klasszicista költeményekkel kezdte, 1848-ban pedig *Horvátok a magyaroknak* című, az illírismus romantikus ideájának jegyében fogant röpiratban is a horvát-magyar viszony józan megítéléséről tett tanúságot.

Köztudott: a Habsburg abszolutizmus 1849 után a horvátokat sem kényeztette. Ők jutalmul kapták az önkényuralmi rendszert, amit a magyarok büntetésképpen. E tény többeket arra ösztönzött: szükséges a horvát-magyar viszony rendezése. Volt egy politikai csoport (*Koloman Bedeković*, *Josip Briglević*, *Janko Vuković* stb.), amelynek tagjai – az író *Šandor Ksaver Gjalski* visszaemlékezése szerint – „Pestet a horvátok Mekkájának” tekintette, s maradéktalanul a „magyar eszme és barátság elkötelezettjei voltak.” A másik oldal – s a későbbiekben ez volt az irányadó – a szembenállásra helyezte a hangsúlyt, ami *Khuen-Héderváry* bánáságának két évtizedében különösen felerősödött. Az imént idézett Gjalski pl. regényei többségében – a horvát múltat bemutatva – magyarellenes felhangokkal szöli népeink viszonyáról, a századforduló kiváló szimbolista költője, A. G. Matoš pedig már azért háborog, mert Zágráb utcái és terei „az altáji dialektustól hangosak”, mert Zágrábban magyar elemi iskola működik, s mert az egyetemen hungarológiát is tanítanak. Ez a barátságtalan hang a szellemi élet kórusában persze egy markáns szólam csupán. A tudományos élet képviselői szükségképp tárgyszerűbben nyilatkoznak. A hosszas horvát-magyar közjogi polémiák (arról szóltak: fegyverrel meghódított, avagy szabad elhatározásból, szerződéssel csatlakozott társországa-e Croatia Magyarországnak) történettudományi vetületét a kor legkiválóbb horvát historikusa, *Ferdo Sišić* figyelmet érdemlő objektivitással írta meg, *Vjekoslav Klaić* a Zrínyi-kutatás szempontjából érdekes és fontos *Pavao Ritter-Vitezović*-életművet adta közre, a nemzetközi hírű albanó-

lógus, *Milan Sufflay* pedig – a jugoszláv orientáció ellenében – a horvát-magyar együttélés történelmi örökségének fontossága mellett voksolt. Sufflay egyébként korábban – *Thallóczy* pártfogoltjaként – 1904-1908 között a Magyar Nemzeti Múzeum tisztviselője és a kor markáns irodalomtudósának számító *Franjo Fancevvel* egyidejűleg – a budapesti egyetem horvát professzúrájának is esélyese volt. Végül – zágrábi egyetemi tanárként – ahogy maga mondotta – ő „az utolsó Hungar Croatiában.” Jellemző, hogy 1931-ben, a jugoszláv királyi diktatúra idején, politikai gyilkosság áldozata lett, ami olyan világhírű személyiségek tiltakozását váltotta ki, mint *Einstein* és *Heinrich Mann*. Mindez egy évvel azután történt, hogy a *Hrvatska revija* lapjain Miroslav Krleža közreadta *Ady Endre, a magyar lírikus* című tanulmányát. Az a Krleža, aki egyidejűleg tudatában őrzi ifjúságának gazdag magyarsághélményét, amit alábbi sorai reprezentálhatnak: „Derék ifjú barátaim serege, akikkel együtt rajongtam a lányokért, akikkel együtt kártyáztam, táncoltam, lovagoltam és célba lőttem pisztollyal, sétáltam a Ludoviceum hosszú empire folyosóin a félhomályban és az életről álmodtam, nos e mosolygó fiatalemberek mindnyájan a kaszárnyában maradtak.” „Habent sua fata libelli! Hét éve húzódik egyetlen könyv kinyomtatása, amelyet halott barátaimnak szeretnék szentelni, a magyar *Bontha Gézának*, a pesti első honvéd gyalogezred hadnagyának, aki – miután térdben mindkét lábát levágták – szörnyű kínok között halt meg; *Gál Aurél Zlatko* tüzérhadnagynak, akit gránát tépett szét; *Hreljanović Vuk* huszárhadnagynak, aki Bonthától az utolsó üdvözléssel hozta nekem, s aki repülőgéppel zuhant le, s halálra zúzta magát, mint annyian mások, akikkel együtt éltem ifjúságomat. Kilencszáztizenhatban, amikor ezt a szerencsétlen könyvet írni kezdtem, amely lám a mai napig sem jelent meg, ifjak egész tömegéről (a Ludoviceumbéli egykori barátaimról) tudtam, hogy meghaltak, s azóta számuk máig kísértetiesen növekedett.”

E regény textusa is ott lappang bizonyára a halálakor zárolt hagyatékban, így a pécsi hadapród- és a pesti ludovikás évek szépírói transzpozíciójának tekinthető művekként ma a Glembay-ciklus két elbeszélését lajstromozhatjuk. A *Temetés Terézvárotról* (*Sprovod Terezienburgu*) s a *Krizsovec Iván* (*Ivan Križovec*) viszont egyaránt remekmű, méltó dokumentuma a XX. század horvát-magyar irodalmi kapcsolatainak. A Krizsovec Iván című elbeszélés nosztalgiákkal teli passzusait idézhetjük példaként. A „messzetűnt magyar ifjúságán” meditatáló Krizsovec doktor, aki hajdan a „Franz Jozefinum” (e fikció nyilván a hadapród iskolát jelenti) falai között Kisfaludy és Vörösmarty hexaméteres sorait „magolta”, memorizálta a *Mohács* disztichonjait és a *Zalán futása* hexamétereit, majd meg a *Szigeti veszedelem* strófáit, nem kevés nosztalgiával idézi fel a Dráva túlsópartján, a szentmihályi jegenyék árnyékában töltött utolsó vakációjának hangulatát, egész tovatűnt, magyarországi miliőben eltöltött ifjúságát: „A magyar utakat vastag por borította, s a rekkenő hőségben törpe délibáb lebegett a kéklő szőlőskert fölött. Ez volt az ifjúság, a trópusi színpompás, kedvtől és mámortól pezsgő, rajongó ifjúság, amikor az ember azt hiszi, hogy a föld tengerkézöld labda, melyre a tűző napsugarak gazdag arany zuhatagja is a szél muzsikájára és az ifjúság ritmusára zuhog. De azóta odavan minden: füstbe ment minden, és csak a nyakigsár vidék, csak az maradt belőle, az állomáson tolató, régi típusú mozdony fűtve, és valami határozhatatlan unalommal mételező keserűség a lélek mélyén.”

A magyarsághélményéről megannyi változatban vallomást tévő Krleža halála előtt alig félesztendővel e szavakkal vett tőlünk búcsút zágrábi otthonában: „Csak egy folyó választ el bennünket, s e folyón hidakat kell építeni, a szellem hídjait.” Parancsoló szellemi testamentum!

Adalékok Ausztria 1918 utáni történetéhez

ZACHAR JÓZSEF

A Magyar Köztársaság nyugati szomszédjáról, az Osztrák Köztársaságról a magyar közvélemény a zavartalan kétoldalú kapcsolatoknak és a nagyszámú utazásoknak köszönhetően meglehetősen sokat tud. Így közismert, hogy 83853 km² felségterületen mintegy 7 860 000 lakos él, akik közül 96% német anyanyelvű és 84,3% az államvallásnak tekintett római katolikus hit követője, a kisebbséget anyanyelv alapján szlovének, horvátok és magyarok alkotják a határmenti területeken, vallási szempontból még evangélikusok, reformátusok és izraeliták vannak jelen. Gazdaságilag, ahogyan ezt ugyancsak széles magyar tömegek tapasztalják, erős fölényben van Magyarországgal szemben, az egy főre eső nettó évi jövedelem meghaladja a 19240 USA dollárt, az átlagéletkor férfiaknál 72, nőknél 79 év. Ellenben az osztrák társadalom is előregedőben van, alig 0,2% az évi lakossági növekedési ráta, ez is főleg újonnan állampolgárságot kapottak jóvoltából. Ha azonban az Ausztriában járt magyarokat arról kérdeznénk, miként jutott ide a szomszédos ország, inkább a közös négy évszázados múltra vonatkozó ismeretekkel találkozoznánk, mintsem a különválás óta megtett úttal kapcsolatos tudással. Erről alig szóltak és szólnak a magyarországi tankönyvek.

Az első világháborúban győztes hatalmak belső szövetségeseikkel együttműködve a Habsburgok birodalmának tekintett Osztrák-Magyar Monarchiát úgy verték szét, hogy az uralkodó személyén keresztül sajátos szálakkal egymáshoz kapcsolódó területegyüttesre az új hatalmi viszonyok ne is emlékeztessenek. Kelet felől kezdve: az Oszmán Birodalomtól 1774-ben külön alkuval megszerzett, részben románok lakta Bukovina Hercegséget a Román Királyságnak ítélték oda; a Lengyelország 1772-es megcsonkítása-
kor és 1795-ös feldarabolásakor megszerzett Galícia és Lodomeria Királyságot, Krakkói Nagyhercegséget, Auschwitzi és Zatori Hercegséget az államiságában helyreállított Lengyel Köztársaságnak juttatták vissza; a Német Nemzet Szent Római Birodalmának egykor részét képező, sőt a XII. század közepe óta az egyik világi választófejedelemséget jelentő és 1526-ban – a Magyar Királysághoz hasonlóan – örökség révén közvetlen Habsburg-uralom alá került Cseh Királyságot, Morva Ögrófságot, valamint az Alsó- és Felső-Sziléziai Hercegségből a XVIII. századi háborúk után megmaradt déli töredékterületet az addigi Felső-Magyarországgal egyesítve Cseh-Szlovák Köztársaság néven új államot hoztak létre; az ugyancsak örökség révén 1382-ben Habsburg-uralom alá került Trieszt várost és Tengeremelléket, valamint az 1374-1521 közt több részletben megörökölt Görz és Gradiska Hercegesített Grófságot és az 1797-es békeszerződéssel végleg megszerzett Isztria Ögrófságot az Olasz Királyságnak ítélték oda; a Habsburgok egyik örökös tartományát, az 1283-ban megszerzett Krajnai Hercegséget, valamint a Magyar Királyságtól a XVIII. században elvitatott Dalmáciát a Horvát-Szlavón Királysággal, továbbá egyes délvideki magyar területekkel együtt hozzácsapták a Szerb Királysághoz és ezáltal létrehozták a Szerb-Horvát-Szlovén Királyságot; a Magyar Királyság feldarabolása során a Román Királyságnak ítélték Erdélyt, a Részeket és a Bánság nagyobbik részét, továbbá a Cseh-Szlovák Köztársaságnak még Kárpátalját is. Végül elszakították Tirol Hercegesített Grófságtól nemcsak az olaszok lakta Trient Tartományt, hanem a Brennertől délre eső tiszta német lakosságú dél-tiroli területeket is, hasonlóképpen a Stájerországi Her-

cegségtől a szlovén többségű déli területeket, ellenben abból a területből, amely megmaradhatott Magyarországnak, átcsatolták a jövőben Ausztriának nevezett államhoz a három legnyugatibb vármegye német többségű határmenti sávját. Így az új osztrák államságra ítél történelmi tartományegyesítés a Habsburg-ház hatalmát 1278-1335 közt megalapozó négy hercegség: Alsó- és Felső-Ausztria, Karintia és a megcsonkított Stájerország, továbbá az ezekhez 1363-1523 közt folyamatosan hozzácsatolt észak- és kelet-tiroli terület és Vorarlberg Tartomány, valamint a csupán 1816-ban békeszerződéssel bekebelezett Salzburgi Hercegségség lett.

Mivel az első világháborús hadműveletek utolsó szakaszában formálódó fenti területrendezésekkel kapcsolatosan az osztrák-németeket senki nem kérdezte, a még uralkodó I. (IV.) Károly kívánt véleménynyilvánításuknak lehetőséget adni. 1918. október 16-án osztrák császárként kiáltványt intézett a Birodalmi Tanácsban képviselt királyságok és tartományok (vagyis a nem Magyar Királyság-beli területek) népeihez, amelyben hajlandóságát nyilvánította a föderatív alapon szövetséges állammá való átalakításhoz, és fel-szólított a már több tartományban amúgy is működő nemzeti tanácsok létrehozására. Erre október 21-én összeült a Birodalmi Tanács 232 német nemzetiségű képviselője, hogy megfogalmazza az osztrák-német álláspontot. A kialakult helyzettel számot vetve, elismerték az önrendelkezési jogot, de azt a maguk részéről is igényelték, kimondva, hogy ragaszkodnak a békétárgyalásokra szóló meghívásukhoz és ezáltal nemzetközi elismerésükhöz. Kimondták szándékukat, hogy továbbra is fenntarthatassák a többi néppel való államközösséget vagy szövetségi állam, vagy államszövetség, vagy legalább vámunió keretében. A maradék Német-Ausztriát, ahogyan az Osztrák Szociáldemokrata Párt nagy tekintélyű vezetőegységisége, Viktor Adler megfogalmazta, és ahogyan ezzel mind a keresztényszocialisták, mind a német-nemzetiek egyetértettek, nem tartották volna életképes államalakulatnak, ezért egységes nézetük szerint államközösségi indítványaik visszautasítása esetére arra kényszerülnek, hogy csatlakozzanak a Német Birodalomhoz. Itt és ekkor hangzott el először az „Anschluss”. Hozzá kell tennünk: Német-Ausztria alatt az osztrák-németek a későbbi államalakulatnál nagyobb területeket értekett, oda-számították a cseh korona tartományainak némettöbbségű részeit is. Érdekeik képvisele-tére, a társnépek képviselőivel való tárgyalásokra végrehajtóbizottságot választottak, bár még működött a császári-királyi kormány.

Miután a következő napok világhosszá tették, hogy a korábbi államközösség fenntartása lehetetlen, a császári kormány további tevékenysége illuzórikus, 1918. október 30-án az osztrák-németek korábbi parlamenti képviselői, köztük az 1910-es népszámlálás szerinti három és fél millió cseh tartományokbeli németek képviselői, kimondták, hogy átveszik a német többségű területek feletti önigazgatást, ideiglenes alkotmányt fogadnak el a ki-egyezőkori törvények alapvető érvényességével, továbbá államtanácsot és kor-mányt alakítanak. Az Államtanács a három parlamenti párt egy-egy képviselőjét je-lentette, a német-nemzeti Fritz Dinghofer, a keresztényszociális Jodok Fink és a szo-cióldemokrata Karl Seitz alkotta. A kormány élére kancellárként a szociáldemokrata Karl Renner került. Minderről az Ideiglenes Nemzetgyűléssé átalakult képviselők ér-tesítették az entente-hatalmak vezetőit. További lépéseiket két ellentétes esemé-ny sorozat határozta meg. Egyrészt november 3-án az Osztrák-Magyar Monarchia had-vezetése – háborús veresége elismeréseként – rákényszerült a paduai fegyverszünet megkötésére, másrészt ugyanaznap megalakult Német-Ausztria Kommunista Pártja. Miután pedig már október 31. óta szerveződtek a nagyvárosokban a Vörös Gárda ala-kulatai, joggal figyelmeztetett az Ideiglenes Nemzetgyűlés „a forradalom veszélyére” és joggal hívott fel „a rend megőrzésére”.

A hatalmi viszonyok tisztázása érdekében tárgyalások kezdődtek I. (IV.) Károlyal, aki 1918. november 11-i nyilatkozatával hajlandó volt visszavonulni az uralkodói hatalom gyakorlásától, felmentette a császári-királyi kormányt, és nyitva hagyta a további fejle-mények előtt az utat. Erre vonatkozóan az Ideiglenes Nemzetgyűlés még aznap határo-zatokat hozott. November 12-én azután a parlament épülete előtt kihirdették a Német-Ausztriai Köztársaság megszületését, mégpedig két azonos súlyú mondattal, a második szerint: „Német-Ausztria a Német Köztársaság része.” A választott képviselők határoza-tának érvényesítése azonban azonnal veszélybe került. A kikáltásra váró tömegben je-

lenlevő kommunisták ugyanis megkísérelték más irányba terelni a jövőt. Vezetőjük, *Karl Steinhardt* félrelökte az Allamtanács elnökét, *Fritz Dinghofert*, és a vörös gárdisták tombolása közepette helyesbített, kikiáltotta a Német-Ausztriai Szocialista Köztársaságot. Együttal a piros-fehér-piros új nemzeti lobogóból, amelyet a bevont császári helyére kellett volna felhúzni, kiszakította a fehér sávot, s a két pirosat egybekötve, csak azt vonta fel. Tumultus, fegyveres összecsapás következett, de a forradalmat csírájában sikerült elfojtani a felfegyverzett szociáldemokraták Népörségnek nevezett alakulataival és a tömeg túlnyomó többségének támogatásával. Orosz mintájú bolsevik tanácsdiktatúra helyett mégis demokratikus köztársaság született e napon. Az új államhatalom képviselői azonnal megkezdték a tárgyalásokat a Németországhoz csatlakozásról. December 21-én azután az osztrák és a német kormány közös jegyzékben fordult az entente-hatalmakhoz, amelyben az önrendelkezési jog alapján az Anschluss tudomásulvételét kérte. A válasz azonban egyelőre késett, bár a Német Nemzetgyűlés is az Anschluss mellett foglalt állást, sőt azt befoglalta a német alkotmányba és haladéktalanul megkezdődtek a kétoldalú tárgyalások a gyakorlati megvalósításról.

A győztesek egyelőre a fegyvereket engedték szóhoz jutni. Miközben a volt birodalmi szék- és fővárost nagyhatalmi kontingensek szállták meg, területi igényeik hatásosabb érvényesítése érdekében olasz csapatok vonultak be Észak-Tirolba is, főhadiszállással Innsbruckban, a szerb-horvát-szlovén haderő egységei egész Karintiát is követelve, megszállták azt, és berendezkedtek Klagenfurtban. Ellenük spontán önkörmémi harc kezdett kibontakozni. A súlyosbodó nemzetközi helyzetben Német-Ausztria vezetése szempontjából sorskérdéssé vált a legitimitás. Valamennyi német vagy némettöbbségű területre vonatkozóan 1919. február 11-re nemzetgyűlési választásokat írtak ki. Ezeket a megszállt területeken lehetetlen volt ugyan végrehajtani, de ezek eredményeként mégis legális törvényhozás született. A belső erőviszonyok a következők voltak: 40,76% alapján 72 szociáldemokrata, 35,93% alapján 69 keresztényszociális és 18,36% alapján 26 német-nemzeti képviselő foglalhatott helyet, míg 3 a 4,95%-os választási részesedés alapján törpepártokat képviselt. Az újonnan választott törvényhozók megismételték a korábbi döntést: „Német-Ausztria a Német Köztársaság része”, kétoldalú megállapodás alapján pedig – a Bajor Szabad Állam példáját követve – „Német-Ausztria a Birodalomba önálló tagállamként lép be.” Tegyük hozzá, ezekben az alapelvekben valamennyi parlamenti párt egyetértett, de nem a német-nemzetiekétől, hanem a szociáldemokratáktól eredt a jelszó: „Nagy-Németország a jövőnk!” Ezt a célt is szolgálta, hogy április 3-án a Nemzetgyűlés a már korábban külföldre távozott *I. (IV.) Károlyt* és a Habsburg-Lotaringiai házat trónfosztottnak nyilvánította.

Az osztrák-német ideiglenes és alkotmányos nemzetgyűlési határozatot elvetve, a győztes hatalmak elutasították a Németországhoz csatlakozás természetes igényét. Az április 16-i jegyzékben ezt még azzal az ígérettel tették, hogy a csatlakozási elvtől való osztrák-német elállás esetén szó lehet bizonyos határmódosításokról. A hivatalos előzetes békefeltételek június 2-i előterjesztésekor azután világossá vált, hogy ezt a követelést semmivel sem kívánják ellentételezni, sőt tisztán németlakta területeket is elcsatolnak, ahogyan a bevezetőben felidéztek. Miközben a szociáldemokrata-keresztényszociális összetételű, *Karl Renner* vezette kormány tiltakozott és megkísérelt még tárgyalásokat folytatni, a nehéz helyzetet kihasználva újólag támadásra indultak a kommunisták, hogy megszerezzék a hatalmat. Már április 16-án az oroszországi, magyarországi és bajorországi támogatás birtokában körülvették a vörös gárdisták és elvtársaik a parlament épületét, hogy kikényszerítsék a kormány lemondását és a népképviselők szétszórását. Az állami karhatalom kevésnek bizonyult ellenük, megint a szociáldemokrata irányítású Népörség alakulatai siettek az államhatalom megvédésére. A június 14-i újabb kommunista kísérlet során a rendőrség is erélyesebb volt, időben lefogta a kommunista vezetőket, így az újabb fegyveres összecsapásban sikerült véglegesen elhárítani a bolsevik veszélyt. Döntő megint a parlamenti pártok mögött álló tömegek határozottsága és fegyverrel érvényesített ereje volt.

A belső veszély elhárult, a külső maradt. 1919. szeptember 2-án az entente-hatalmak átadták végleges békefeltételeiket, ezek a korábbi területi döntések mellett további gazdasági feltételeket szabtak. A kényszerhelyzetben a Német-osztrák Nemzetgyűlés a szo-

ciáldemokraták és a keresztényszociálisok 97 szavazatával a német-nemzetiek 23 szavazata ellenében elfogadta a diktátumokat, amelyek aláírására Saint-Germain-en-Laye helyszínnel szeptember 10-én államszerződés formájában került sor. A végrehajtás azonban részben elhúzódtott. Bár már szeptember 24-én a Nemzetgyűlés az állam megnevezését az előírt Osztrák Köztársaságra változtatta, és elbúcsúztatta az elcsatolt területeket addig képviselt tagjait, még csúsztak egyes területi intézkedések. Ugyanis a délszláv állam igényelte Karintiában végül is népszavazást engedélyeztek a győztesek, és e tartomány lakossága 59%-os többséggel az osztrák államban maradás mellett döntött. Ezzel szemben a Sopronban és környékén szintén engedélyezett népszavazás az az eredménnyel járt, hogy a helyi lakosság kétharmados többséggel az ősi magyar hazához való visszatérést választotta. Előbbi döntés 1920. október 20-án, utóbbi egyenesen 1921. december 19-én történt. Ezek az engedélyezett népszavazások magukkal hozták helyi kezdeményezéseiket is. Így már 1919. május 11-én úgy döntött a lakosság, mégpedig 80,6%-os aránnyal, Vorarlbergben, hogy egy osztrák törpeállam helyett inkább a Svájci Államszövetséghez csatlakozik. A választott haza azonban nem fogadta be e tartományt. Más tartományok a Németországból való kirekesztésbe nem tudtak belenyugodni. Tirol 1921. április 24-én 98,8%-os túlnyomó többséggel, Salzburg 1921. május 29-én egyenesen 99,3%-ban a csatlakozás mellett határozott, és 1921. július 3-ra Stájerországban is kiírták az ezirányú népszavazást. Tegyük hozzá: Tirol azzal is kísérletezett, hogy önálló állammá nyilvánította magát, de a megszűllő hadak megakadályozták ennek érvényesítését és keresztülvittek a békediktátum érvényesítését. Az immár osztráknak nevezett központi kormány számára egyes tartományok Anschluss-törekvései olyan belpolitikai válságot eredményeztek a külső fellépés következtében, hogy kénytelen volt benyújtani lemondását. Ezirányban hatott az is, hogy még kisebb alsó-ausztriai és karintiai területek utlagos elcsatolása is bekövetkezett.

Ebben az újabb súlyos helyzetben a népképviselőket jelentő Nemzetgyűlés újra felelősségteljesnek mutatkozott. Pártjai megállapodtak, hogy képviselői arányukban megosztottnak az egyes tárcákon, kancellárt nem választva, hanem a keresztényszociális *Michal Mayr* ezirányú megbízásával. A július 7-én hivatalbalépett össznépi kormány már 1920. október 1-jén előterjeszthette azt az általánosan elfogadott új alkotmányt, amely egyrészt azt mondta ki, hogy Ausztria demokratikus köztársaság, másrészt azt, hogy szövetségi köztársaság. Utóbbi alatt azt értették, hogy az együttmaradt történelmi egységek: Alsó-, Felső-Ausztria, Stájerország, Karintia, Tirol, Vorarlberg, Salzburg, továbbá az elcsatolt magyar területekből szervezett Burgenland (Várvidék) és az Alsó-Ausztriáról leválasztott Wien (Bécs) tartományi autonómiát élvez. Ebben, miként a polgári szabadságjogok biztosításában és számos más területen az 1867-es kiegyezéssel életbeléptetett törvényes rendezést tartották életben, csak a köztársasági elvet érvényesítették. Így a kétkamarás új parlament felsőháza a Szövetségi Tanács, míg a képviselőház a Nemzeti Tanács lett, ezek összállami ügyekben továbbra is a tartománygyűlések voltak illetékesek, amelyek tartományi kormányt is választottak, ennek élén a tartományfőnök állt. Államelnököt a parlament két háza választott, 1920-ban a szociáldemokrata *Karl Seitz* után a keresztényszociális *Michael Hainisch*. Egyébként az 1920. október 17-i nemzetgyűlési választásokon a keresztényszociálisok szintén elhódították az első helyet a szociáldemokratáktól 41,8%-kal 36,0% ellenében, így 85 mandátumuk alapján koalícióban a 17,2%-ot elért és 18 mandátumhoz jutott német-nemzetiekkel a 69 mandátumos szociáldemokratákat ellenzékbe tudták szorítani. A többi kis párt közül 1,4%-kal csak a polgári demokraták tudtak még egy mandátumhoz jutni. A kommunisták a rájuk adott 25651 szavazattal ugyancsak kívülmaradtak a parlamenten. Kancellár így továbbra is a keresztényszociális *Michal Mayr* maradt, egészen az 1921 júniusi újabb válságig. Akkor a keménykezü korábbi bécsi rendőrfőnök, *Johann Schober* nyerte el a konzervatív többség bizalmából a kormányelnöki tisztelet. Alig fél év múlva ő az 1921. december 16-i lanai egyezmény megkötése miatt bukott meg. Ezt a csehszlovák kormánnyal *IV. (I.) Károly* király magyarországi restaurációs kísérleteit tapasztalva a versailles-i békerendszer fenntartására kötötte hitelnújtás fejében.

Valóban az ország elsőrendű gondja gazdasági volt, kezdetben tényleg életképtelennek bizonyult, tomboló infláció, munkanélküliség, nyomor lett úrrá az országon. 1922. má-

jus 31-én azután *Ignaz Seipel* vette át a kancellári tisztet, és neki sikerült befejeznie azokat a tárgyalásokat, amelyeket a Nemzetek Szövetségével már az 1920-as belépés óta szanálási céllal folytattak. A jelentős hitelyújítás természetesen függőséget jelentett, ez ellen elsősorban az ellenzékbe szorított szociáldemokraták tiltakoztak. Jelentősebb belpolitikai küzdelmekre felkészülve, létrehozták önálló fegyveres erejüket, a Köztársasági Védszövetséget. Azonban ezzel sem sikerült ellensúlyozniuk a konzervatív pártok sikeressé vált gazdaságpolitikáját, amelyek alapján az 1923-as választások sem módosítottak jelentősen a képviselői arányon. Mindenesetre a kancellári székben a szintén keresztényszociális *Rudolf Ramek* fejezte be a szanálási programot. Ezt követően 1926-ban újra *Ignaz Seipel* vette át tőle a kancellári tisztet. Az 1927 májusi választásokon a szociáldemokraták újra csak 42% körüli eredményt értek el, ezzel a keresztényszociális-nagynémet koalíció továbbra is kormányon maradhatott. Így a szociáldemokraták tömegbefolyásukat igyekeztek minél erőteljesebbé tenni, és jelentős sikereket értek el. Erre alapozva általános sztrájkot hirdettek, hogy kikényszerítsék a hatalom átadását. Ehhez utcai tüntetések csatlakoztak, amelyeket viszont az újra aktivizálódó kommunisták igyekeztek kihasználni. Atrocitások, fegyveres összecsapások, sőt gyújtogatások következtek, amelyek során július 15-én leégett a bécsi igazságügyi palota. Erre a szociáldemokraták visszaretentek, és sikerült az államhatalomnak helyreállítania a rendet.

1928-ban az Osztrák Köztársaság a provizórium jegyében ünnepelte fennálltának tízéves évfordulóját. Ahogyan *Ignaz Seipel* kancellár fogalmazott, „tartsuk fenn ezt az államot, ameddig szükségünk van rá”. A szükségességet pedig már 1929-ben kétségbevontnak látták sokan a gazdasági világválság hatása miatt. Újra kormányválság következett, ezen sem az 1928-ban már közvetlen állampolgári választással köztársasági elnökké lett *Wilhelm Miklas*, sem pedig *Ernst Streeruwitz* politikusi, majd *Johann Schober* hivatalnokkormányja nem tudott úrrá lenni. Ezúttal a jobboldali erők erősödtek meg, különösen a magukat honvédőnek tekintő és nevező, hivatásrendi öngazgatást követelő, a keresztényszociálisok párthadseregének irányítóiként fellépő és számos sikert már maguk mögött tudó Heimwehr-politikusok. 1930. szeptember 25-én az addigi hadügyminiszter, *Carl Vaogram* már csak az ő bevonásukkal tudott kormányt alakítani. Am a gazdasági világválság következményein ő sem tudott segíteni. Ezért már november 9-re kiírták az újabb nemzetgyűlési választásokat, amelyek megismételték az utóbbi eredményeket: legerősebb pártnak ugyan 43%-kal a szociáldemokraták bizonyultak, de a 38%-ot elért keresztényszociálisok két kisebb jobboldali párttal koalícióban továbbra is kormányon maradhattak *Otto Ender* mérsékelt politikus kancellársága alatt. Kiutat a válságok helyzetből e kormány sem talált másként, mint a kezdetől napirenden levő eljárással: egy Németországgal kötendő vámunióval. 1931. március 19-re tető alá hozták az ez irányú megállapodást. Am olyan nemzetközi tiltakozás kerekedett, élén Franciaországgal és Olaszországgal, hogy a Hágai Bizottság döntését követően, amely a nemzetközi szerződésvállalással ellentétesnek minősítette a vámuniót, a Nemzetek Szövetségében a két szövetségkötő visszakozni kényszerült. Ennek következménye nemcsak a kormányválság, hanem az Osztrák Hitelintézet összeomlása volt. A válság még súlyosabb lett, és az 1931. június 20-án hivatalba lépett *Karl Buresch* kancellár kormányának immár egy Heimwehr-puccskísérlettel és fokozódó, németországi kapcsolatokra építő nemzetiszocialista mozgolódással is szembe kellett néznie.

1932. május 30-án *Engelbert Dollfuss* vette át a kancellári hivatalt a keresztényszociális és azokkal szövetséges kisebb pártokra támaszkodva, a szociáldemokratákkal és a nagynémetekkel szemben pedig keresztülvive, hogy a Német Birodalommal való egyesülésről húsz további évre lemondva, a népszövetségi újabb szanálási kölcsön birtokába jut. Tegyük megint hozzá: a nemzeti tanácsbeli szavazás 81:80 arányú, a lehetséges legkisebb különbségű eredménnyel járt. Ez természetesen a gazdasági sikereket negligálva fokozta a pártok közti hatalmi vetélkedést. Mivel a Németországhoz való csatlakozás került megint a politikai viták keresztútjába, természetesen nyert erősen teret a nemzetiszocialista Anschluss-törekvés a németországi náci hatalomátvétel követően. Mivel pedig az osztrák szociáldemokraták az Anschluss aktuális vitájában semlegességüket hirdették meg, bár nem mondtak le róla, mondván, „egy szabad és demokratikus Németországgal az egyesülés a jövőben valamikor megvalósulhat”, a keresz-

tényszociális kormányzat először a nemzetiszocialistákkal ütközött. Egy érvényben maradt 1917-es törvényre támaszkodva Engelbert Dollfuss kancellár szüneteltette a parlamentáris kormányzást és önkényuralmi fordulattal kormányzati eszközzel tiltotta be az ausztriai nemzetiszocialista párttevékenységet. A náci Németországgal való szükség-szerű ütközésre tekintettel külpolitikailag Olaszországhoz és Magyarországhoz közeledett. Egyúttal az olasz korporatív állami berendezkedést példának tekintve, hivatásrendi tekintélyuralom megteremtésére törekedett, és e tekintetben számíthatott a Heimwehr támogatására. Viszont szükségyszerűen irányult ez a baloldal ellen is. Ezért még ugyancsak 1933 tavaszán betiltotta a szociáldemokrata párhadsereget, a Köztársasági Védszövetséget, továbbá letartóztatta a kommunista vezetőket. Május 20-án létrehozta a Hazafias Arcvonal nevű szervezetet, amelyet a korporációs rendszerében a pártok helyett egyetlen gyűjtőhelynek szánt, legalábbis politikai téren. Ezzel egyidőben meghirdette célját: a hivatásrendi, szociális, keresztény német állam megteremtését. Miután a szociáldemokraták tiltakoztak a diktatórikus fordulat ellen és általános politikai sztrájkot hirdettek meg, bekövetkezett valamennyi párt tevékenységének betiltása. A szeptember 21-i kormányátalakítással a pártvezéreket megbízható keresztényszociális és főleg Heimwehr-politikusokkal váltotta fel Engelbert Dollfuss. Ezzel megkezdte a hatalom totális kisajátítását. E kísérletét tévesen máig sokan „ausztrófasiszta diktatúra bevezetésének” nevezik, bár az igaz, hogy az olasz fasiszta példa lebegett a politikus előtt. 1934 februárjában a baloldali ellenzéssel szembeni intézkedései fegyveres összecsapásokhoz vezettek, polgárháborús helyzet alakult ki. A május 1-jén kihirdetett hivatásrendi államnak azonban mégis a július 25-i nemzetiszocialista puccs vetett véget, ennek kísérlete során ugyanis megölték a tekintélyuralmi irányzat képviselőjét.

Miután olasz erők vonultak fel az osztrák határra, a németországi náci vezetés elhatározott az osztrák náciuk puccsától, és ezen a karhatalom rövidesen úrrá lett. Sokat jelentett, hogy Engelbert Dollfuss halálhírére azonnal átvette a kormány irányítását *Kurt Schuschnigg* addigi közoktatásügyi miniszter. Öt nap múlva azután hivatalosan kormányalakítási megbízást is kapott. Bár a belpolitikában kezdetben fenntartotta elődje hivatásrendi berendezkedését, a külpolitikában azonnal szakított az egyoldalú olasz irányítással. Kezdeti osztrák-német közeledés után megint az olasz kapcsolat került előtérbe, az 1935-ös abessziniai agresszió népszövetségbeli elítéléséhez nem csatlakozott Ausztria. Miután ez újabb egyfajta elszigetelődést eredményezett, másrészt a formálódó német-olasz tengelytől is tartania kellett, 1936-ban Kurt Schuschnigg a kisantant hatalmai, főleg Csehszlovákia felé kísérelt meg nyitni. A rajnai demilitarizált övezet német megszállását követően azonban megint a közvetlen osztrák-német tárgyalások kerültek előtérbe. Ezek elvezettek az 1936. július 11-i szerződéshez, amelyben Ausztria magát német államnak deklarálta, kinyilvánította lojalitását a német külpolitikai törekvésekkel szemben, és politikai, gazdasági, kulturális engedményeket tett. A spanyol polgárháború kirobbanása azután tovább csökkentette az olasz és növelte a német befolyást. A fokozódó német nyomás eredményeként hamarosan két németbarát politikus is bekerült az osztrák kormányba. Miután az 1937. április 23-i Schuschnigg–Mussolini-találkozón világossá vált, hogy Németország ellenében Olaszországra Ausztria már nem számíthat, Schuschnigg megkísérelte az angol és a francia politika érdeklődését felkelteni, nem sok sikerrel. Mindezt tapasztalva az ausztriai náciuk hatalomátvételi, míg a németországiak lerohanási előkészületeket tettek.

1938. február 11-én Berchtesgadenben Hitler–Schuschnigg-találkozóra került sor. Ezen *Hitler* szemrehányást tett, amiért Ausztria még a Nemzetek Szövetségének tagja, németellenes politikát folytat, üldözi a náciukat. Az ezzel való szakításon túl állandó külpolitikai konzultációt, a náci tevékenység biztosítását, a kormányba való bevonásukat, a nácielleneseknek pedig a kormányból való eltávolítását követelte. Bár *Schuschnigg* tiltakozott, aláírta a jegyzőkönyvet. Hazatérve megvalósította a kormányátalakítást, amesztíában részesítette a náciukat, tárgyalások sorozatán kísérelt meg a velük való megegyezést, de minden engedmény kevésnek bizonyult. Erre „szabad és német, független és keresztény” politikájára vonatkozóan március 9-én népszavazást írt ki, nyilvánvalóan a náci hatalomátvétel és Anschluss elleni utolsó elkeseredett és kétségbeesett lépésként. Azonnal megérkezett a 13-ra tervezett népszavazás elleni német ultimátum, megkezdőd-

tek az előkészületek a közvetlen megszállásra és náci hatalomátvételre. Ugyancsak ultimátumot intéztek a kancellárhoz kormányának náci tagjai a népszavazás visszavonására. Alig történt meg ez, újabb követelés irányult a kormány lemondására és tisztán náci kormány kinevezésére. sikertelen külföldi tapogatózások után március 11-én *Wilhelm Miklas* államelnök elbocsátotta *Kurt Schuschnigg* kancellárt. Azonnal német ultimátum érkezett, hogy új kancellári megbízást a náci *Arthur Seyss-Inquart* addigi belügyminiszternek adjon. Erre csak azt követően került sor, hogy Schuschnigg rádiós búcsúbeszédet mondott, mire elkezdődött a felbátorodott náciak részéről a középületek birtokbavétele, *Hitler* pedig aláírta a másnapi bevonulásra vonatkozó parancsot.

Az 1938-ban náci külső és belső nyomással megvalósult Anschluss vonatkozásában ki kell emelnünk néhány kevésbé ismert momentumot. Elsőként azt a tényt, hogy az új állam 1918-as megalakulásától kezdve napirenden volt ez mindhárom vezető politikai párt programjában, szociáldemokratáknál, keresztényszocialistáknál és német-nemzetikéknél egyaránt. A terror és ideológiai megfélemlítés mellett ezt is látni kell, hogy megértessük, miért szavazott 1938. április 10-én Ausztria lakosságának 99,7%-a a megtörtént Anschluss elfogadása mellett. Az osztrák nemzetiszocialisták 1938. március 11-i hatalommegragadása minden belső ellenállás nélkül történt, így – ez az a következő megfontolandó tény – nem is lett volna szükség a német bevonulásra, az Anschluss kimondása akkor is megtörtént volna. Ehhez csatlakozik az a szintén kevésbé kiemelt megfontolás, hogy az osztrák nemzetiszocialisták igyekeztek is volna elnapolni a német bevonulást, csak *Hitler* nem volt hajlandó döntése visszavonására. Ugyanis *Seyss-Inquart* nem német helytartó, hanem osztrák kancellár kívánt volna lenni, és nemcsak ő, hanem vezető elvtársai is jól látták, mennyire másodrangú szerepet kapnak a német bevonulást követően. Végül kezdetben *Hitler* is úgy képzelte el az Anschlusst, ahogyan az 1918 óta napirenden volt: Ausztria a Német Birodalom tagállamává válik a Bajor Szabad Államhoz hasonló feltételekkel. Miután azonban semmi ellenállás nem mutatkozott, már a bevonulás idején megváltoztatta nézetét. Így a március 12-i bevonulást már 13-án a teljes beolvasadás követelésének meghirdetése követte. Az ezirányú újabb ultimátumot *Miklas* elnök nem volt hajlandó átvenni, helyette az előző nap kancellári esküt tett *Seyss-Inquart* hajtotta végre, miután 14-én kihirdették a csatlakozást. Már 15-én Bécsbe érkezett *Hitler*, aki *Seyss-Inquart*ot ausztriai helytartójává nevezte ugyan ki, de aki helyett a sürgősen Ostmark elnevezéssel birodalmi területté nyilvánított volt államot *Josef Bürckel* tejhatalmú birodalmi megbízottnak kellett betagolnia.

Ausztriának a Német Birodalomba való betagolásakor kezdetben két nagy közigazgatási egységet képeztek, az északi területeket Donau-Reichsgau, azaz Dunai Birodalmi Körzet, a délieket Alpen-Reichsgau, vagyis Alpesi Birodalmi Körzet névvel illették. A későbbiekben ezeket továbbbosztva hét körzetet hoztak létre, csak részben építve az egykori tartományi tagolódásra: az Ausztria megnevezés mellőzésével Alsó-Duna, Felső-Duna, Stájerországi, Karintiai, Salzburgi, Bécsi, egyesített Tirol-Vorarlbergi Körzetet. Az egykori nyugat-magyarországi területeket jelentő Burgenlandot kétfelé szakítva, az Alsó-Duna és a Stájerországi Körzetbe tagolták be. A Szövetségi Hadsereget már 1938. március 29-én felcsatolták *Hitler*re, majd azonnal megkezdődött a Wehrmachtba való betagolása. A közigazgatási karhoz hasonlóan a tisztikart is megtestisíttették, a tábornokok 55%-át, a törzstisztek 40%-át és a főtisztek 14%-át távolították el, nemcsak a baloldaliakat, hanem a konzervatív és katolikus beállítottságúakat is, hiszen a náci Anschluss egyedül a keresztényszocialisták és az őket támogató monarchisták igyekeztek megakadályozni. A beolvasztás legnyilvánvalóbb látható jele a valutaegyesítés volt. Hamarosan bekövetkezett a folyó négyéves német hadigazdasági tervbe való bekapcsolás is. És ugyancsak rövidesen megkezdődött a zsidóüldözés. Mindezzel szemben kezdettől sokszínű belső ellenállás bontakozott ki, amely a második világháború tehertereleinek a növekedésével fokozódott, 1944-től pedig már fegyveresen is megnyilatkozott. A *Hitler*-ellenes 1944. július 20-i merényletkor Bécsben egyenesen rövid idejű katonai hatalomátvételre is sor került, az összes helyi náci vezető őrizetbevételével. A kocka azonban fordult és szörnyű megtorlás következett. Csak érdekességként érdemel említést, hogy a szociáldemokraták a náciellenes harc szükségességének felismerése mellett még akkor is fenn akarták tartani az Anschlusst.

A náci Németország és az ebbe tagolt Ausztria ellen háborúzni kényszerült szövetséges hatalmak ezzel szemben már az 1943. november 1-jei moszkvai deklarációval kimondták, hogy az Anschlusst hatályon kívül kívánják helyezni és az önálló Ausztriát helyre kívánják állítani. A hadműveletek az osztrák területeket csak a második világháború európai hadszínterén folytatott utolsó támadás során érték el, a Vörös Hadsereg Kőszeg felől 1945. március 28-án lépte át a határt. Bár Bécs védelmére jelentős náci előkészületek történtek, az osztrák katonai ellenállás jóvoltából már április 6. és 14. közt sikerült a szovjet haderőnek birtokba vennie, ugyanis azonnali kapcsolatlévitelt követően nyugat felől nyitottak folyosót neki. Eközben a másik három irányból is osztrák területre léptek a szövetségesek. Minderre tekintettel szovjet egyetértéssel már április 27-én létrehozhatták az Ideiglenes Kormányt *Karl Renner* szocialista pártvezér, az 1918-as első kanclerár vezetésével. E koalíciós kormányban a Szociáldemokrata Párt és a Néppárt nevet felvett keresztényszocialisták 9-9, míg a Kommunista Párt 4 és a pártönkívüliek 2 tárcát kaptak. Hiába jelentette be azonnal az új kormány, hogy visszatér az alkotmányos alapokhoz, és május 1-jén hiába léptette életbe az 1929-es demokratikus alkotmányt, a nyugati szövetségesek tiltakoztak az egyoldalú döntés ellen. Mindenesetre a kormányalakítástól függetlenül létrejött július 9-én a győztes szövetségesek Ausztriai Ellenőrzési Megállapodása, ennek értelmében Ausztriát és Bécset négyhatalmi megszállási övezetekre osztották. Burgenlandot, Alsó-Ausztriát és Felső-Ausztriának a Dunától északra eső területeit szovjet, Stájerországot és Karintiát angol, Tirolt és Vorarlberget francia, Salzburgot és Felső-Ausztriát a Dunától délre amerikai ellenőrzés alá helyezték, míg a fővárosban a 2., 4., 10., 20., 21. és 22. kerület szovjet, a 7., 8., 9., 17., 18. és 19. kerület amerikai, a 6., 14., 15. és 16. kerület francia, a 3., 5., 11., 12. és 13. kerület brit megszállókat fogadott, a kormányzati negyedek jelentő bécsi 1. kerületben pedig havonta váltották a megszálló haderőt a szövetségesek, és így gyakorolták az ellenőrzést, amelynek tevékenységét a Szövetséges Katonai Ellenőrző Bizottság fogta össze. Összesen 700 000 fős megszálló haderőt kellett eltartania Ausztriának a következő évtizedben.

A megszálló hatalmak 1945. október 20-ára jutottak megállapodásra, hogy engedélyezik az osztrák kormány működését, de előírták a parlamenti választások kiírásának feltételét. November 25-én járultak urnák elé az osztrákok és 1 602 227 fő az Osztrák Néppárt, 1 434 898 fő az Osztrák Szociáldemokrata Párt és 174 257 fő az Osztrák Kommunista Párt jelöltjeire adta szavazatát. Ennek megfelelően 85 néppárti, 76 szociáldemokrata és 4 kommunista képviselő foglalhatott helyet a Nemzeti Tanácsban. E három párt a néppárti *Leopold Figl* kancellársága alatt koalíciós kormányt alkotott, míg köztársasági elnökké a szociáldemokrata *Karl Renner*t közösen jelölték. A tárcákat illetően a két nagy párt közt a paritás elvét érvényesítették, míg a kommunistáknak egy miniszteri bársonyszékert engedtek. A kommunisták már 1947-ben ellentétbe kerültek a két másik kormányzó párttal a valutavédelem és a stratégiai jellegű nagyüzemek, energiaforrások és nagybankok államosítása kérdésében, ezért egyetlen miniszterük elhagyta a kormányt. Ezek az intézkedések ugyanis lehetetlenné tették, hogy az Ausztriai Szovjet Birtofigazgatóság osztrák ellenőrzés nélkül a jóvátétel megfizetésének idejéig rendelkezzen az egész megszállt terület gazdaságával, azaz szabad rablást folytathasson. A gazdasági fellendülés és belpolitikai szilárdság lehetővé tette, hogy az 1949-es választásokon újraéledjen a harmadik hagyományos nagy párt is, a német-nemzetiek utóadaként bekerült a parlamentbe a Függetlenek Szövetsége, mégpedig 489 273 szavazat alapján 16 mandátumot nyerve, ezzel a másik két nagy párt szavazótáborát és mandátumát némileg csökkentve. Ekkor még a kommunisták is tudták valamelyest növelni szavazóbázisukat, és egy mandátummal többet szereztek. A hatalmi szférákban azonban változás nem történt, a néppárti-szocialista nagykoalíció maradt hatalmon. A szovjet befolyás kelet-európai érvényesítésének időszakában ez ellen az osztrák kommunisták a belpolitikai helyzet bizonytalanná tételével kívántak tenni. 1950 október első hetében általános politikai sztrájkra szólítottak fel, elérték, hogy mintegy 120 000 nagyüzemi dolgozó ehhez csatlakozott, velük az utcákra vonultak, és összecsapásokat provokáltak a karhatalommal. Az országos csatlakozás azonban elmaradt, az államhatalom elég szilárdnak bizonyult, végül pedig, – és ez volt a meghatározó, – a szovjet kormányzat nem kívánt konfliktusba kerülni az adott időben a nyugati hatalmakkal, ezért elmaradt a támogatásának

a kinyilvánítása. Ezzel a kommunisták politikai szerepe rohamosan zuhanni kezdett, az 1953-as választásokon sokan egykori támogatóik közül a szocialisták mögé sorakoztak fel, akik így minimális különbséggel a néppártiak elé soroltak. Azonban továbbélt a nagykoalíciós megállapodás: szocialista államelnök mellett néppárti kancellár, azonos számú miniszeri tárcával.

Miután már 1947 óta folytak négyhatalmi tárgyalások Ausztria jövőjéről, ezek *Sztálin* 1953-as halálát követően felgyorsultak. Az 1955. április 11. és 14. közt folytatott osztrák-szovjet tárgyalások pedig világossá tették, hogy elérkezett az ideje a függetlenség visszanyerésének. Megszületett a megállapodás, hogy véget vetnek a megszállásnak és csökkentik a követelt jóvátételt, ha Ausztria örökös semlegességre kötelezi magát. Május elején a megszállók négyhatalmi nagyköveti konferenciája is hozzájárult ehhez, május 15-én pedig megállapodás született a négy megszálló és Ausztria közt: a független Ausztriát visszaállítják az 1938. január 1-jei határok közt, a Németországhoz való csatlakozásnak a tilalmával, amely mind politikai, mind gazdasági szempontból értendő, ugyanakkor Ausztria kötelezi magát az örökös semlegességre, a demokratikus jogok biztosítására, a kisebbségek jogainak elismerésére, a náciitlanítás további érvényesítésére, az 1919. április 3-i detronizálási törvény fenntartására, a Szovjetunió kártalanítására, az atom- és nehézfegyverzet tárolásának mellőzésére, mindezek ellenében a négy hatalom véget vet a megszállásnak. Miután 1955. október 25-én az utolsó megszálló katona is elhagyta Ausztria földjét, másnap az osztrák parlament törvénybe iktatta az államszerződést.

A függetlenségét visszanyert Osztrák Köztársaságban még egy évtizedig fennállt a nagykoalíciós paktumból fakadó néppárti-szocialista hatalommegosztás, miután e kettőn kívül már csak az Osztrák Szabadságpárt nevet felvett harmadik, ám lényegesen gyengébb nemzeti erő volt jelen a parlamentben. Így szocialista államelnök 1951-ben *Theodor Körner*, 1957-ben *Adolf Scharf*, 1965-ben *Franz Jonas* lett, míg néppárti kancellár 1953-ban *Julius Raab*, 1961-ben *Alfons Gorbach*. Miután az 1966-os választásokon a Néppárt 85, míg a Szocialista Párt 74, a Szabadságpárt pedig 6 nemzetgyűlési mandátumot szerzett, az így biztosított abszolút többség véget vetett a nagykoalíciós megállapodásnak, *Josef Klaus* tisztán néppárti kormányt állított fel. 1970-ben változott a helyzet, 81 mandátummal a szocialisták lettek a legerősebbek 78 néppártival és 6 szabadságpártival szemben. Erre való tekintettel a Szocialista Párt *Bruno Kreisky* kancellárságával kisebbségi kormányzásra vállalkozott. Az 1971-es előrehozott választásokon pedig biztosította abszolút többségét. Így az 1974-es elnökválasztáson is jelöltje, a pártönkivüli *Rudolf Kirschschrager* nyert. Az 1979-es parlamenti választásokon még megismételte abszolút többséghez jutását a Szocialista Párt, 1983-ban azonban elvesztette azt, és rákényszerült a mandátumait megkétszerező Szabadságpárttal kötendő kiskoalícióra. Az 1986-os előrehozott választások eredményeként azután kialakult a máig továbbélő helyzet: szocialista-néppárti nagykoalíció irányítja az ország politikáját, a kormány élén *Franz Vranitzky* szocialista kancellárral, míg államelnök a néppárti *Kurt Waldheim*, majd 1992-ben *Thomas Klestil* lett. Parlamenti kisebbséget a nemzeti irányzatú Szabadságpárt, a környezetvédő Zöld Párt és újabban a nemzeti jelleg erősebb hangsúlyozása miatt a Szabadságpártból kivált Liberális Fórum alkot. A parlamenten kívüli ellenzéki erőket a Kommunista Párt vezeti 0,3%-os szavazóbázissal.

Numerus Clausus rendelkezések Magyarországon az 1920-as években

BARTA RÓBERT

Az első világháború utáni Magyarország történetének a legutóbbi időkig kevésbé ismert fejezete volt az 1920-ban életbe lépett, majd 1928-ban módosított „numerus clausus” törvény, mely nagymértékű diszkriminációt eredményezett az egyetemi oktatásban, belpolitikai vitákat kavart, s gyökeresen szembeállt a dualizmus korának liberális-polgári jogegyenlőségen alapuló oktatás- és belpolitikájával. Az 1919 augusztusában hatalomra került új politikai rendszer konszolidációjának folyamatába jelentős előrehaladást hozott Teleki Pál miniszterelnöksége, a hagyományos, konzervatív uralkodó körök pozíciójának erősítése, a fajvédő szélsőjobboldal visszaszorítása révén. Teleki Pál a Nemzetgyűlés 1920. július 22-i ülésén vázolta programját, melyben konkrét és távlati intézkedéseket helyezett kilátásba. Fő célnak a jogrend teljes helyreállítását, erős kormány létrehozását, a törvényességet, a szilárd központi közigazgatást tekintette. Társadalmi szempontból a keresztény és nemzeti érdekek intézményes megvédésére tett ígéretet a gazdaság és az üzleti élet területén. Itt elsősorban a visszaélések megszüntetésére, a szövetkezeti ügyek fejlesztésére, állandó ellenőrzésre gondolt. A közoktatásügy terén a budapesti iskolák államosítása, a vidéki iskolák fejlesztése, a közgazdaságtudományi kar felállítása, és a „numerus clausus” bevezetése szerepelt a kormány programjában.

„Nemzeti megerősödésünket mindenképpen, minden erővel kívánjuk elsősorban megvédeni, másodsorban szolgálni és kivívni” – mondta a miniszterelnök.

A Teleki-féle célkitűzések lényege a rendteremtés volt. Ebbe beleért a szélsőjobb megfékezése, de a „numerus clausus” is. Ezzel kapcsolatban az alábbi ígéretet tette: „Mindenféle cselekményt, amely a jogrend megzavarására nézve történni fog... a legerélyesebben fogunk megtorolni.”

A kormány a szélsőjobboldal követeléseit jórészt törvényes keretek közé szorítva korlátozta, illetve igyekezett leszerelni. Így került sor 1920. szeptember 26-án az 1920:XXV. tc. – „numerus clausus” – nemzetgyűlési elfogadására. E törvény azonban nemcsak a szélsőjobboldal követeléseire felelt, hanem a trianoni országban súlyos egzisztenciális gondokkal küszködő keresztény középosztály érdekeit is szolgálni kívánta. A törvény korlátozta az egyetemre, jogakadémiákra felvehető hallgatók számát, arányukat pedig úgy határozta meg, hogy az megfeleljen a „népfajok, nemzetiségek” országos arányának. Ki nem mondta ugyan, de a törvény a zsidó hallgatók, a majdani zsidó értelmiségiek számát korlátozta a keresztény középosztály gyermekei javára. Az arányszámok érvényesítése mellett a felvételnél tekintettel kellett lenni a „nemzethűségi és erkölcsi” szempontokra is. Mindez az első évesként jelentkezők felvételére vonatkozott. A törvény fogalmazása ellenére („népfajok, nemzetiségek”) a népszámlálások során felekezeti alapon írták össze a zsidókat, és csak az 1939:IV. tc. vezette be a származás elvét. Ennek ellenére az olyan fogalmakat, mint felekezet, faj, nemzetiség, gyakran tisztázatlanul, azonos értelemben használták.

Az 1920:XXV. tc. és végrehajtása – érthetően – élénken foglalkoztatta a kortársakat, szakszerű feldolgozások azonban csak az utóbbi időkben elemezték, vizsgálva azt is, vajon megfelelt-e megszavazói várakozásának. A törvényt ugyanis hirdetett célját nem érte el: nem csökkent az egyetemi hallgatók létszáma, hanem 1923-ig folyamatosan nőtt és ekkor is csak azért állt meg a növekedése, mert a háborús évfolyamok ekkorra már „kifutottak”. Bár a budapesti egyetemeken a zsidók aránya erősen visszaesett, országos átlaguk 10,56% volt a törvény hatálybalépése után is, noha az 1920. évi népszámlálás szerint az ország lakosságának csupán 5,9%-a tartozott az izraelita felekezethez. E helyzet oka főként abban keresendő, hogy a szegedi és pécsi egyetemek a Budapestről kiszoruló és az elcsatolt területekről érkező zsidó hallgatók nagy részét felvették. A törvényt még 1920-ban – a Turul Szövetség állandó követelésére – módosították, így azt a felsőbb évfolyamokon is érvényesítették, feladva a szerzett jogok elvét. Az egyetemi beiratkozások körül, illetve a törvény végrehajtása kapcsán állandóvá váltak a kisebb-nagyobb atrocitások.

Bethlen István, aki Telekit követte a kormány élén, 1921. április 19-i nemzetgyűlési beszédében a zsidókérdés kezelésének új irányvonalát vázolta fel: „Elismerem, hogy jelenleg van zsidókérdés az országban, de ennek megoldása az, hogy gazdasági téren azok lehessünk nélkűlük is, amik velük együtt vagyunk. Ez önekik is érdekük, mert abban a percben, amint nem lesznek nélkűlözhetetlenek, abban a percben az összhang itt helyre fog állni... a kormány el van szánva arra, hogy egy konstruktív politika alapelveit rakja le.” E politika jegyében Bethlen tudatosan bevonta konszolidációs programjába a zsidó nagytőke képviselőit és a konfrontáció helyett az együttműködést kereste. De a kormányzat által kinyilvánított „megegyezési készség” ellenére a húszas évek magyar belpolitikájának egyik központi kérdése a zsidókérdés és a „*numerus clausus*” maradt. Államok voltak a zsidósággal szemben kisebb-nagyobb megmozdulások. 1922. áprilisában az Ébredő Magyarok Egyesületének (ÉME) néhány tagja terrortámadást intézett az Erzsébetvárosi Kör ellen, melynek 9 halott és 23 sebesült áldozata volt, majd a következő év decemberében a csongrádi izraelita nőszervezet összejövetelét támadták meg, ahol 34 halott, 40 sebesült volt – legtöbbször nők. 1923. júliusában a budapesti brit követ azt jelentette külügyminisztériumának, hogy az ÉME a Dohány utcai zsinagóga felrobbantására készült. Az atrocitások és visszhangjuk a nemzetgyűlésben is nagy vihart kavartak.

Ezzel párhuzamosan a szélsőjobboldaliak – főként a fajvédők – azonnal megindították harcukat az 1920:XXV. törvény védelmében. Az álláspontjukat képviselő Hoór Károly leszögezte: „Mert értsük meg jól, itt egyáltalán nem a *numerus clausus* mint ilyen ellen, tehát nem az ellen folyik a harc, hogy a törvény általában az egyetemre felvehető hallgatók számát korlátozza, hanem kizárólag az ellen, hogy ez a zsidókra is kiterjed, nem az 1920. évi XXV. tc. I. paragrafusának megszüntetését erőszakolják, mely a paragrafus a törvény lényege és gerince, és mely elrendeli, hogy az 1920/21. tanévtől kezdődőleg csak annyi hallgató vehető fel, ahányak alapos kiképzése biztosítható, hanem a törvény 3. paragrafusának 3. bekezdését ostromolják, mely elrendeli, hogy arra is figyelemmel kell lenni, hogy az ország területén lakó egyes népfajokhoz és nemzetiségekhez tartozó ifjak arányszáma a hallgatók között lehetőleg elérje az illető népfaj vagy nemzetiség arányszámát, de legalább kitegye annak 9/10-ed részét. Hogy még világosabban szóljak, itt ennek a paragrafusnak törvény-végrehajtási utasításában a zsidókra megállapított 6% az, amely ellen a küzdelem folyik.”

A húszas évek első felében a „*numerus clausus*” ellen küzdött – többek között – a Nemzeti Demokrata Párt és annak vezetője Vázsonyi Vilmos. A volt miniszter – politikai múltja alapján – markáns vezéralakja volt a liberális politikai közvéleménynek. Vázsonyi az asz szimiláns zsidóság állásponjtját képviselte, s ezt több ízben is kifejtette beszédeiben: „Nem tagadhatjuk meg vallásunkat és ha azt akarják, hogy faj legyünk, azoknak is nevezhetnek, de fajunk és vallásunk dacára magyarok vagyunk, ennek az országnak hű fiaai.” A nemzetgyűlésben kemény szavakkal bélyegezte meg a „*numerus clausus*”, azt ázsiai eredetűnek, orosz intézménynek tartotta. Érvrendszere a dualizmus kori klasszikus polgári jogegyenlőség és liberalizmus elve alapján állt, s bátran hirdette, hogy a magyar zsidóságnak ebben a helyzetben is meg kell őriznie egységét, méltóságát: „Ha a magyar zsidóság számára gettókat állítanak fel, a magyar zsidóságnak nem szabad

olyan erkölcsi felfogást, olyan magaviseletet tanúsítani, mellyel saját maga is ggettő állít fel a maga számára, hanem kell, hogy bátran, önértzetesen hirdesse a maga egyenlő jogát és alku nélkül küzdjön szabadságáért.”

A „*numerus clausus*” az Egységes Párton belül is vitát keltett és Bethlen István miniszterelnök elismerte, hogy a kormánypárton belül jelentős nézeteltérések vannak a kérdés megítélésében. A kormánypolitikában azonban ekkor még szóba sem jöhetett a törvény enyhítése, módosítása, s ezt *Klebensberg Kunó* nagyon világosan adta a nemzetgyűlés tudatjára: „Adják vissza nekünk a régi Nagy-Magyarországot, akkor majd hatályon kívül fogjuk tudni helyezni a *numerus clausus*!”

Az 1920:XXV. tc. körüli harc újabb felvonása a törvény népszövetségi tárgyalása volt, ami a kérdést mintegy „kíragadta” a magyar belpolitika keretei közül. 1921 novemberében három nemzetközi zsidó szervezet – a Joint Foreign Committee, az Anglo Jewish Association és az Alliance Israelite Universelle – a Nemzetek Szövetségéhez fordult a magyarországi „*numerus clausus*” ügyében. *Lucien Wolf*, a Joint Foreign Committee titkára üzenetet küldött a Nemzetek Szövetsége főtitkárához, melyben kifejtette, hogy a törvény – mivel nemzeti kisebbségként kezeli a magyarországi zsidóságot – a trianoni béke kisebbségvédelmi részének (VI. rész) 56. 57. és 58. pontjaiba ütközik. A Nemzetek Szövetsége hármass vizsgálóbizottsága adatokat kért a magyar kormánytól, amelyeket *Bánffy Miklós* külügyminiszter be is nyújtott, bizonyítva, hogy bár a zsidók Magyarországon a lakosság 6%-át teszik ki, arányuk a szegedi egyetemen mégis 33,3%, a pécsin pedig 45,2%. A kormány adatai kétségkívül helytállóak voltak, de nem véletlenül választották ki ezt a két egyetemet. Mint már utaltunk rá, elsősorban a pécsi és a szegedi egyetemek fogadták be a Budapestről és az elcsatolt országrészekből érkező – főleg zsidó – hallgatókat. A bizottság ezek után nem kívánta tovább vizsgálni az ügyet, így az lekerült a napirendről.

A magyar kormány tehát az 1921-es Nemzetek Szövetsége által indított vizsgálatot könnyűszerrel elhárította, de a nemzetközi zsidó szervezetek 1925 januárjában ismét felvetették a „*numerus clausus*” kérdését. Az újratárgyalás kezdeményezője ekkor is *Lucien Wolf* angol újságíró volt. Mi lehetett az oka annak, hogy Wolf és a Joint Foreign Committee szervezet megint napirendre kívánta tűzni a kérdést? *Nathaniel Katzburg* szerint elsősorban az, hogy a nemzetközi zsidó szervezetek attól féltek, a magyarországi „*numerus clausus*” precedenst teremthet a környező országok, Ausztria, Románia, Jugoszlávia, Lengyelország számára. Természetesen az okok között szerepelt az is, hogy a törvény nem bizonyítja Magyarország békés szándékait és súlyosan sérti a magyar zsidóság jogait.

A „*numerus clausus*” 1925-ös Nemzetek Szövetsége-beli előterjesztésének tervéről értesülve a konszolidáció útjára lépett Bethlen-kormány nem engedhette meg, hogy nemzetközi tekintélye nagyobb csorbát szenvedjen. 1925. május 19-én a Nemzetek Szövetségében küldött levelében indokolta, miért nem kezeli a törvény a magyar zsidóságot vallási csoportként: „A zsidóság esetében a faj, a vallás, a nemzetiség egybeolvad és e három összetevő eltérő aspektusokban jelentkezik a különböző országokban... A törvény vitájából szándékosan kimaradt a 'vallási kisebbség' fogalma, mert a vallás olyasmí, amit az egyén kontrollál és erejéhez mérten alakít. Ezért a vallás nem lehet elegendő kritériuma a kisebbség fogalmi meghatározásának anélkül, hogy ez visszaélésekre ne adna okot.” A kormánynak az ügygel kapcsolatos álláspontját a Klebensberg Kunó Bethlen Istvánnak írott levele vet fényt: „A törvényt tehát majd ridevélnünk kell, de nem azért, hogy a zsidó egyetemi hallgatók ezreit megint nyakára bocsássuk a nemzetnek, hanem azért, hogy bizonyos racionális enyhítéssel az intézmény jellegét megmentsük. Erre nézve meg is vannak eszméim (autonóm felvevőbizottság az egyetemen, az értelmi képességek, az egyes tantárgyakban, előmenetel mellett a magaviselet és a testnevelés osztályzatának hangsúlyozása stb.)... A hazai zsidóság vagy *Lucien Wolf* szívességének igénybevételét feltétlenül kerülendőnek tartom, amit a kormány tenni fog, annak kölcsönös egyezkedés nélkül motu proprio kell történnie.

A *numerus clausus*ról szóló törvény 3. paragrafusa beleütközik a kisebbségi clausulákba, és így ebben a formájában állandóan fenntartható nem lesz. A szilip teljes felhúzását katasztrofálisnak tartanám és így a diszkkrét keresztény politikusoknak bevonásával

olyan szöveg megkonstruálását látom szükségesnek, amely genfi vagy hágai beavatkozáshoz praetextust nem ad.

Mindent el kell követni, hogy az ügy decemberben a Népszövetség elé ne kerüljön, hogy a választási kampányt a dolog meg ne nehezítse. A revízióra csak a választások után kerülhet sor, oly időben, midőn az új országgyűlésen a választások által felkorbácsolt nyugtalanság már elült, és mind a két oldalon bizonyos lehiggadás következett be.”

Az 1920-as évek első felének fő belpolitikai kérdése a rendszer minél teljesebb körű konszolidálása volt. Ezt a „*numerus clausus*” körüli politikai csatározások, a szélsőjobb tevékenysége és a meg-megújuló zsidóellenes erőszakosságok zavarták, miközben a nemzetközi zsidó szervezetek fellépése a „*numerus clausus*” miatt a rendszer nemzetközi hitelét rontotta. A törvény módosításáról, netán az eltörléséről csak Bethlen és a kormánypárt dönthetett. 1928-ra a politikai konszolidáció és a gazdasági stabilizáció megteremtése, valamint az ország nemzetközi elszigeteltségének áttörése után és ezek eredményeinek birtokában Bethlen megengedhetőnek vélt további belpolitikai liberalizálást. Ezzel kapcsolatos intézkedései között megkülönböztetett helyet kapott a sokat támadott „*numerus clausus*” törvény megváltoztatása, több ok miatt is. Az a módosítás, amelyet Bethlen és kormánya kezdeményezett, látványos gesztus volt a külföld felé, egyidejűleg pedig annak a rendszerhez kötődő keresztény úri középosztálynak adott elnyólt, amely gazdasági szempontból kimaradt a stabilizáció haszonélvezői közül. S mindez olyan módon fogalmazhatta meg, hogy az eredeti törvény alapintenciója, a zsidóság korlátozása továbbra is, változatlanul érvényben maradhathott.

1927. október végére Bethlen miniszterelnök egységes párti értekezletet hívott össze, hogy azon bemutassa az 1920:XXV. tc. parlament elé kerülő módosításának javaslatát. Ez a hír újabb zsidóellenes fellépések sorozatát indította el az országban. Elsősorban az egyetemeken folyt az antiszemita hecckampány, olyannyira, hogy a kormány fontolgatta azok bezárását. A zavargások Budapest mellett Debrecenben és Szegeden is folytak, a megmozdulások mögött a szélsőjobboldal által feltűztelt egyetemi bajtársi egyesületek álltak.

A kormány új szempontokat és új kritériumokat kívánt érvényesíteni az egyetemi felvételnél, mégpedig a szülők foglalkozási kategóriáit és azok rangsorolását, „az ország agrár jellegének kidomborításával”. Ez azt jelentette, hogy a felvételnél a hadviseltek, a köztisztviselők és a földbirtokosok gyermekeit kell előnyben részesíteni, az iparban és a kereskedelemben dolgozó szülők gyermekei csak utánuk következhetnek. Ezzel a kormány a középosztályt kívánta kedvező helyzetbe juttatni, s mivel az iparban, kereskedelemben a zsidóság aránya magas volt, gyermekeik hátrányos kezelését továbbra is fenntartotta. A törvényjavaslatból kimaradt a „népfajok, nemzetiségek” kitétel. Zsidónak az izraelita hitfelekezethez tartozót tekintették. Bethlen így elérte, hogy a külföldi zsidó szervezetek ne hivatkozhattak a trianoni békeszerződés kisebbségi határozataira. A magyar liberális politikai közvélemény számára azonban elfogadhatatlan volt, hogy az apa foglalkozása szelekciós szempont legyen az egyetemi felvételeknél és kifogásolta, hogy a felállítandó foglalkozási kategóriák újra csak a zsidóságot sújtják.

A módosító javaslat az egész magyar belpolitikai életet megbolygatta, a javaslat jobboldali ellenzékét Gömbös Gyula és Teleki Pál vezette. 1927. november 11-én Teleki a budapesti egyetemi hallgatók nevében tiltakozott a Felsőház elnökénél a módosítás ellen, Gömbös pedig az ÉME gyűlésén kijelentette, hogy az 1920. évi törvényt „ha kell, erőszakkal is hatályban kell tartani.” A Keresztény Gazdasági Párt ugyancsak elutasította a módosítást és azzal vádolta Bethleneket, hogy külföldi nyomásnak engedtek. A Szociáldemokrata Párt, a Nemzeti Demokrata Párt, valamint *Rassayék* és a Kossuth Párt – a parlamenti baloldali ellenzék – olyan alapon támadta a tervezetet, hogy a módosítás nem elégséges, és a „*numerus clausus*” törvényt teljesen el kell törölni. A kormány módosító elképzeléseinek tehát jelentős politikai ellenzéke volt jobb- és baloldalon egyaránt, s az Egységes Párt tagjainak egy része sem rokonszenvezett Bethlen elképzeléseivel. Az 1927-es antiszemita botrányok idején a kormánynyilatkozatok egyértelműen elítélték és nem mentegették a szélsőjobboldalt, mint korábban tették, viszont elmaradtak a tényleges, hatékony intézkedések.

A közoktatásügyi bizottság jelentése után a Képviselőház 1928. február 9-én kezdte tárgyalni a kormány módosító javaslatát. A parlamenti vita tizenként ülésen keresztül tartott, s ez idő alatt az ülésterem szinte kongott az ürességtől, az egységes párt képviselőik nagyon csekély érdeklődést mutattak, vagy ellenérzés miatt nem vettek részt a vitában.

Az ellenzék képviselői többször is kérték a tárgyalóképesség megállapítását a jelenlévő képviselők kis száma miatt. A kormány javaslatát gróf Klebelsberg Kunó vallás- és közoktatásügyi miniszter ismertette. Kifejtette, hogy „a kormány a numerus clausus intézményét mindenkor szociálpolitikai (sic!) rendszabályoknak tekintette, melyek (sic!) Magyarországban a veszített háború, a botor forradalmak és a trianoni béke által teremtett különleges helyzete tett szükségessé.” Jelezte, hogy a „magyar zsidóság köréből is felhangzott az a panasz, hogy magukat a 3. paragrafus harmadik bekezdésével mintegy megbélyegezettnek látják.” Leszögezte, hogy „pozitív intézkedésekre van szükség a sokat szenvedett keresztény középosztály védelmére.”

A módosító javaslatot, amint az várható volt, a Fajvédő Párt hevesen támadta. Úgy tekintette azt, mint a kormány zsidóbarát politikájának bizonyítékát. Gömbös Gyula felszólalásában hitet tett a keresztény magyar fajiség mellett, szavai pártja teljes programját tükrözték: „Nyíltan, őszintén megmondom, hogy amikor mi a numerus clausust megszavaztuk, a javaslatból fajvédelmi javaslatot kreáltunk. Nem kertetünk... Az akkori többség elhatározta, hogy a forradalom tanulságait levonva, olyan javaslatot terjeszt a Ház elé, amelyben fajvédelmi javaslatot kíván kreálni azért, mert szükségét, mégpedig történelmi szükségét láttuk annak, hogy a magyar fajt megvédjük egy olyan nemzetiséggel szemben, amely nemzetiségnek elhatalmasodása a magyar faj szupremációját kétségessé tette.”

A kormánypárt liberális szárnya – amely az 1926-os választási küzdelem során a 'numerus clausus' ellen foglalt állást – a módosítás parlamenti vitájában nem vett részt.

A liberális ellenzék véleményét *Hegymegi Kiss Pál* összegezte. Felszólalása elején kijelentette, hogy a törvényjavaslat egyáltalán nem szolgálja a magyar középosztály jövőjét és a konszolidációt sem. Hegymegi Kiss értelmezésében „a konszolidáció akkor áll elő, ha azokkal a kulturális és vezető eszmékkel, amelyek az egész világot áthatják és amelyek bizonyos tekintetben reformokat kívánnak és szükségelnek, a múltat össze tudjuk kötni, hogy ellentét a kettő között ne legyen, s az átmenet olyan legyen, hogy abból kilengések ne támadjanak”. Követelte az eredeti törvény azonnali eltörölését, mert „amíg ilyen törvényjavaslatok vannak, addig békés úton semmiképp sem jutunk el Nagy-Magyarország határaihoz”. Szerinte a szellemi proletariátus száma 1920 óta csak növekedett, a törvényjavaslat egyáltalán nem véd semmiféle érdeket és „átfogó törvényhozási munka kell a szellemi pályákra menő ifjúság egzisztenciájának biztosításához.” Határozati javaslata huszonegy tagú parlamenti bizottság felállítását követelte azzal a céllal, hogy az dolgozza ki az egyetemi ifjúságot érintő tényleges problémák megoldási módjait. Rámutatott arra is, hogy a középosztály támogatásának leghatékosabb eszköze nem ez a módosító javaslat, hanem az állástalanság megszüntetése. A liberális ellenzék szónokainak nagy része Hegymegi Kiss érveléséhez kapcsolódott.

A szociáldemokrata frakció elutasító álláspontjáról szólt *Kéthly Anna* és *Várnai Dániel*. Kéthly kifejtette, hogy: „... a mi számunkra ez a kérdés nem azoknak a kérdése, akik a maguk számára ezt a problémát a hatalommal, összeköttetésekkel amúgy is elintézik, hanem... a Jakabok, Kohn Jakabok kérdése, a magántisztviselők, kiskereskedők, kisiparosok kérdése, akiknek gyermekei a szegénység numerus claususának akadályain keresztül küzdve magukat, megtorpannak az egyetemi zártszám kapujánál.” A javaslat célja – mint mondotta – „a kormánynak, a bürokráciának és a gazdag zsidóságnak egységes lánca való összefogása.”

Baracs Marcell, a hazai zsidóság egyik tekintélyes képviselője, a liberális ellenzék tagja nem kis iróniával jellemezte a helyzetet: „Ami első ízben, mint a nacionalista numerus clausus tragikumája jelentkezett, az most megismétlődik, mint a neonacionalizmusnak bukfacező neonumerus claususa.” A liberális ellenzék, melynek számos zsidó tagja volt, a 1928-as nemzetgyűlési vitában nemigen vonlatott fel új érveket. Továbbra is a dualizmus liberális szellemű jogalkotásra, a jogegyenlőség elvére alapoztak. Nagy többségük nem fogadta el azt sem, hogy a „numerus clausus” módosítása csupán zsidókérdést jelent, azt jogosan, általában a tanszabadság korlátozásának, így az állampolgári és a szabadságjogok súlyos sérelmének tekintette.

A javaslat – mint az ismertetettek is bizonyítják – egyetlen politikai irányzatot sem elégitett ki maradéktalanul, s így a kormány a veszéllyel került szembe, hogy a képviselőház elveti a módosítást. Ennek megakadályozására Bethlenék az egész kormánypártot mozgósították, és a pártfegyelemmel kötelezték a képviselőket, hogy az 1928. február 24-i szavazáson az előterjesztést támogassák. Ennek eredményeképpen a 171 le-

adott szavazat közül 137 elfogadta a módosító javaslatot és csak 34 vetette azt el. Természetesen a módosítás ellen szavaztak a liberálisok, a szociáldemokraták, valamint a Fajvédő Párt és a keresztény ellenzék egy része is. A Képviselőház 1928. február 29-én tette át az elfogadott törvényjavaslatot a Felsőházhoz, amely 1928. március 14-én változtatás nélkül fogadta azt el, noha tagjai közül néhányan bírálták annak tartalmát.

Az 1920:XXV. tc. a háborúvesztés, a két forradalom és a történelmi államfeldarabolása által előidézett trauma, valamint a középosztály ezzel összefüggő súlyos egzisztenciális helyzetének körülményei között felszított antiszemita hangulatban született. Az elcsatolt területekről menekülő tisztviselők, továbbá a katonaviseltek tömeges egyetemre áramlása következtében előállott szellemi túlprodukció ürügyén a kurzus a zsidóságot vette célba a törvényjavaslattal, bár maga a törvény nem is tartalmazta a zsidó szót. Jogilag számos pontatlanság volt, törést jelentett a dualizmus jogalkotásához képest, amennyiben a zsidóságot „fajként” és nemzetiségként kezelte. Emberi és állampolgári jogokat sértett azzal, hogy a tanszabadság elvét homályos és szabadon értelmezhető kritériumhoz (megbízhatóság) kötve korlátozta.

A liberális közvélemény és a zsidóság képviselői a klasszikus polgári jogegyenlőség elve alapján utasították el a numerus clausus, érveléseikben a dualizmus állapotából indultak ki. A destrukció vádjával szemben konkrét érveket próbáltak gyűjteni, kiemelve azt, hogy az általánosítás itt súlyos zavarokat okoz. Az ország gazdasági újjáépítése és az összefogás érdekében társadalmi békét és konszolidációt hirdettek, s nemzeti alapra helyezkedve magukévá tették a revízió ügyét is.

A Bethlen-kormány konszolidációs politikája a nagybirtok, a pénzarisztokrácia és a felsőbb hivatalnokai rétegek hatalmi egyensúlyán nyugodott. Ezt reprezentálta az Egységes Párt, és ebbe a politikába illeszkedett az is, hogy a középosztály szélsőségesen jobboldali csoportjait a kormányzat mindinkább háttérbe szorította. Ennek ellenére a „numerus clausus” és a húszas években mindvégig létező antiszemizmus miatt állandóan napirenden voltak a zsidóellenes atrocitások, egyetemi botrányok.

Az 1920:XXV. tc. fel-felbukkant a nemzetgyűlés vitáiban, s kérdés nagyobb hangsúlyt kapott akkor, amikor nemzetközi zsidó szervezetek követelték a magyar „numerus clausus” eltörlését és azt a Nemzetek Szövetségében szóvá is tették. A magyar zsidóság azonban általában elzárkózott ettől a külső kezdeményezéstől, azzal érvelt, hogy ez csak súlyosbítaná helyzetét és belpolitikai konfliktusokhoz vezetne. A kormány sikerként könyvelhette el azt, hogy a nemzetközi zsidó szervezetek indítványát a Nemzetek Szövetsége elvetette.

Az 1926-os választások után – a konszolidáció eredményeként – a Bethlen-kabinet napirendre tűzte a „numerus clausus” törvény módosítását. Ezzel a gesztussal a miniszterelnök nyilvánvalóan engedményt tett a polgári rétegeknek, a tőkés köröknek, de meg akarta nyerni a középrétegek elégedetlen köztisztviselőit, középbirtokosait is és csökkenteni kívánta soraikban a szélsőjobboldal befolyását. *Nathaniel Katzburg* állítása, miszerint a törvény módosítását alapvetően a nemzetközi zsidó szervezetek kényszerítették ki, erős kritikával kezelendő. Egyfelől ugyanis a kormány a szanalási kölcsönnel, az olasz-magyar szerződéssel stb. ekkorra már kitört a nemzetközi elszigeteltségből, s a nemzetközi zsidó szervezetek nem voltak olyan helyzetben, hogy különösebb nyomást tudtak volna gyakorolni a magyar kormányra, másfelől Bethlent elsősorban belpolitikai megfontolások motiválták. A „numerus clausus” törvény 1928-as módosítása végső soron jól előkészített kormányzati elképzelésekbe illeszkedett.

IRODALOM

Barta Róbert: A numerus clausus törvény módosítása 1928-ban, *Történeti Tanulmányok* I., KLTE, Debrecen, 1992.

Ladányi Andor: Az egyetemi ifjúság az ellenforradalom első éveiben (1919-21), Akadémiai Kiadó, Bp., 1979.

L. Nagy Zsuzsa: Bethlen liberális ellenzéke. Akadémiai Kiadó, Bp., 1980.

Katzburg, Nathaniel: Hungary and the Jews, Bar-Ilan University Press, Israel, 1981.

N. Szegvén Katalin: Numerus Clausus rendelkezések az ellenforradalmi Magyarországon. Akadémiai Kiadó, Bp., 1988.

Romsics Ignác: Bethlen István (politikai életrajz). Magyarságkutató Intézet, Bp., 1991.

Romsics Ignác: Ellenforradalom és konszolidáció. Gondolat, Bp., 1982.

Tiszta érzékek

Rendhagyó adalékok az absztrakt művészet elméletéhez

FÖLDÉNYI F. LÁSZLÓ

*„Ó! Szörnyű kín, hatalmas győtrelem, / Ha hallani kezd a fül, és látni kezd a szem.”
Emily Brontë sorait választottam kiindulópontként, hogy magam számára is tisztázzam a kérdést, amely őt izgatta, de amely az én képzeletemet is foglalkoztatja. Mitől válhat fájdalomssá a hallás? S mitől válhat fájdalomssá – nehezen elviselhetővé – a látás? Mindigis sejtettem, hogy a válaszhoz egy nehezen követhető úton juthatok csak el. E sejtés sokáig mégsem tudott élménnyé sűrűsödni.*

Természetesen gyanítottam, hogy számára alighanem ugyanannak a meghallása és meglátása okozhatott fájdalmat, mint ami misztikus elődei számára is: a *csendé*, illetve a *fényé*, amely egy, az embert felülmúló erő váratlan megnyilvánulásától tud *zengővé*, illetve *vakítóvá* válni. De képtelen voltam elképzelni ezt a csendet és látványt, és tudomásom ellenére fogalmam sem volt róla, hogyan hallhatnám meg a nem-hallhatót, miként pillanthatnám meg a láthatatlant. Hogy miként tehetnék szert erre a belső hallásra és látásra, ami ráadásul még fájdalmat is okoz. Tisztában voltam vele, hogy nem a hangerő elviselhetetlenné fokozódására gondolt Brontë, s nem is a színek kavalkádjára. És ezért azt is sejtettem, hogy a jelenlegi mindent behálózó technikai civilizáció ebben a valódi – hadd tegyem máris hozzá: tiszta – látásban és hallásban inkább gátol, mint segít. Hiszen soha nem volt az emberi történelemnek olyan korszaka, amely annyira igénybe vette volna a szemet, mint a jelenlegi. S ugyanez vonatkozik a fülre is: a mesterséges zajfüggöny, amelynek a legeldugottabb zugokban is ki vagyunk szolgáltatva, immár éppoly megszűnethetetlennek látszik, mint az a mesterséges látványdömping, amely a valóságos látványtól, azaz a természetes világtól végzetesen elfalazza az embert. S bár mindez egyre elviselhetetlenebb, a vele járó kín és győtrelem mégis gyökeresen más természetű, mint amire Emily Brontë gondolhatott. Brontë sorai nyilvánvalóan a *belső* látásra és hallásra vonatkoznak. És ezért kimondatlanul is ott kísért bennük a „kinti” gazdagságról való lemondás.

Sok év elteltével, Berlinben időzve kaptam választ kérdéseimre. Ehhez egy műalkotás segített hozzá. Ezt korántsem tartom véletlennek. Még mielőtt rátérnék e műre, hadd kockáztassam meg máris: a Brontë által megidézett tiszta hallást és látást éppen azok az alkotások segítik elő, amelyek „tisztasága” egyenes arányban áll a tárgyakban egyre dúsabb világtól való eltávolodásukkal. Minél kevésbé „kötelezik el” magukat e világnak, annál bensőségesebbé tudnak válni. E bensőségesség pedig fájdalommal is társulhat – hiszen a világtól való elfordulás még akkor is fájdalmas, ha ez mindennél parancsolóbb belső kényszer következménye. S a mai civilizációban talán ez a lemondással és fájdalommal társuló tisztaság a műalkotások autonómiájának a feltétele. Hiszen éppen Brontë korában, a romantika idején alakult ki az a meggyőződés, hogy ha a művészet a világgal egyenemű és univerzális (Schelling), azaz törvényeit önmagában hordozza, akkor le kell választani róla mindazt, ami az évszázadok során ráakódott, s ami a 19. század elején már inkább csak feleslegesnek látszott. Megszületett az elgondolás, hogy a művészeti ágak belső törvényszerűséggel, semmilyen külső (morális, gazdasági, történeti stb.) mércével nem mérhető önálló nyelvvé rendelkeznek. Kialakult a próza és a költészet saját közegének a gondolata (Flaubert, majd Mallarmé); sőt még a világnak legkevésbé elkötelezett művészeti ág, a zene kapcsán is többen szükségesnek vélték leszögezni: a művészet csakis a világ *ellenében* tud valódi élményt nyújtani. 1854-ben a zenei szféról

írott könyvében *Eduard Hanslick* ezt írta: a zenei szép „specifikusan zenei. Ezen olyan szépet értünk, amely független valamiféle kívülről érkező tartalomtól, és ilyesmire nem is tart igényt, hanem egyedül a hangokban és azok művészi kapcsolódásában rejlik. Az önmagukban elragadó hangzások érzékteljes kapcsolódása, összhangja, szembeszegülése, szétválása, találkozása, fellendülése és elhalása – ez az, ami szabad formában szellemi szemléletünk elé kerül, és az ezt találja szépnek.” (1) A képzőművészet számára pedig Konrad Fiedler kidolgozza az „*intenzív látás*” kategóriáját, amelyben – távolról – az Emily Brontë által észlelt győtrelem és kín is fölsejlik, s ezt ugyanakkor a modern művészet két alapfogalmával, a „kötetlen szemlélet” és a „tisztá látvány” kategóriáival rokonítja. Vagyis úgy látszik, a modern világban a „letisztult” művészetet át (óvatosabban fogalmazva: rajta keresztül is) vezet az út azokhoz a korántsem művészi élményekhez, amelyekről a kezdeti idézetben az angol költőnk írt.

De hadd térjek vissza berlini élményemhez. Egy *John Cage* tiszteletére rendezett hangversenyen az amerikai-kínai zongorista, *Margaret Leng Tan* előadásában meghallgattam Cage Négy fal (*Four Walls*) című művét. Az 1944-ben keletkezett, sokáig elvesztettnek hitt alkotást Cage azt megelőzően írta, hogy komolyan fontolóra vette, hogy felhagy a zeneszerzéssel és pszichoanalízisbe vonul. Tervét nem valósította meg; helyette ázsiai filozófiákkal kezdett foglalkozni és a zen-buddhizmusban mélyedt el. A mű meghallgatása során számomra az első figyelmeztető jel az volt, hogy bár az előadás több mint egy órán át tartott, az időérzékelem olyannyira cserben hagyott, mint korábban sohasem. A végén úgy éreztem, mintha alig múlt volna az idő. Vagy mintha napok teltek volna el. Rövid, ritmikus szerkezetek ismétlődtek, s ezeket hosszabb-rövidebb néma szünetek szakították félbe. De úgy is fogalmazhatnánk, hogy e szünetek inkább feldúsították a hangzást, mivel a csend egyszerre csak hallható lett. Miként *Lucio Fontana* képein a vászonba vágott hasítékok a nem-láthatót jelenítik meg, itt a csendben váratlanul a nem-hangzó zengett fel. A hangzás és a csend, ahelyett, hogy váltogatta volna egymást, egyneművé vált, s mindkettőből olyasmi szólt meg, ami lekottázhatatlan. A hallhatóból a hallhatatlan, a nem-hallhatóból pedig a hallható szűrődött át, olyasmit eredményezve, amit a legszívesebben így neveznék: hallatlan.

Nem hallgathatom el, hogy mélyen szenvedélyes volt, amit hallottam – csakúgy, mint mindaz, amit hallatlannak érez az ember, felkavaró tud lenni. Mély szenvedés áradt belőle – valaminek az elszenvedése, aminek az érzékeltetésére a hang önmagában nyilvánvalóan nem volt elegendő. Kellett hozzá a csend is, ami ez esetben nem a hang hiánya volt, hanem annak társa, kiegészítője, sőt beteljesítője. Nem tudnám megmondani, minek az elszenvedését „hallottam”. Ha tárgyként megnevezhetném, akkor biztosan nem hagyott volna cserben az időérzékelem, s talán a néma szüneteket is inkább csak technikai megoldásnak, a hangzás pusztá felfüggesztésének tapasztaltam volna. De hiány helyett a beteljesülés érzése kerítet hatalmába. Sejtteni kezdtem, hogy az, amit Cage a zenemű megkomponálása során elszenvedett, nem olyasmi, amiről nyilatkozni lehet, hanem ez művének legbensőbb szervezőereje volt. A zongorahangok közötti csend éppúgy ennek az ismeretlen erőnek a megnyilvánulása, mint a hallható hang. „Hang” volt tehát az is, mégha az adott pillanatban füllel nem is hallható. S miközben a zenét „faggattam”, hogy mi is az, amit hallok, észre sem vettem, hogy közben már magamat is faggatom. Mint minden műalkotásnak, ennek is az volt hát a mércéje, hogy őt kérdezve rátalálók-e saját életem kérdésére.

E mű segített hozzá, hogy Emily Brontë sorait ne csak értsem, hanem át is éljem. Hogy megtapasztaljam, mégis lehet olyasmit is hallani, ami köznap értelemben nem hallható, s hogy az, amit rendszerint csendnek szokás nevezni, a lélek bizonyos (izgalmi) állapotában egyszerre csak hallható lesz. A „tisztá látás” mintájára, ami a fénymisztikában minidig kitüntetett szerepet játszott, „tisztá hallásról” is lehet beszélni. Ez az, amit, paradox kifejezéssel, érzékenek túli érzékelésnek neveznék.

Valami mégis elgondolkodtatott. Mégpedig az, hogy Brontë a kinnal és a fájdalommal hozza kapcsolatba ezt a fajta hallást, Cage viszont, bár mindennél érzékenyebb volt, hogy művét valaminek az elszenvedése során alkotta meg, ezt az elszenvedést nem társította győtrelemmel és agóniával. Mint kompozíciónak többségében, ebben is volt valami vidám egykedvűség. Örömet okozott, noha felkavaró is volt. S ez újabb kérdéseket vetett

fel bennem. Lehetséges, hogy katasztrófa, azaz megrázkództatás nélkül is részünk lehet az úgynevezett „belső megvilágosodásban”, ami a tiszta hallásnak és látásnak előfeltétele? Hogy a mindennapi, minden *szentségtől* oly távolinak tetsző életet élve is váratlanul meghallhatjuk a csendet? Hogy nem kell elvonulni, hanem valamilyen gyakorlás vagy belső készenlét eredményeként ebben a zajjal teli, „csupa hangzó” világban is érzékelhetjük a nemhangzót? Azt, ami hangos világunkat nemcsak megelőzi és követi, hanem benne magában is ott rejtőzik. Egyszóval hogy ebben az Istentől végleg elhagyottnak látszó, minden procikáig technicizált világ is tele van szent pillanatokkal, s hogy nem a *világon*, hanem kizárólag rajtunk múlik, hogy életre támad-e az, amit a hagyomány nyelvén isteninek nevezünk? S ekkor nem hallgathatom el egy gyanút: lehetséges, hogy az, amit az Isten halálával társítunk – nevezetesen a profán huszadik század – nem egyéb, mint az isteninek egy új, kifordult, némileg perverz megnyilvánulása? Vagyis hogy Isten nem meghalt, hanem csupán átváltozott? S hogy az „Isten halála” felismerés maga is egyfajta isteni ihlet eredménye? Mert ha tényleg meghalt volna, akkor honnan jönnek ezek az ihletett pillanatok? Ki küldi őket?

Isten haláláról feltehetően csak azok panaszkodnak (prófétikusan, rezignáltan, dörögve vagy suttoigma – vérmérséklettől függően), akik lelkük mélyén ebbe bele is nyugodtak. „Az intelligens ember soha nem él középszerű környezetben – írta *Nicolás Gómez Dávila*, a kolumbiai magányos filozófus. – Csakis az a középszerű környezet, amelyben nem élnek intelligens emberek. Akik életkörülményeik szűkössége miatt panaszkodnak, azok az eseményektől, a szomszédoktól, a tájaktól várják azt az érzékenységet és intelligenciát, amelyet a természet megtagadott tőlük.” (2) Mindenekelőtt tőlünk függ, hogy milyenek érzékeliük a világot. Ami azt is jelenti, hogy a *mi* hozzáállásunk eredményeként alkuhat csak ki a tiszta látás és hallás is.

Évtizedekkel a *Négy fal* megírása után egy beszélgetés során Cage azt fejtegette, hogy a kettes szám bővületében az ember a tárgyak világának, a sokaságnak a foglya marad. Ahhoz, hogy szabad maradhasson, az Egyet is érzékelni, a jelen esetben hallania kell. Ezt mondta: „Régebben az emberek azt képzelték, hogy a zene előbb az emberek fejében van meg – elsősorban természetesen a zeneszerzők fejében. Ezt a zenét azután lejegyezték, és már azt megelőzően hallhatónak kellett lennie, *mielőtt* akusztikailag érzékelni lehetett volna. Ezzel szemben én azt hiszem, hogy *előzőleg semmi* nem hallható. Szigorúan értelmezve a szolfézs az a diszciplína, amely egy hangnak lehetővé teszi, hogy hallható legyen, már azelőtt is, hogy kibocsátották volna. Ez a diszciplína azonban sükketté tesz bennünket. És ráadásul olyan helyzetbe kényszerít, hogy bizonyos hangokat meghallunk, másokat pedig nem. A szolfézsgyakorlás azt jelenti, hogy a *priori* úgy döntünk, hogy környezetünk hangjait szegényesnek tartjuk. Ezért nem létezhet 'konkrét szolfézs'! Mindenfajta szolfézs óhatatlanul, per definitionem 'absztrakt'.... És dualisztikus! Aki szolfézszt gyakorol, annak számára a környezet minden hangja csonka... Engem ezért a legkevésbé sem érdekel a szolfézs. Soha nem jutott eszembe, hogy hangokat tökéletesítsek, sem arra nem éreztem késztetést, hogy valamilyen hangnemet megjavítsak. Egyserűen nyitva tartom a fülem... Ebben tartom a szellemem, vagy legalábbis megpróbálok. Ennek eredményeként minden disszonanciát konszonánsnak hallok. Nemcsak a kettes számot hallom meg, hanem az egyes szám pluralitását is.” (3)

A szellem ébrentartása Cage szerint azt jelenti, hogy az ember a meghallgatásra „váró” végtelen teljességét nem csorbítja meg, a „minden”-t (az Egyet) nem darabolja fel, vagyis az őt környező mindenségből nem szakad ki s azzal nem kerül szembe. Kimondatlanul is ott lappang ebben az elvárásban korunk kultúrkritikája – a technika bővületében élő civilizációé, amely a mindenséget *meghódítani* próbálja, abban a meggyőződésben, hogy ő maga nem része a *mindennek*, hanem abból képes kivonni magát. A hétrakleitoszi „Egy és Minden” helyett a Sokaságnak kötelezte el magát ez a civilizáció – a Kettőnek, amely minden kultúrában a meghasonulásnak, a viszálynak, azaz az Ördögnek a természetes száma.

De ne csak a „kritikát” halljuk meg az idézetből, hanem a szellemi autonómiára vonatkozó állítást is. Azt, hogy nem kell feltétlenül addig várni, amíg be nem következik a (lelki vagy világi) katasztrófa; az ember ebben a rossznak tapasztalt világban is képes kialakítani a maga zugait, „szentélyeit”, anélkül, hogy túlzottan nagy felfordulást csinálna ma-

ga körül. Hiszen aki kizárólag a körülmények megváltozásától várja saját lelki üdvét, az már régen el is szalasztotta ennek lehetőségét.

Nem lehet azonban megkerülni egy kérdést. Cage szerint a civilizáció attól romlott meg, hogy túlságosan bízott az ész mindenhatóságában, amely az általa említett absztrakciónak is előfeltétele. S az absztrakció ebben az esetben a *teljesség* megsértését jelenti, annak feldarabolását, vagyis az érzéki Egésznek a megcsonkítását. De vajon létezik-e egyáltalán olyan hallás és látás, amelyből mindenfajta absztrakció hiányzik? Elképzelhető-e olyan hallás és látás, amely úgy érzéki (s lehetne-e másmilyen!), hogy közben annak érzékiségét sem sérti, amire irányul – vagyis azét, amit meghall, illetve meglát? Másként fogalmazva: az érzékiség „beteljesülhet-e” úgy, hogy közben megmarad érzékinek? Hegel fogalmait használva: lehetséges-e, hogy az „érzéki bizonyosság” rendeltetése nem az, hogy az abszolút tudáshoz vezető lépcső legalsó foká legyen, hanem ő maga részesítse az embert abszolút tudásban? Nem hegeli fogalmakkal pedig: képes-e az ember arra, hogy meghallja (meglássa) a Mindenséget, az Egyet – hogy úgy lásson, mint mondjuk egy állat, anélkül, hogy közben megszűnne embernek lenni? Vagyis hogy eszes lényként, anélkül, hogy rációjáról lemondana, képes-e túllépni e ráció bűvkörén? Nem feltétlenül az irracionálisba, hanem „oda”, ahol az „Egy és Minden” élményében részesülhet. S ekkor fölvetődik a gyanú, hogy Brontë és Cage a tiszta és romlatlan látás, illetve hallás kapcsán talán nem is annyira az érzékelés problémájával foglalkozik, hanem magának az Istennel való találkozásnak a lehetőségével. Azzal, hogy Isten állítólagos halálát követően van-e még lehetőség erre a találkozásra, s hogy megadatott-e a mai embernek az, ami évezredekig nem volt kérdés tárgya s ami Jézus példája nyomán hosszú évszázadokon át parancsoló szükség volt, nevezetesen hogy e találkozás nyomán maga is „istenüljön”, anélkül, hogy ebbe belehalna vagy belerokkanna.

Nehéz egyértelmű igennel vagy nemmel válaszolni. Vannak, akik a hagyományos istenképzetet tarthatatlannak vélik ugyan, de az istennel – pontosabban: az istenivel – való találkozás lehetőségét a mai embertől sem vitatják el. De szép számmal vannak olyanok is, akik szemében az ember olyan mélyre bukott, hogy *evilági* életében hiába is reménykedik e találkozásban: az eredendő bűn igazi terhe talán éppen most, ebben a században válik végleg elviselhetetlenné. Az érzékelés ekkor már semmilyen utat sem képes megnyitni az isteni felé; ellenkezőleg: attól inkább elfalazza az embert. Ezen az állásponton van Rilke, aki a nyolcadik *Duinoi elégiában* fölveti, hogy egyedül az ember az, aki nem képes az őt környező mindenséget a maga teljességében befogadni. A haláltól való féltelme megakadályozza őt abban, hogy a Nyitottat (*das Offene*) szemlélhesse, s hogy a „tiszta Térnek” vagy a „Mindennek” az élményében részesülhessen:

„... élénk soha, egy napra se táruł
a tiszta Tér, amelyben a virágok
örökké nyílnak. Mindig a világ,
soha nincs anélkül a Sehol:
a tiszta, ellenőrizetlen, mit az ember
beszív, s nem hajszol, csak tud végtelen.
A gyermek néha elmerül belé, de kirántják.
S egy-egy haldokló is az.
Mert holtunkban nem látjuk a halált már,
s túlra nézünk, tán nagy állat-szemekkel.”

(Rónay György ford.)

Brontë vagy Cage nem ennyire szkeptikus. A „Nyitottat” nem olyasminek tartják, ami túl van az életen és legfeljebb csak a lelki katasztrófák legmélyén sejlik föl egy-egy pillanatra, hanem ellenkezőleg: szerintük ez a lehető legemberibb. Az életnek éppen azon pillanatait vélik természetellenesnek (embertelennek), amelyek Rilke számára az emberléttől elválaszthatatlanok: a Mindenség elől való elzárkózást, a bezárulást. A „Nyitott” vagy a „Minden” megtapasztalása, vagy akárcsak megsejtése persze számukra is nehéz feladatot jelent. Am az érzékek kellő „gyakorlatoztatása” révén mégis ezt megvalósíthatónak látják. Hasonló állásponton vannak, mint Hölderlin, aki szintén a „Nyitott” (Tárt) szót használja (*das Offene*), amikor a beteljesülésnek az *evilági, földi*, vagyis *nem feltétlenül*

halálisan lesújtó pillanatot idézi meg, Dionüszosznak és Krisztusnak a segítségét kérve az ember számára:

„Jöjj hát! jöjj szemlélni a Tártat, s jöjj a Sajátot
föllelhetni, akármennyire messze van is”

(Kenyér és bor. Rónay György ford.)

Valamennyien úgy látják, hogy az, hogy *tudattal* rendelkezünk (ami – az eredendő bűn eredményeként – értelemszerűen a halálról való tudást is jelenti) nem jelenti feltétlenül azt, hogy eleve el is vagyunk falazva a mindenségtől, a Tárttól, vagy – Georges Bataille kifejezésével – attól, „ami van”. Nem kizárt (bár eldönthetetlen), hogy a Tártba való belépés előfeltétele az ember esetében talán éppen annak a paradox állapotnak a felismerése és átélése, hogy tudása révén jön rá arra, hogy a Minden mennyire fölülmúlja tudását – miként az állat esetében pedig az, hogy *nem ember* és *nincsen* tudata.

Álljunk meg röviden az érzékek gyakorlatoztatásának a kérdésénél. Brontë vagy Cage-et (vagy a misztikusokat) nyilvánvalóan az foglalkoztatta, hogy vajon elképzelhető-e, hogy az, amit William Blake „az öt érzék kalickájának” nevezett, vagyis a test, ne csak a bezártságnak és a börtönnek, hanem a végtelen szabadságnak az élményében is részesítse az embert. Még mielőtt megpróbálnék válaszolni e kérdésre, hadd tegyek egy újabb rövid kitérőt. Kandinszkij sokat töprengett azon, hogy a betűkből álló írott szó látványa alkalmas lehet-e arra, hogy a tiszta látvány élményében részesítse az olvasót, aki ez esetben persze a jeleknek inkább nézője. E nem csupán festői kérdés nem kisebb problémára irányul, mint arra, hogy ha az írott szónak nem a jelentésére figyelünk, hanem az érzéki, kalligrafikus látványára, akkor egy tágabb, a nyelvi absztrakciót kiküszöbölő „jelentésre” tehetünk szert. A látvány absztrakttá válik ugyan (a kép nem ábrázol, „semmit”, nincsen tárgya, azaz nonfiguratív lesz), a logika azonban (vagyis az absztrakt nyelvi jel) esztétikai élvezetet nyújt – körülbelül úgy, mintha egy kiejtett szónak nem az *értelmére* figyelnénk, hanem *zenei hangsorként* hallgatnánk, miként ezt ismeretlen nyelveket hallgatva gyakorolta meg is tesszük.

Nem véletlen ez a példa. Kandinszkijt nemcsak a látvány tisztasága foglalkoztatta, hanem a hangzásé is. A *sárga hangzás* című színpadi műve előszavában, A *színpadi kompozícióról* című értekezésében így írt darabja nyelvről: „A szót – önmagában vagy mondatokká összekapcsolva – azért alkalmaztam, hogy megszülessen bizonyos 'hangulat', amely megtisztítja és fogékonnyá teszi a lélek talaját. Ez emberi hang hangzását is maga *tiszta* formájában alkalmaztam, azaz anélkül, hogy a szó, illetve annak jelentése elhomályosulna.” (4) (Az én kiemelésem. F.F.L.) Kandinszkij nem akarja kiküszöbölni a jelentést, ugyanakkor meg akarja szüntetni annak óhatatlanul absztrakt, elvont jellegét. A „tisztaság” ebben az esetben a racionalitás érzékivé válását jelenti, ami nem ad módot az „értelmezésre”, hiszen az érzéki élmény immár önmagában hordozza önnön végső jelentését. A tiszta hangzás (miként a tiszta látvány) tehát akkor születik meg, ha a ráció mintegy kifordul önmagából, „saját farkába harap”, mint a gnosztikusok kígyója, s az elvonság konkréttá válik. (Maga Kandinszkij egyébként nem kedvelte az „absztrakt festészet” kifejezést; amit a kritikusok így kereszteltek el, azt ő előszeretettel „konkrétnek” nevezte.)

Valamivel közelebb jutottunk a tiszta látvány és tiszta hangzás kérdéséhez. Kandinszkijt, miként Cage-et is, elsősorban a művészet foglalkoztatja; de kérdésfeltévesük olyan problémákra is kiterjed, amelyek túlmutatnak a szorosabb értelemben vett művészetben. Brontë, Hölderlin vagy Rilke pedig az érzékelés előfeltételére is rákérdeznek, s bár nem ejtenek szót róla, az érzékelés problémája nyomán magának az embernek és az istennek az érintkezésére irányítják a figyelmet. Hiszen az érzékelés éppúgy jelenthet börtönt (az istenitől való elzárkózást), mint megnyílást. Az első esetben az ember önmagára hagyatkozik és kizárólag saját rációjában bízik. Ilyenkor kimondatlanul is szembeszegül a mindenséggel, és ettől megszűnik az ember és a természet egyenrangúsága. A természet tárgyként magasodik fölébe, s ezért az ember vagy arra érez késztetést, hogy meghódítsa, vagy pedig megretten annak befogadhatatlanságától és előbb vagy utóbb lélekben összezavarodik. De bármilyen történjen is, elvettette az istenivel való érintkezés lehetőségét, s helyette önmagát és saját technikai civilizációját kezdi istenként tisztelni. (Ber-

gyajev kifejezésével: emberistenné válik.) A második esetben viszont kialakul az emberi és az isteni találkozásának a lehetősége. Az ember ekkor megnyílik a mindenség előtt, kitárulkozva éli át annak Társágát, s ráébred saját nem-emberi, kozmikus gyökereire. Többé nem önmagát tekinti a mindenség betetőzésének, hiszen élményszerűvé vált benne az, hogy teste valamiképpen még a legtávolabbi csillagködök anyagával is rokon, sőt egynemű, és hogy talán páratlannak vélt tudata sem egyéb, mint „csupán” a mindenség különös sűrítőménye.

Vannak pillanatok, helyzetek, amelyekben ez mindennél nyilvánvalóbb. Nem véletlen, hogy éppen ilyenkor „tisztul ki” a hallás és a látás is. Az ember talán maga is azt hiszi, hogy csak azt látja és hallja, ami előtte van. Pedig valójában a felfoghatatlan és befogadhatatlan mindenséget kezd meghallani és meglátni – színről színre, hangról hangra. Nem csoda, hogy ezekben a pillanatokban úgy érzi, mintha valami túlsordulna benne. Nem az öröm, nem a fájdalom, hanem a Minden növekszik mértékletlenné a lényében. Ezért nevezhette győtrelemnek, kínnak a látást és a hallást Brontë – noha ugyanezt sokan mások, élükön Jakob Böhmével, mennyei gyönyörnek is nevezik.

A hallás vagy a látás bármikor kitisztulhat. Íme egy példa. Ha a szerelmesek között elhangzik a „szeretlek” szó, akkor a hangzás *mikéntje* megkülönböztethetetlenül válik a szó jelentésétől; mint Kandinszkij darabjában, itt sem homályosítja el egyik a másikat. A teljesség visszhangzik fel ilyenkor. A beteljesülés jellemzi ezt a pillanatot, amelynek során a hallás a másik (a szeretett) lény „kerülőútján” a mindenséget veszi birtokba. Annak fülében, akihez e szót intézik, e vallomás elválaszthatatlan lesz minden egyéb „hangzástól”: a távoli repülőgép zúgása, a szél hangja, az utcáról beszűrődő zaj, de a vér áramlásának vagy a szív dobogásának a zaja is „beépül” az elhangzó szóba. Sőt még a csend is: minden nem hallott zaj csendje, a legtávolabbi dörgeket is beleértve. De mindez nem az elhangzó szó „jelentésének” a rovására történik. Ellenkezőleg: mintha minden ezt erősítené. Ennek a szónak az emléke ezért nem redukálható egy elvont hangsorra. A hangzás „tisztaságával” és „zeneiségével”, vagyis maradéktalan érzékeségével semmilyen értelmező szótár sem tudná felvenni a versenyt. A szerelemnek van abszolút tudása; de ez nem más, mint magának a szerelemnek az érzéki bizonyossága.

A példaként említett szerelmi vallomás pillanata vagy John Cage idézett gondolata arra figyelmeztet, hogy az *emberi* érzékelésbe „beprogramozott” absztrakció több irányba ágazhat el. Az ember irányíthatja a hallását és látását, de ki is szolgáltathatja magát neki. Ez utóbbira az jellemző, hogy mindabban, amit hall vagy lát, a már ismertet keresi. A hallásunk általában irányított, azaz válogat, s az ember az észlelt hangot (illetve amit egyáltalán hajlandó meghallani), legyen az emberi szó, természetes vagy mesterséges hangzás, önkéntelenül is értelmezi, csoportosítja, összehasonlítja egyéb hangokkal, majdpedig valamilyen jelentéssel felruhazza s egy rendszerbe elhelyezi (amely a Cage által említett szolfézs szerepét tölti be.) A félreértés elkerülése végett hadd jegyezzem meg, hogy nem is cselekedhetne másképp. Ahhoz, hogy egyik pillanatról a másikra létezhesse, az időben kell élnie. Az idő pedig folyamatos raktározás: egyik emlék követi a másikat. Az ember csakis így tájékozódhat és rendezkedhet be az őt körülvevő idegenségben. Egy hang felismerése, azaz rendszerezése önmagában is egyfajta emlékezés egy már korábban hallott hasonló hangra, aminek következtében annak idegensége megszűnik (márpedig eredendően minden hang a nem-emberi kozmosz tökéletes idegenségéről ad hírt). Az ember, ahelyett, hogy megtorpanna, továbblép. Élni ezek szerint azt jelenti, hogy otthont terem magának az ismeretlenségben. Az ember azonban hajlamos rá, hogy *mindenáron* otthon érezze magát, s ezért még az idegen, ismeretlen és értelmezhetetlen hangokat és látványokat is úgy kezeli, mint ami előbb vagy utóbb megfeythető lesz. A világot eredendően megbízhatónak véli – vagy legalábbis szeretné annak érzékelni –, s ezért mindennél jobban óvakodik attól, hogy a „tisztá hallás” vagy „tisztá látás” bizonytalanba vezető útjára rálépjen. Ez a fajta érzékelés jellemzi a hétköznapiakat; olyannyira rabja az „értelmes” (már eleve értelmezett) zajoknak és látványoknak, hogy nélkülük el sem tudná képzelni az életét. Ez a magyarázata annak az örökös zaj- és látványfüggőnek, amellyel a legtöbb ember körülveszi magát – csakis így képes otthonosnak tapasztalni a világot. S bár mindent hall és lát, mégsem tud semmin sem „áthallani” és „átlátni”.

Az ember azonban nemcsak kiszolgáltatni tudja magát. Arra is képes, hogy „irányítsa” hallását és látását, vagyis ne legyen rabja saját érzékeinek. A „szabad” vagy „tisztá” érzékelés kifejezésének természetesen csak metafora-értéke van. Biológiaiailag nyilvánvalóan nem lehet változtatni azon, hogy igenis ki vagyunk szolgáltatva az érzéseknek. Cage vagy Kandinszkij említett gondolatai azonban arra figyelmeztetnek, hogy mégiscsak van lehetőség arra, hogy ezt a kiszolgáltatottságot mintegy „előnyünkre” fordítsuk, azaz „bánni” tudjunk vele. Az érzések ekkor *felszabadulnak*, ami a *belső* szabadság jele. Elvileg csak az érzékelhető, amit az érzések a szűrőjükön átengednek. A szabadság állapotára azonban az jellemző, hogy az ember az érzékelhetetlen is érzékelnéi kezdi.

Hadd hivatkozzam újfent a művészetre. Hiszen ez a legnyilvánvalóbb példa arra, hogy az érzékelhetetlen élménnyé tud válni – méghozzá a legérzékibb módon. Elsősorban így értelmezem a huszadik század azon művészeti irányzatait, amelyeket a megismételhetetlenség és a reprodukálhatatlanság vágya éltetett – mindenekelőtt természetesen a *Dadát*, amely számára a kiszámíthatatlanság, a megtervezhetetlenség volt a legfontosabb formáló erő. Amikor 1924. december 4-én Párizsban a Theatre des Champs Elysées-ben bemutatták Picabia, Satie és Duchamp közös művét, a *Relâche*-t, az értetlen újságíróknak Picabia így válaszolt: ez a darab „maga az élet, a folytonos mozgás, a pillanat, amelyben mindnyájan megpróbálunk boldogok lenni; a darab a fény, a gazdagság, a luxus, a szeretet; semmi köze a szegénytelen hagyományokhoz, nem kínált morált a nyárspolgárokhoz, nem ad művészi kutatómunkát a sznoboknak: a *Relâche* ugyanolyan jó, mint az alkohol, mint az ópium, mint a sport, mint az erő, mint az egészség.” (5) Ugyanebben az évben Kurt Schwitters az abszolút „elfogulatlanságot” (*Unbefangenheit*) és a tökéletes „előítéletnélküliséget” (*Unvoreingenommenheit*) tartja saját művészetét, az úgynevezett *Merz* előfeltételének, mivel csakis így lát lehetőséget arra, hogy kapcsolatot lehessen teremteni a világ minden dolga között – ami értelemszerűen a már korábban említett Mindenség előtt való megnyíláshoz vezet. (6) Ugyancsak 1924-ben jelent meg Aragon *Le libertinage* című műve, amelynek előszavában a szerző így vall: „Azt szeretném, hogy bármi, ami fölbukkan a gondolataimban, olyan mulékony legyen, hogy soha többé ne legyen képes visszaemlékezni rá.” (7) És ez a Marcel Duchmap-ra utaló gondolat (aki arra törekedett, hogy megszabaduljon mindenféle vizuális memóriától – előlegezve Cage akusztikus „memóriahiányát”) bukkan fel a szürrealizmus első kiáltványában is, amely szintén 1924-ben jelent meg, és amelyben André Breton tollából ez olvasható: „Szerintem minden tettnek önmagában van a jogosultsága, legalábbis annak számára, aki képes volt elkövetni, s minden cselekedetnek megvan a maga sugártyéne, melyet a legcsekélyebb magyarázkodás is csak tompíthat.” (8)

Ezek a huszadik századi gondolatok számomra mind a szabadságra vonatkoznak. Arra, hogy az érzéseknek való kiszolgáltatottságunkat miként fordíthatjuk előnyünkre, szabadságot teremtvé ott, ahol *elvileg* raboknak véljük magunkat. Ugyanakkor ezek a gondolatok és művészeti törekvések nem születtek volna meg, ha már a század elejére nem alakult volna ki magának az érzékelésnek az a végzetes technicizáltsága, amely nemcsak a művészeti érzékenység, hanem a Mindenség előtti bezáruláshoz is vezetett. „Emberek még ezek? – kérdezte jóval előttük, már az 1870-es években kortársai láttán Nietzsche –; nem inkább gondolkodó-, író- és számológépek?” (9) Nem egyszerűen az érzéseknek való kiszolgáltatottságra figyelt fel, miként a későbbi művészek sem pusztán ezt kárhoztatták. Sokkal inkább a modern civilizációnak az a kisértőjelensége tűnt fel nekik, hogy Istent megölve (vagy Istennek hátat fordítva) a modern ember, ahelyett, hogy felszabadult volna, egyre erőteljesebben *bezárult*, és elveszítette a kapcsolatot a Mindenséggel, amellyel pedig minden korábbi civilizáció rendelkezett. Hiszen az érzékelés még a kereszténység tanítása szerint sem zárja ki az Istennel (az érzéseken túlival) való találkozást: „Hogy keressétek az Urat, ha talán kitapogathatnák őt és megtalálhatnák, jóllehet bizony nincs messze egyiköntől sem” (Ap. Csel. 17,27), illetve: „A mi kezdettől fogva vala, a mit hallottunk, a mit szemeinkkel láttunk, a mit szemléltünk, és kezeinkkel illettünk, az életnek Ígéjéről.” (I. János, 1,1)

A 19-20. századra ez a lehetőség kezdett semmivé foszlani. Az érzések a Társág (Mindenség, Isten) helyett egyre kizárólagosabban a tárgyi világra irányultak, ami a hallás és a látás „beidomításához” vezetett. Amikor 1800-ban August Wilhelm Schlegel a drezdai

képtárba látogatott, a festmények okozta élvezet kapcsán ezt írta: „Előfordul-e olyasmi, hogy az ember csak a nézés kedvéért néz? Nézésének mindig van valami egyéb célja... Kora gyermekkorunktól fogva a szem használatát más érzékek észleleteivel és egy csomó következtetéssel kapcsoljuk össze, és ez annyira magától értetődővé vált, hogy azt hisszük, mindent közvetlenül látunk. Pedig alapjában véve mindarról, ami körülvesz bennünket, már amennyiben a megszokott dolgok körében maradunk, inkább a tudásunk, semmint a látásunk révén van tudomásunk. Pontosan ez a helyzet a hallással is. A festészethez és a zenéhez a tehetség azon alapul, hogy az ember gyerekkorától kezdve nem engedi, hogy ezen érzékeit úgy szelidítsék meg és törjék igába, mint a háziállatot szokás, hanem hasznos alkalmazásuk mellett jogot formál annak szabad alkalmazására is és az ebből következő élvezetre.” (10)

Schlegel szavait akár az „absztrakt” festészet vagy a „tisztá” zene elméleti megalapozásaként is olvashatjuk. Egyáltalán nem tekinthető azonban véletlennek, hogy ez a gondolat azzal az idővel merült fel, hogy Európában első ízben jelentették be Isten halálát (többek között a fiatal Hegel 1798-ban, Jean Paul a Sibenkäs című regényében 1796-ban vagy August Klingemann a Nachtwachen von Bonaventura című, 1804-ben megjelent regényében). Az Istenbe vetett hit megrendülése, akár tudatosan, akár öntudatlanul, de mindenképpen szerepet játszott a „tisztá” művészet iránti igény körvonalazódásában. A művészetet a romantika idején sokan egyfajta teológiává próbálták átalakítani, hogy így elégítsék ki az embernek az isteni iránti elemi igényét, amit a hagyományos (és intézményes) vallási rendszerek megroppanása sem tudott végleg felszámolni. A tisztá hallás vagy a tisztá látás igénye (vagyis az érzékek „megtisztulása”) ilyen összefüggésben *istenkeresésnek* is nevezhető, még akkor is, ha az „isten” hagyományos neve és fogalma föl sem merül. (És természetesen megkockáztatható az is, hogy miközben ez az istenkeresés a misztika úgynevezett „negatív teológiájával” mutat fel rokonságot, egyszersmind erős szálak fűzik az iszlám és a zsidó vallásnak a képalakítással szembeni tilalmához is.)

August Wilhelm Schlegel idézett gondolatmenet csupán egy a kor számos hasonló megnyilvánulása közül. Angliában *Alexander Cozens* már 1765-ben közzétett egy értekezést *A New Method of Assisting the Invention in Drawing Original Composition of Landscape* címmel, amelyben (Leonardo nyomán) azt javasolja, hogy a festők szabaduljanak meg a hagyományos értelemben vett témáktól, s a papírra fröcskölt tintafoltokból fessenek olyan képeket, amelyek semmire sem hasonlítanak, az elmét nem korlátozzák – s ugyanakkor mégis érzéki élvezetet nyújtanak a nézőnek. (11) A dán *Asmus Jakob Carstens* a 18. század legutolsó évtizedében a Fény születését rajzolta meg és *A tisztá ész* kritikája illusztrálását vette fontolóra – merőben absztrakt látványok segítségével. *William Blake*, aki költőként éppúgy az érzékek „mennyei nászára” törekedett, mint tanító mestere, *Jakob Böhme*, festőként az elvont Tér, illetve Idő ábrázolásán fáradozott. „A modern filozófia feltételezésével ellentétben – írja – a szellem és látomás nem elmosódott pára vagy semmi; rendelkezik szerkezettel, és sokkal aprólékosabban van megjelenítve, mint bármi, amit halandó és pusztulékony természetünk létre tud hozni. Aki nem képes erőteljesebb vonásokkal, valamint erősebb és jobb megvilágítást elképzelni annál, mint amit halandó szeme látni tud, az egyáltalán nem képes semmit sem elképzelni.” (12) Német kortársa, *Philipp Otto Runge*, aki az elmélet terén talán a legmesszebbre merészkedett, s Malevicsnek a „tisztá plasztikus érzékenységre” vonatkozó fejtegetéseit előlegezte, a „meghatározatlanságot” (Unbestimmtheit) próbálta megfesteni, és „absztrakt festői, fantasztikus-zenei költészetre” vágyott „kórusokkal” (!). 1802-ben egy levelében így írt: „Igen, az emberek témákra vadásznak, mintha a művészet erre korlátozódná... Vajon nem kizárólag abban a pillanatban születik meg a műalkotás, amelyben nyilvánvalóan érzékelem az univerzummal való kapcsolatot?.. Az ilyen érzésnek meg kell előznie a tárgyat.” (13) De már előtte hasonló tervekre bukkanunk *Ludwig Tieck* Franz Sternbald vándorlásai című művészregényében (1798), amelynek festő-hőse a művészetet szintén ki akarja szabadítani az utánzás rabságából, le akar mondani cselekményről, szenvedélyről, kompozícióról, a festészetet pedig a zenével és a költészettel szeretné egybeolvasztani. És mi sem természetesebb, mint az, hogy *ugyanaz* a gondolat Tieck fiatalon elhunyt barátjának, *Wilhelm Heinrich Wackenrodernek* egy elbeszélésében is feltűnik

(1797), de ott nem egy festőnek, hanem egy zenésznek a szájába adva: „Amikor egy zenemű vagy bármilyen más műalkotás megragad, élvezetet okoz és egész lényemet eltölti, akkor érzésemet, ha egyetlen szín ki tudná fejezni, *egyetlen* vonással szeretném a vászonra festeni.” (14)

Foglaljuk össze az elmondottakat. Az érzékek akkor kezdenek „tisztulni”, ha megszűnik a világ zártságának az érzete, s ha az ember előtt fölsejlik az univerzummal való mély rokonsága – mégha ez a sejtés annak a mély idegenségnek az élményével ajándékozza is meg, amelyről egyébként igyekszik megfélekedezni. A tiszta hallás és látás pillanataiban nem ijesztő ez az idegenség: az ember ilyenkor a Nyitottat otthonának is kezdi érezni. A tiszta érzékelés nemcsak a hangokra és a látványokra irányul, hanem a hangokon és a látványokon túli idegenségre is. Hadd ismétellem meg: paradox módon az érzékelhetetlen válik ilyenkor érzékelhetővé. A szem és a fül ilyenkor egyszerre hallja és látja a világot és annak csupán kivételes pillanatokban érzékelhető visszaját – úgy, mint a fentebb megidézett szerelmes, aki a másikat hallja ugyan, de közben a mindenséget is érzékeli, amiről a legkevesebb, ami elmondható, hogy az emberhez képest tökéletesen idegen s őt mérhetetlenül felülmúlja. A szenvedélyes „letisztultság” állapotában az ember otthonosabban érzi magát a világban, mint valaha is – de nem érezhetné ezt, ha nem töltődött volna fel annak idegenségével is. Ez a fajta hallás *mindent* ért, s ezért nem válogat, nem csoportosít, nem selejtez. Eljutott oda, ahol minden egyformán súlyos és jelentős. Hallja a világot, de közben „át is hall” rajta. Meghallja azt, ami füllel nem hallható – megpillantja azt, ami szemmel nem látható.

E tapasztalat magányossá is teszi őt. Másfelől mégis egy olyan hagyományba kapcsolja be, amely kezdettől fogva európai kultúránk egyik alappillére tudott lenni. Az ősi európai hagyomány a vitathatatlanul korlátok közé szorított érzékelésben is felismerte a korlátatlanságot, vagyis a Sokban (a világ érzékiségében) az Egyet (a mindent láthatatlannul, mégis szétéphetetlenül egybefűző erőt). A legszebben talán a preszókratikus bölcselő, *Xenophanész*, aki a Természetről írt ugyan egy könyvet, ám ezt mindvégig Istennel azonosította, s így jutott erre a felismerésre: „Isten teljességgel szem, teljességgel szellem, teljességgel fül” (15) – előlegezve az isten láthatóságára, hallhatóságára, sőt felfoghatóságára vonatkozó Újszövetségbeli kitételeket. Az ősi felfogás szerint nincsen olyan hallás és látás, ami ne tisztulhatna istenivé. Másként fogalmazva: az ember, ha végtelenné tágitja hallását és látását, az isteninek az élményében részesül.

Az érzékszervek nemcsak „puszta” érzékelésre alkalmasak (ha ilyen egyáltalán elképzelhető), hanem – s ezt már *Jakob Böhme* mondja – egy *belső képesség* eszközei, amelynek birtokában az, aki jól bánik velük, a láthatatlant meg tudja pillantani, s képes meghallani a hallhatatlant. Böhme érzéki gyönyörnek nevezi az ilyen állapotot. Ennek előfeltétele, mondja, az, hogy a tapintás, a hallás, az ízlelés, a szaglás és a látás olvadjon egybe, egy új, nem kizárólag testi érzékelés előtt nyitva meg az utat. Olyan ez a gyönyör, mint a házasság, állítja, mint a menyasszony és a vőlegény násza. Ez pedig, folytatja, Krisztus és az Egyház házasságának felel meg. A gyönyörben ott kísért tehát Krisztus is, állítja ez a minden házkézistől mentes misztikus, vagyis a gyönyör értelemszerűen mindig *mennyei* állapot. A gondolat nem újkeletű. Az érzékszerveket már Pál Krisztus testrészeivel azonosította, miként magukat az embereket is („Ti pedig a Krisztus teste vagytok és tagjai rész szerint”. I. Kor. 12,27). Az érzékek az egyesülés nyomán tisztulnak hát meg, ami azt jelenti, hogy az ember alámerül Krisztusba s megnyílik az előtt, amit a hagyomány nyelvén isteninek szokás nevezni.

Emiatt a megrendítő megnyílás miatt érezhette Emily Brontë fájdalmasnak a hallást és gyötrelmesnek a látást. Ez a megnyílás a kulcsa annak a tiszta látásnak is, amit Kandinszkij kutatótt; ezzel magyarázható a dadaisták elszánt törekvése, hogy a véletlenek káoszába alámerüljenek s így tapasztalják meg mindennek mindennel való összefüggését; s ez a titka annak a tiszta hallásnak is, amelyről Cage szólt és amely a *Négy fal* meghallgatása során vált számomra élményszerűvé. A világ színe és visszajá egyszerre hangzott fel ebben a zeneműben: a csend és a hang, amely csakis azért egészíthette ki egymást, mert egy ismeretlen régióban nem különböznek egymástól. Nem volt „tárgya” e zenének, mert megelőzött minden tárgyat, mégis tökéletesen érzéki volt. Meghallgatása során az „érzéki bizonyosság” az „abszolút tudással” vált egyenművé; átmenetileg fel-

ruházott azzal a képességgel, hogy *mindennek* az egyforma súlyát és erejét érezsem meg – más szóval az *egységet*, amelynek élménye nélkül egyik érzék sem tud „megtisztulni”. A fülem valóban hallani kezdett. Ám aki részesül ennek élményében, annak önmagában hallásról nehéz beszélnie. Miközben ugyanis megtörténik az, ami egyébként elképzelhetetlen, vagyis a test érzékisége végtelen beteljesülést nyújt, az „öt érzék kalitkájának” a fala is leomlik. A négy fal a falakat nem ismerő szabadság élményével ajándékozott meg.

JEGYZET

- (1) *Eduard Hanslick: Vom Musikalisch-Schönen*, Leipzig, 1896. 72-73. p.
- (2) *Nicolás Gómez Dávila: Einsamkeiten*, Karolinger Verlag, Wien, 1987., 11. p.
- (3) *John Cage: Für die Vögel. Gespräche mit Daniel Charles*. Merve Verlag, Berlin, 1984. 85-86. p.
- (4) *Vaszilij Kandinszkij: A színpadi kompozícióról* = Színház, 1993. szeptember, 25. p.
- (5) *Vö. Bühne und bildende Kunst in XX. Jahrhundert*, hrsg. Henning Rieschbieter. Friedrich Verlag Velber, 1968. 169. p.
- (6) *Kurt Schwitters: Das literarische Werk*. 5. kötet: Manifeste und kritische Prosa. DuMont Verlag, Köln, 1981. 187. p.
- (7) *Idézi: J.H. Matthews: Theatre in DADA and Surrealism*, Syracuse University Press, New York, 1974. 82. p.
- (8) *Idézi: Mario de Micheli: Az avantgardizmus*. Budapest, 1978. 299. p.
- (9) *Idézi: Friedrich Kittler: Grammophon, Film, Typewriter*. Brinkmann Bose, Berlin, 30. p.
- (10) *August Wilhelm Schlegel: Die Gemälde* = Athenaum, 1800. III. kötet
- (11) *Vö. Arthur Koestler: The Act of Creation*. New York, 1964., 376. p.
- (12) *Idézi: Robert Rosenblum: Modern Painting and the Northern Romantic Tradition*. Friedrich to Rothko. Tmames Hudson, London, 1975., 106. p.
- (13) *Philipp Otto Runge. Leben und Werk in Daten und Bildern*, Hrsg. Stella Wega Mathieu, Insel Verlag, Frankfurt am Main, 1977., 32-33. p.
- (14) *Wilhelm Heinrich Wackenroder: Dichtung, Schriften, Briefe*. Union Verlag, Berlin, 1984., 241. p.
- (15) *Hermann Diels – Walther Kranz: Die Fragmente der Vorsokratiker*. Weidemann, Zürich-Hildesheim, 1989. B. 24. töredék

A Gandhi Alapítványi Gimnázium és Kollégium

felvételt hirdet a hat és fél éves középiskolájába az ebben a tanévben 6. osztályos, 1982/83-ban született tanulók számára.

A felvett tanulók oktatása **1995. január 30-án** kezdődik.
Az iskola főképpen a cigányság ifjú tehetségeit keresi,
de nyitva áll minden tanulni vágyó fiatal előtt.

A iskolában 18 éves korig tanuló diákok
– megszerzik a magyar állami érettségi bizonyítványt,
– felkészülnek egyetemi, főiskolai tanulmányaikra,
– nyelvvizsgát tesznek két modern európai nyelvből.

A pótlásbeli felvételi vizsga időpontja:
1994. november 12. (szombat) 11 óra

Az írásbeli vizsga helyszíne:
Gandhi Alapítványi Gimnázium és Kollégium
7629 Pécs, Komjáth A. u. 5.
Tel: 72/311-310

Jelentkezési lapokat és bővebb információt az iskolák igazgatóitól,
illetve a Gandhi Gimnázium titkárságától lehet kérni!

Könnyű nyelvek – nehéz nyelvek

*Cicero szerint minden írást, előadást vagy szónoklatot valamilyen hasonlattal kell kezdeni, hogy az olvasó/hallgató megértse: miről van szó. Attól félek, hogy ebben a kis elmefuttatásban több hasonlat lesz, mint amennyit a mondanivalóba bele-
szőni illik. Nem tehetek róla: nekem mindenről a nyelvek jutnak eszembe. Egy nyelv nehézségében/könnyűségében persze szubjektív faktorok játsszák a főszerepet: az anyanyelvünkhöz (vagy valamely más, jól tudott idegen nyelvhez) közel állót hamarabb sajátítunk el, mint egy ismeretlen nyelvcsaládba tartozót. A mi témánk azonban: az objektív tényezők sora, amely egyes nyelveknél hosszabb, másoknál rövidebb sor. E különbségeket szeretném a Cicero-i tanács alapján néhány hasonlat segítségével elemezni.*

Minden nyelvrendszer tulajdonképpen KRESZ. Előírás, útmutatás, amit követnünk kell, ha a szabályok megsértése nélkül célunkhoz – jelen esetben a megértéshez és megértetéshez – el akarunk jutni. Nemzetközi, egyezményes jelek ezek, mint például a megállásra kötelező „Stop” nyolcszög, a haladás megengedett irányát jelző nyíl stb. Dekódolásukhoz néhány másodperc elegendő. Nemzetközi, egyezményes jelrendszere a közlésnek is van: az írásjelek sora. Olyan egymástól messzeeső nyelvekben is, mint – mondjuk – az albán, német vagy kínai – „egyből” dekódolható: a pontnál megállni, a vesszőnél továbbhaladni kell. A felkiáltójel felszólítást, a kérdőjel kétkedést, az idézőjel nem-azonosulást jelez.

Legjobban talán a gyerekek kedvelt kirakósjátékára – a „jigsaw puzzle”-re – hasonlít a nyelv. Az Ország-féle angol szótár szerint: „mozaikrejtvény – türelemjáték”. Kétféle válfaja ismeretes. Óvodások számára készült, sima élű, egyforma kockákból álló: a kicsiknek csak a kialakítandó kép „súgja” meg: melyiket válasszák, hová rakják. Anyanyelvét a gyerek így tanulja. A nagyobbaknak készült már igényesebb. Nem szabályos négyszögeket, hanem girbe-gurba élű idomokat kell „összepakasztani”. Fellép a *kongruencia*, az illesztés követelménye.

E gyermekded hasonlattal kívántam eljutni témánkhoz: a nyelvek könnyűségéhez – nehézségéhez. Ha ki is alakul előttünk az ábra (vagyis a megértendő vagy megszerkesztendő mondat), az agglutináló – flektáló nyelveknél a szélek (afixek) konvexitásának – konkavitásának „stimmeltetése” elengedhetelen követelmény. Az izoláló nyelveknél több kis kockára van szükség, hogy az értelem kialakuljon, de összeépítésük könnyebb feladat. Kulináris hasonlattal élve: a *darált* húst a gyenge gyomor is meg tudja emészteni; a félig sült (underdone) beefsteak nagyobb terhet ró a rágó- és emésztőszerveinkre. A kisbabát is tejbegrízzel szoktatjuk evésre az elválasztás után, nem nyomunk sonkával és zöldpaprakával megrakott szendvicset a kis markába.

A „You could let me pass through”, a „du könntest mich durchgehen lassen”, a „ti mog bi propuszyty mi” stb. kifejezések öt *szóból*, a magyar „átengedhetnél” csak öt *szótagból* áll. De mennyi szabályt kell ismerni, hogy egyetlen szóban helyesen szerepeltessük a cselekvés ágensét (te), tárgyát (én), idejét, irányát (át), módját (feltételes)! Még jó, hogy a tárgy *nyelvtani nemét* nem kell az igében jelezni, mint például az ivritben!

Hadd mondjam el – igérem, utolsó – hasonlatomat is. A nyelvrendszer tulajdonképpen olyan, mint egy cipőbolt. Amikor belépünk – ha nem léteznének cipőipari szabványok –, azt kellene mondanunk: „Kérünk egy 30 cm hosszú, nyáron viselendő lábbelit, amelynek maximális átmérője a teljes hosszhoz viszonyítva körülbelül egy a háromhoz.” Ezzel szemben azt mondjuk: „Kérünk egy 37-es szandált.”

Persze a cipővásárlásnál sem ilyen egyszerű a dolog. Vannak kalapácsujjak, bőrkeményedések, lesüllyedt bokák stb., amiket a nyelv vonatkozásában mindközönségesen kivételnek hívunk. Ez nem cipőipari, hanem ortopédiai probléma! A szabvány, a szabály az alapvető többségre épül. A kaptafák a többséget vannak hivatva ellátni.

A mi szakmánkban a kaptafákat paradigmáknak mondjuk. *Egy nyelv akkor nehéz, ha felhasználásához, kialakításához sok kaptafára van szükség.* Akkor könnyű, ha kevés kaptafa raktározásával kielégíthetjük a „fogyasztót”.

Hogy maradhassak a kaptafáknál: köztudott, hogy az általában tanult/tanított nyelvek egyetlen egy nagy családhoz tartoznak. Találkoztam már olyan emberrel, aki germán, szláv, neolatin elemeket összeszerkesztve próbálta magát megértetni. Kétségbeesetten kérdeztem kísérőmet: vajon milyen nyelven beszél ez a hebrencs? „Indoeurópaiul!” – vonta meg a vállát utitársam.

Ebből a görög elemekkel tarkított „ősnyelvből” különböző mértékben vettek át, illetőleg hagytak el bizonyos szerkezeti elemeket a ma használt nyelvek. A nyelvtan szempontjából az angol volt a legradikálisabb: az izoláció mellett döntött. A genust gyakorlatilag elejtette, a numerust az esetek 99%-ában egy „s” szuffixre redukálta. A modust/tempust jelző formákat mindenhez passzoló segédigékké, illeszkedést nem kívánó „jolly joker”-ekre egyszerűsítette.

A leegyszerűsített morfológia mellett a fonetikában viszont nagyon is konzervatívnak bizonyult. Hogy csak egy példát említsek: Az „hour” szónál (spanyol, francia mintára) megtartotta a néma „h” betűt. Az olasz eltörölte. A morfológiai illeszkedés felszámolása szigorúbb előírást követelt, mint pl. a neolatin nyelveknél.

Franciában eljátszhatunk a szórenddel. Az a mondat például, hogy „Je suis un simple soldat, mais pas un soldat simple” így fordítható: „Csak közlegény vagyok, de nem fajánkó katona.” „Blanche maison” lehet minden fehérre meszelt házikó, de a „Maison Blanche” csak a washingtoni Fehér Ház.

Az idősíkok megválasztása az angolban nehezebb, mint a többi nyelvben. Igaz, hogy spanyolban, olaszban, franciában is számon tartják a sokféle múltidőt, de egyszer megkérdeztem egy bennszülött olasz barátnőmet: milyen gyakran használja a passato prossimo mellett a nyelvkönyvekben szereplő passato remoto, az imperfetto, a trapassato imperfetto és a trapassato remoto? „Hát körülbelül mindegyiket egyszer egy évben” – felelte. A magyarban értelemmeghatározó tranzitív-intranszitiv (gyógyul-gyógyít) jelleg tüneteiben van az angolban. Olvastam már ilyen mondatot: „I dined and wine and then walked her to the door.” Vagy azt, hogy: „This room sleeps three persons.” A nyelvek „önegyszerűsítők”! A francia köznyelv „J'en sais rien”-t, „T'en fais pas”-t mond a hivatalos „kettős tagadás” helyett.

Az angolban kiszorulóban vannak a hajdan elegánsan halló, több szótagból álló igék. Egy társaságban megmosolyogtak, mert azt mondtam: „I shall extinguish my cigarette.” – „Mi az, talán nincs ilyen ige?” – „De van, csak Chaucer óta nem használta senki.” Tapasztalatom szerint azonban a legnagyobb nehézséget nem a fő szófajok (főnevek, igék) okozzák, hanem a viszonyszavak. A francia nem *valakitől*, hanem *valakinek* kér bocsánatot (demander pardon a...); az olasz leggyakrabban használt ilyen szava, a „da”, hol idő, hol hely, hol cél, hol mód, eredet, ok, vagy mértékhatározóként fordítandó. Az orosz *valakin* nőszül (zszenitsza na kom) és *gyógyvizen* gyógyul (lecsitszja na vodach). A héber nem valaki *miatt* aggódik, hanem *valakinek*. Nem *valakire*, hanem *valakinek* irigykedik.

Ha már az „exotikus” nyelveknél tartunk, hadd szójak néhány szót a homofon szavakról. Anyanyelvünkben, vagy más jól ismert nyelvben nem okoz gondot, hogy az „él” ige is, főnév is; vagy hogy a „lead” ólom is, vezetés is, sőt „főszereplő” is lehet írásban. A kínaiában azonban a lehetséges, használt alap-szóalakok száma mindössze 410, és e szerény kínálatnak 11 000 különböző írásjel felel meg. Ami „shě”-nek hangzik például, az 75 különböző hierogliffel írható le, tehát 75 féleképpen fordítható. Még szerencse, hogy *egyedül* egy-egy ilyen szóalak olyan ritkán mer csak megjelenni, mint éjszakai razziák alkalmával a rend őre. Hogy a hallott szó a 75 fogalom közül melyiket rejti, azt csak a kontextusból tudja meg a (gyakrolott) fül, mert a kínai fonetika ugyan 4 féle szótaghangsúlyt különböztet meg, de ezek felismerése és alkalmazása nagy gyakorlatot követel.

Tolmácsnak, fordítónak gyakran kell újonnan született szakkifejezésekkel megbirkózni. A „kétkulcsos ÁFA” vagy az „önkivásárlás” jellegű szavak különböző nyelvekre való fordításával kapcsolatban hosszú körtelefonok szoktak lezajlani. Közös szóval „novoelecteknek” ehetne nevezni a közgazdasági, műszaki új fogalmak átkódolt megfelelőjét. Ezek mintájára alkották meg a „szociolect” kifejezést. Ismeretük nélkül japánul nem lehet megtanulni. Az angolban sem ismeretlen formák ezek! Ha magamról beszélek, azt kell mondanom, hogy „I shall go”, mert a germán eredetű szó (*sollen*) kötelességre utal. Ha a cselekvés nem ránk, hanem a partnerre vonatkozik, akkor csak a „you will go” elfogadható: neki csak *szándékot* (*wollen*) tulajdoníthatunk, kötelességet nem. A japán még udvariasabban fejezi ki a megszólító viszonyát a megszólítotthoz. Kérni például így illik: „Mizu-o csotto kudaszaimaszen-ka?” (Nem ereszkedne le hozzám egy kis vízzel?) Kínálni viszont így: „O mizu-o csotto agemasho – ka?” (Felemelkedhetek Önhöz egy kis tiszteletreméltó vízzel?)

A „szociolectekkel” való fogalmazásnak a magyarban is vannak példái. Ha „felettünk állóval” beszélgetünk, úgy szólítjuk meg, mintha távollévővel, harmadik személlyel beszélgetnénk: „Ön tudja, hogy hánykor kezdődik az előadás?” Vagy „Professzor úr, nem óhajt velünk tartani?”

Befejezésül egy – igazán utolsó – hasonlat, ezúttal a mezőgazdaság köréből. Az agónomusok kétféle növénytypust tartanak nyilván: a magától megtermőt és az ültetendőt. Az utóbbit fajtát „kultivárnak” nevezi a szakma. Az anyanyelv – életünk tavaszán – szinte magától kinövő virág. Tudatos erőfeszítés nélkül (saját intelligenciaszintjén) mindenki birókába veszi. Az idegen nyelv – kultúrtermék. Tudatos ápolás, fejlesztés nélkül nem birokolható. Elismerés és köszönet a pedagógusoknak, akik ebben a kultúrmunkában olyan lelkesedéssel és eredményesen vesznek részt.

LOMB KATÓ

Elmélkedések egy vázlatgyűjteményről

A rendszerváltozást követően természetes igényként merült fel új tankönyvek kiadása, hogy a magyar fiatalok ne az osztályharcos szemléletű, marxista, nemzetietlen irományokból tanulják a magyar és a egyetemes történelmet. Ebből következett az igény, hogy a tankönyvkiadás monopóliuma megtörjön, s egymással párhuzamosan több olyan könyv kerüljön forgalomba, amelyek azonos korokat különféle nézőpontból, de tárgyyszerűen mutatnak be, s amelyek közül a tanárok mindenképpen, a diákok esetlegesen (a többség a tanára instrukciója szerint, a legjobbak akár önállóan is) válogathatnak.

A valóság azonban nem egészen a szükségleteknek és igényeknek megfelelően alakult. A minisztérium is írt ki pályázatot, kéziratok is születtek, mégsem alakult ki a várt pluralista tankönyvpiac. Hogy miért? Ennek igen sok tényezője van. Nem a bonyolult okozati rendszer elemzése a feladata ezen írásnak. Egyet azonban szeretnék kiemelni.

Több kéziratot azért nem fogadtak el a Művelődési és Közoktatási Minisztériumban, s ennek megfelelően a Tankönyvkiadónál, mert nem felelt meg az elvárt ideológiai szempontoknak. Sőt: már a könyvesboltokban megjelent tankönyv is járt úgy, hogy ugyanezen okból utólag vonták meg minisztériumi engedélyét, törölve ezzel a hivatalosan tankönyvnek elismert munkák listájáról.

Az odáig elfogadható és rendjén való, hogy a hatalom nem engedi visszatérni az ifjúság nevelésébe a levitézlett marxista eszméket. Az viszont erősen vitatható, hogy azért

minősítenek elfogadhatatlanná kéziratokat, illetve vonják vissza már megjelent művek besorolását, mert hiányolják belőle saját ideológiájukat.

Egy tankönyv nem attól jó, hogy ideológiailag mit tartalmaz! Ellenkezőleg: az igazán értéktálló tankönyv tárgyyszerű, és nem kötődik egyetlen politikai csoporthoz vagy annak ideológiájához sem. Emlékezzünk csak: az 1989-90-ben megbukott rendszer tankönyvei épp azért érettek meg a lecserélésre, mert kemény ideológiai tartalmat hordoztak.

A nevelés, így az ideológiai jellegű sem, persze nem zárható ki az iskolákból. Ez azonban nem a tankönyvek feladata! A tankönyvek hivatása a tudás közvetítése. A nevelést a tanárookra kell bízni, s azokra a személyekre, akik az oktatásban (mármint annak frontján, az iskolákban és nem az irodákban) hivatalosan részt vesznek. Egyházi iskolában például a tanárok és az egyházi személyek közvetítik a keresztyén-nemzeti szellemiséget, és ez így természetes. De a konkrét tudásanyag ott is elválik ettől, s az ott érettségit szerzett diák is csak ez utóbbról fog számot adni a felvételi vizsga során!

Nem volt tehát elég tankönyv, illetve ami megjelent (mert azért születtek munkák, amelyeket alkotói iskolai használat céljából hoztak létre és jelentettek meg saját erőből), azt nem minősítették tankönyvvé. Megjelent viszont egy kétkötetes vázlatgyűjtemény a középiskolák IV. osztálya számára. Szerzője *Rubovszky Péter*. A munka címe: *Történelem IV.*, kiadója a Nemzeti Tankönyvkiadó, megjelent 1992-ben. A továbbiakban – nem csupán az egyszerűség kedvéért – nevezzük Vázlatoknak.

A Vázlatok a teljesség igényével lép fel az első világháborút közvetlen megelőző időszakot kezdődően egészen az 1990. évi választásokig. Bőségesen foglalkozik minden fontos, vagy általa fontosnak tekintett eseménnyel, folyamattal. A teljességre törekszik a korszakok, az azon belüli időszakok, az azokat meghatározó folyamatok, s az egyes történések vonatkozásában. Amennyiben a Vázlatoknak az volt a célja, hogy vázlatokat adjon a XX. század történelméről, akkor ezt a célt, mondjuk ki, megvalósította.

Igen ám, de a második kötet igen rövid előszava, a „Felhívás” (az első kötetben nincs sem előszó, sem bevezetés) nem ezt fogalmazza meg. Szerepel ott a „tankönyv” szó és az „órávázlatszerű alapkönyv” kifejezés egyaránt. Ugy vélem, nem szorul különösebb magyarázatra, mi a különbség egy tankönyv és egy vázlatgyűjtemény között. Lapozzon bele a Tisztelt Olvasó a Vázlatokba, és ítélje meg maga, mit tart kezében.

Ami a másodikként alkalmazott kifejezést illeti, annál időzzünk el egy pillanatra. Egy munka, s ebből a szempontból teljesen mindegy, hogy pusztán vázlatgyűjteményről, monográfiáról, vagy esszékötetről van szó, akkor minősíthető (hivatalosan és a szakmai olvasóközönség által egyaránt) alapkönyvvé, ha adatai egyértelműen helytállóak. Nem hiba, ha egy tankönyvkiadó ilyen igénnyel ad ki műveket, s ezt meg is fogalmazza az elő-szóban.

Csakhogy! Nézzünk meg két véletlenszerűen kiragadott konkrét példát a Vázlatokból. Az első kötet 38. oldalán esik szó Sztálin diktatúrájáról. A szerző ott a Szovjetunió Kommunista Pártja XVII. kongresszusától, illetve a Kirov-gyilkosságtól számítja Sztálin diktatúráját. Eltekintve attól, hogy eléggé egyoldalú véleményt tükröz (kifejezetten ettől számitani a sztálini diktatúrát a Szovjetunióban, s most legyen ez a vélemény az etalon, függetlenül a sokkal bonyolultabb valóságnál?), van még két probléma. Probléma abban az értelemben, hogy egy alapkönyvnek illő minden alapvető adatot tartalmaznia. Itt viszont nem tudjuk meg a XVII. kongresszus és a Kirov-gyilkosság időpontját, illetve utalást sem találunk arra vonatkozóan, hogy mitől tekinthető Sztálin diktátornak (nem a szovjet diktatúra jellemzőit hiányolom, azt a szerző felsorolja). Az hiányzik, hogy Sztálin milyen tisztségeket töltött be, így például ő volt az uralkodó politikai szervezet, a Szovjetunió Kommunista Pártja főtitkára, a Népbiztosok Tanácsa (a kormány) elnöke, a fegyveres erők főparancsnoka, majd 1941-től az Állami Honvédelmi Bizottság elnöke.

A másik példánk magyar történeti. Ugyancsak az első kötet 65-66. oldalán azt olvashatjuk, hogy „1941. június 27-én Bárdossy bejelentette a parlamentben a Szovjetuniónak szóló hadüzenetet. Július 1-jén a magyar hadsereg egyik alakulata, a Kárpát-csoport átlépte a szovjet határt. E hadtestet később hazarendelték, és csak egyetlen egység, az úgynevezett gyorsadtest maradt a fronton novemberig.” Nézzük meg azokat a hibákat, sőt ténybeli tévedéseket, amelyek ebben a három mondatban találhatók, s amelyeket egy alapkönyv nem engedhetne meg magának.

Magyarország nem üzent hadat a Szovjetuniónak, Bárdossy miniszterelnök az országgyűlés Képviselőházában a hadiállapot beálltát jelentette be a Szovjetunióval. A magyar hadsereg a levegőben még június 27-én, a szárazföldön 28-án lépte át a szovjet határt,

nem július 1-jén. A hazarendelt Kárpát-csoport nem hadtest volt, hanem annál magasabb szervezet, a Kárpát-csoport alárendeltségében volt egy seregtest is, a gyorsadtest, s még más alakulatok. A novemberig fronton maradó gyorsadtest seregtest volt, nem egy-ség, mint a két strukturális szinttel alacsonyabban elhelyezkedő ezred. Az már csupán egy kukacos kritikus szőrszálhasogató észrevétele, hogy egy alapkönyvbe időhatározó-ként nem a „később” illik, hanem egy pontos dátum.

S egy kérdés a 70. oldal utolsó mondatához: 12-e a hónap elején van? Bizonyíthatóan, levéltári források alapján bizonyítottan és 1990 óta többször és több helyen publikáltan 1945. április 12-én került az ország teljes területe szovjet megszállás alá, nem április 4-én. Ezt az új kutatási eredményt azóta nem tudták, de nem is kísérelték meg cáfolni. Egyébként itt is igaz az előző bekezdést lezáró észrevétel: egy alapkönyvben nem cél-szerű időhatározóként az „eleje” szót alkalmazni.

Az ajánlott olvasmányok jegyzéke helyes és jó, ha bekerül egy alapkönyvbe. Nem feltétlen szükséges azonban, hogy szerepeljen egy vázlatgyűjteményben. A felsorolt irodalom alapve-tően elfogadható, bár az általam is nagyon tisztelt *Nemeskürty István* Requiem egy hadsere-gért című könyve, mint szilenciumot törő munka sokkal inkább irodalomtörténeti és historiog-ráfiai jelentőségű, miután tényanyagának egy részén kiadása óta túlhaladt a történettudomány, s ilyen minőségben nem igazából alkalmas középiskolás korú fiatalok ismereteinek szélesíté-sére. Ha már viszont van irodalomjegyzék, akkor az lehetne sokkal bővebb, hogy a tanárok számára lehetőséget biztosítson a választásra és a tanulóknak történő ajánlásra.

Minden dolog többleddel. Nem lennének reálisak, ha a Vázlatoknak csak a hibáit ele-meznénk. Azt el kell ismernünk, hogy az oktatásban szükség van vázlatgyűjteményekre, s e követelménynek a Vázlatok eleget tesz. Az időszakról, amelyet témájának választott, átfogó áttekintést ad. Alkalmas arra, – gyakorló pedagógusok szerint is – hogy tanári se-gédkönyv legyen. A probléma csak az, hogy deklaráltan nem erre készült. Igaz, ponto-sítva és kiegészítve tanári segédkönyvi funkciókat a jövőben is sikeresen betölthet. Sőt: be kell hogy töltsön, s a remélhetően kialakuló pluralista tankönyvpiacra a Vázlatoknak is helye lesz.

A Vázlatokat diákok abban az esetben használhatnák eredményesen, ha egy olyan tankönyv mellett, mintegy annak tartozékaként tarthatnák kezükben, amelynek alapján a Vázlatok készültek. Csak hogy ilyen tankönyv nem létezik, s ez indokolja a „használhatnák” feltételes módját is. Sőt! Ha jól meggondoljuk, még az is megkérdőjelezhető, hogy egy jól megírt tankönyv mellett hasznos segédeszköz lehetne a diákok kezében a Vázlatok.

A középiskolák diákjai közül ugyanis egyre kevesebben koptatják a padot csupán az érettségi vizsga megszerzéséért. Ma már természetes, hogy egyre nagyobb hányaduk szeretne továbbtanulni. (Érettségivel mind nehezebbé válik elhelyezkedni, az érettségi már középtávon is a felsőfokú tanintézetek felvételi vizsgájává kellene hogy váljon.) Bárhová ke-rülnek is, legyen az egyetem vagy főiskola, humán, reál vagy technikai fakultás, az első félév első előadásától kezdve önállóan kell jegyzetelniük. Amelyik hallgató nem tanult meg közép-iskolás korában jegyzetelni, az már az induláskor nagy és nehezen ledolgozható hátrányba kerül. A felsőoktatásban ugyanis ritka az a studium, amelynek elő-adója egy adott tankönyv tematikáját követi. A személyesen készített előadási jegyzetek pótolhatatlanok. A kész váz-latgyűjtemény, amelyet a még nem teljesen kiforrott középiskolás diákok kezébe adnakköny-nyen kényelmessé teheti őket. Minek jegyzetelni, ha egyszer a vázlat készen van?

A Vázlatok tehát megszületett, piacra dobott, de nem tudta kitölteni azt a fehér foltot, amelynek kitöltésére hivatott lett volna. Nem tudta, mert a kulturális kormányzat egyrészt figyelmen kívül hagyott más, a tankönyv kritériumainak sokkal inkább megfelelő munká-kat, másrészt túl magas mércét szabott (célként) egy alapvetően vázlatgyűjteménynek készült tanári segédkönyv számára.

Rubovszky Péter: Történelem IV. Vázlatok a XX. század történetéről 1. és 2. kötet. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, 1992. (3. kiadás 1994.)

RAVASZ ISTVÁN

Tankönyvegveztetést vagy (inkább) szemléletváltást?

Őszintén szólva legalább négy körülmény készítetett e kis írásra. Magam is történelemtanárként indultam, kutatóként több alkalommal vettem részt tankönyvegvezető tárgyalásokon, sokszor szembesültem – Ausztriában is – a magyar és más népek történelmének összeszövődéseit és szétválásait eltérő módon értékelő „nemzeti” történetírások ellentmondásaival (előadásokat is tartottam, vitáztam és írtam is e témakörökben), s végül kezembe akadt Szabolcs Ottó könyve, amely *Külföldi tankönyvek magyarságképe* címmel jelent meg. (Tankönyvkiadó, Budapest, 1990.) E nagyon tanulságos áttekintés olvasása után körvonalazódtak bennem az alábbi gondolatok.

Közismert dolog az, hogy a történelem tankönyveknek óriási szerepük van nemzedékek szemléletének formálásában, az önismeret és a másokról alkotott kép alakításában. A történetírás történetében jártas olvasó azt is tudja, hogy a XVIII. század végéig azokban az európai országokban, amelyekben a katolicizmus meghatározó szerepet játszott, különösen az egyházi iskolákban – s ennek kisugárzására nemcsak az egyháziakban – erőteljesen hatott a katolikus univerzalizás szemlélete, amely nemzeti elfogultságoktól mentes nézetrendszer volt. Ez azt eredményezte, hogy Európa nagyobb részében a XVIII. század végéig szinte azonos szemléletű, hasonló felfogású tankönyveket használtak, amelyek többnyire egy-egy közös könyvre támaszkodtak, nemegyszer egyetlen alapkönyv fordításai, variációi voltak. A nemzetivé válás klasszikus századában, a XIX. század folyamán az univerzalizás nagymértékben elvesztette dominanciáját, s a terepet a XIX. század derekától mindinkább a nemzeti szempontok s velük együtt jelentős elfogultságok kezdték uralni.

Az azonban még szaktudományos körökben is kevésbé ismeretes, hogy a múlt század végére az elébb jelzett tendenciával szembeni felismerés is megfogalmazódott. Eszerint a tankönyvekből ki kellene gyomlálni az egyes népekkel szembeni előítéleteket, s meghirdették, hogy a tankönyvek ne az egymás elleni gyűlölködés szításának eszközei legyenek, hanem sokkal nemesebb hivatást töltsenek be: sugározzák inkább a népek közötti egyetértést, a mások iránti tisztelet szellemét. Ne ellentétekre, egymás elleni harcra, hanem az együttműködésre készítsék fel a jövő nemzedékét. És nemcsak megfogalmazódott ez a felismerés, hanem valóságos tettekre is sarkallt jeles történészeket. Elkezdtek a szervező munkát a különböző országok közötti tankönyvi együttműködés érdekében. A tankönyvi egyeztetés tartalmi munkálatai tehát immár egy évszázadra tekintenek vissza – tudjuk meg *Szabolcs Ottó* könyvének bevezetőjéből.

Legelőször a német és a francia történelem tankönyvek vizsgálatára és egyeztetésére került sor. Nem véletlen, hiszen itt a múlt értékelését mélyre nyúló gyökerekből táplálkozó, kölcsönös gyűlölségek, erős nemzeti elfogultságok határozták meg. A tankönyvi együttműködés már-már sikerrel kecsegtetett: 1914-re készen állottak a mindkét fél számára elfogadásra előkészített „Ajánlások”, amelyek megszívlelése kiiktathatta volna a két ország tankönyveinek egymás elleni legsúlyosabb kitételeit, sérelmes értékeléseit.

Az akció eredménytelen maradt: közbeszólt az első világháború, amely az azt lezáró békerendelkezésekkel együtt újabb gyűlölségeket fakasztott. Majd másfél évtizednek kellett eltelnie ahhoz, hogy a két ősi ellenség, a franciák és a németek közötti megbékélést is célzó tankönyv-összehasonlító munkálatok ismét folytatásra leljenek. A jó irányban moccanó akaratot azonban csírájába fojtotta a még gyilkosabb második világháború, amelynek folyamán és befejeztével még több sérelem ért országokat, népeket, népcsoportokat, nemzeti kisebbségeket. Ezek nyomán alakult ki az a tudat, mely szerint minden szenvedés okozója a másik fél, s ebből kifolyólag ő a gyűlölet tárgyává vált.

A tankönyvgyeztetés konkrét programjával ismét csak évek elteltével lehetett foglalkozni. A történészek erre irányuló igyekezetét az ENSZ Kulturális és Közoktatási Szervezete, az UNESCO karolta fel az 50-es évek elejétől. A nemzetközi szervezet – írja Szabolcs Ottó – a program indításakor általános, átfogó, regionális és multinacionális, világméretű keretekben gondolkodott. A hidegháborús légkör persze nem volt alkalmas ilyen méretű terv megvalósítására. Az akció rövidesen a kétdoldalú megegyezések realisabb irányában fejlődött tovább. Nyilván nem véletlen, hogy a kezdeményezésre haladó német történészek egy csoportja rezonált legaktívabban. *Georg Eckert* professzor állt élükre, s vezetésével, a megbékélésre törekvő német erők támogatásával jött létre Braunschweigenben az azóta alapítója nevét felvett Georg Eckert Nemzetközi Tankönyvelemző Intézet.

A hatalmas – akkor már több mint fél évszázados – erőfeszítéseket bizonyos siker koronázta: 1951-52 folyamán lezajlottak a német-francia tárgyalások és megszületett a világ első ilyen típusú megegyezése. (A braunschweigi intézet a tárgyalások egész anyagát és a megegyezés szövegét szép kötetben jelentette meg.)

Azóta a nemzetközi tankönyvgyeztetés Európában általánossá és a szakkörökben ismert gyakorlattá vált. Kiváltképpen a történelem és a földrajz tankönyvek elemzésére és egyeztetésére került sor az eddigiekben. A magyar fél – az Országos Pedagógiai Intézet vezetésével – igen aktívan vett részt az elmúlt három évtizedben e munkálatokban. Több országgal kötött egyezményt, s fél Európa tankönyveiből van képünk arról, melyik országban mit írnak, mit tanítanak rólunk.

Eddig a rövid történeti áttekintés Szabolcs Ottó könyve alapján, amelyből egyébként képet kapunk többek között arról is, hogyan foglalkoznak az osztrák tankönyvek közvetlen keleti szomszédunk történelmével, amely évszázadokon keresztül oly szorosan fonódott össze a Habsburg Birodalom történetével, hogy a problematika tankönyvi szinten sem kerülhető meg, még akkor sem, ha a két ország történetírásában, történettudományában sincs minden kérdés megítélésében teljes összhang. Jóllehet, az osztrák és a magyar történelemtankönyvek egyeztetésére az elmúlt évtizedekben kétszer is sor került, 1964-1966-ban először, majd pontosan húsz év múlva másodszor, s ezek a tárgyalások ráadásul mindig kölcsönösen kielégítő eredménnyel, tételeken megfogalmazott megegyezéssel, ajánlásokkal zárultak, s ez a tankönyvekben néhány riasztó kitétel elhagyásához, néhány történelmi folyamat vagy beállott helyzet átértékeléséhez is vezetett, a valóságos eredményekkel azonban aligha lehetünk igazán elégedettek.

Szabolcs Ottó elemzései és saját tapasztalataim egyaránt annak megállapítására adnak alapot, hogy bár maga a tankönyvgyeztetési folyamat komoly történészmunka, többnyire azzal jár, hogy a résztvevő kutatók és tudósok magas szintű szellemi torna élményében részesítik egymást, rengeteget tanulnak egymástól, s ez szemléletük alakulására, tárgyi ismereteik gyarapodására olykor igen intenzív módon képes is hatni, megegyezéseik többnyire realis szakmai kompromisszumok, mindez azonban a tankönyv-szövegek megformálásáig akkora utat jár be, hogy még a legjobb akarat mellett is csak részlegesen képes annak a célnak megfelelni, ami végett zajlik az egész. Sem magyar, sem osztrák részről nem jutottunk el odáig, hogy az európai történelmi folyamatok egészébe szervesen illesztett, ellentmondásoktól mentes történelmi képet tudjunk adni a birodalom egésze s benne a Magyar Királyság történetéről.

Hogy csak egyetlen, természetesen a magyar történelemben igen súlyos kérdésre, viszonylag hosszú korszakot átvéelő, valóban összetett problémára utalva érzékeltessünk, miről is van szó, nézzük meg például a XVI-XVII. századi török háborúk témáját.

A magyar történetírás – és természetesen tankönyveink – egyik, egész történetsszemléletünkben fakadó, arra tipikusan jellemző hibája az volt, hogy a XVI-XVII. századot tárgyalva a korszak fő kérdésévé a magyar politika és Bécs viszonyát tette meg, a figyelem középpontjába szinte teljes kizárólagossággal a magyar nemzet és a Habsburg Birodalom vitáit helyezte. Ez a történeti ábrázolás Magyarország történelmét nem volt képes nagyobb keretekben, európai összefüggésekben tárgyalni, Magyarország és Bécs állott a história középpontjában. Holott a valóság az volt, hogy az egykori Habsburg Birodalom a maga igen komplex mechanizmusaival igen tekintélyes helyet foglalt el az európai államrendszerekben. És Magyarországnak, mint a birodalom részének, szintén meg kellett találnia a maga helyét ebben a komplikált helyzetben. Ráadásul tényleg itt volt a török veszély, amellyel szemben, akár tetszik, akár nem, meg kell állapítanunk, hogy a Habsburg-hatalom volt a XVI-XVII. században az egyetlen létező védekezési for-

ma. Tisztán elméletileg ugyanis csak két alternatíva volt: Magyarország vagy mint egész válik részévé a Habsburg Birodalomnak, és akkor a saját súlyának megfelelő arányban veszi ki részét a közös ügyekből, vagy csak egy része tartozik az egész birodalomhoz, de akkor biztos, hogy a birodalomtól való függősége erősödik. A valóságos veszély viszont az volt, hogy a birodalom – éppen az európai hatalmi viszonyok alakulása miatt – nem volt elég erős a teljes Magyarország biztosítására, csak egy részének a megtartására. Így aztán ez a nyugat-magyarországi terület, a „maradék”-Magyarország, tényleg csak az egész Habsburg Birodalom védelmi rendszerének előbástyája lehetett. Ez a megvalósult variáció azonban még mindig több volt, mint az egykori Belgrád esete.

További konkrét történelmi példák részletezésére, egy-egy problematika elemzésére, de még jelzésszerű felsorolására sincs itt terünk. Talán nem is igazán szükséges, hiszen a korábbiak alapján néhány kérdést már megfogalmazhatunk.

Vezettek-e olyan eredményekre az elmúlt száz év tankönyvegyeztetései, amelyek annak a reménynek a megvalósulásával kecsegtetnek, amelyet a tárgyaló felek vártak is mindig és várnak e munkálatoktól ma is? Miért olyan nehezen valósíthatók meg, ha egyáltalán megvalósíthatók az eredeti, kristálytisztán megfogalmazott célkitűzések? Lassú a transzformáció, túl gyors a politika? Vagy talán a leendő tankönyvírókat kellene már kisiskolás korukban úgy nevelni, hogy fogékonyakká váljanak az egész problematikára? De miből, ha nincsen még ilyen szellemű tankönyv? Elérhető-e meggyőző eredmények apró javítgatások útján, ha egy teljes szemlélet- és nézetrendszer változatlan marad? Itt olyan összefüggő, egymásba szövődő elméleti és gyakorlati problémarendszerről van szó, amelynek alapján az egész tankönyv-probléma „lerendezése” bizony akár újabb évszázadnyi időt is szükségeltethet!

Vajon a – többnyire bilaterális formában történő – tankönyvelemző-egyeztető-ajánlgató és -javítgató munkálatok hozhatják-e a megoldást, hozhatnak-e egyáltalán megoldást?

Vajon nem válik-e szükségszerűvé a bilaterális tárgyalások multilaterálissá tétele? Hogyan képzelhető el például egy osztrák-magyar korrekció a cseh, a lengyel, a szlovák, a román, a szerb, a horvát, a szlovén, az olasz fél észrevételeinek ismerete nélkül? Vajon ezt az utat kell-e egyáltalán járnunk, még ha reálisan járható útnak bizonyulna is? A gyakorlatban ugyanis mindez aligha valósítható meg, hiszen a vizsgálatba bevonandók körét állandóan – elméletileg a teljes földgolyóra kiterjesztve is – tághatjuk.

Vajon nem teljes szemléletváltásra van-e itt inkább szükség?

Szemléletváltásra – kettős értelemben is.

Egyrészt – úgy gondolom – százéves kísérletezés után talán be kellene látnunk, hogy a bilaterális tankönyvegyeztető módszer hatékonysága jelentős mértékben korlátozott. Mögötte természetesen az az elméleti összefüggés húzódik, hogy a tankönyvek nemzeti elfogultságok következtében „lábön hordott betegségeinek” gyógymódként aligha alkalmazható a „kutyaharapás szőrével” elve, hiszen nemzeti kórokok ellen a nemzeti szemlélet kereteiből hadakozni igen nehéz, és egyben furcsa dolog.

Másképp pedig a történelmi (akár tankönyvi) feldolgozást, az ábrázolást megalapozó történetiszemléletben szükséges váltásra gondolunk itt. Olyasmire, amit éppen fenti példánk – a török kérdés XVI-XVII. századi tematikáján – igyekeztünk bemutatni. Azt hiszem, az első „elcsúszás” ebben az egész, immár kultúrhistóriai folyamatban akkor történt, amikor a korábbi korok egyetemesebb szemléletéről a mindent meghatározó nemzeti szemléletre áttérő történetírás termékét, a tankönyvet mindenek előtt a nemzeti érzékenység talajából táplálkozó bírálat próbálta korrigálni tankönyvelemzés, összevetés és egyeztetés formájában. Ma éppen arra kell rádöbennünk, hogy e korrekciós törekvések eredményei igencsak szolidnak mondhatók.

Mit jelentsen akkor a szemléletváltás a gyakorlatban? Hogyan kellene végre hozzáfogni, s főként miféle munkálatokhoz, hogy a történelem ábrázolása olyan egyetemes szemléletű legyen, amennyire egyetemes maga a történelmi folyamat? Hogy e hatalmas folyamatban minden jelenség a maga egykor betöltött szerepének és jelentőségének megfelelő módon nyerjen ábrázolást, úgy, ahogyan ez valójában volt, s nem úgy, ahogyan vagy az egykori szereplők szerették volna látni, vagy ahogyan ma, visszatekintve, mi szeretnénk látni és láttatni!

Egy bizonyos: a nemzeti történetiszemlélettel az egyetemes szemléletet kell szembevetni. Ennek tartalmi követelményeit pedig az elméleti tisztázás után konkrét alkotásokban kell érvényre juttatni. Nyilván egy-egy történeti táj, régió vagy akár alrégió történelmének összefüggő, egységes ábrázolásában, amelyben minden egyes, a tájhoz tartozó

ország történelme az ország és népe korabeli szerepének, lehetőségeinek, a másoktól való függéseinek, a valós összefüggéseknek megfelelő bemutatást nyer. Az elmúlt évek folyamán osztrák és magyar történészek között igen gyakorta merült fel annak a gondolata, hogy meg kellene írni végre az első egyetemes szemléletű, modern Közép-Európa történeti tankönyvet – nyilvánvalóan nem azzal az illúzióval, hogy még sikere esetén is akár, az a közép-európai országok mindegyikében azonnal kötelező tankönyvvé válik. Az a remény azonban, hogy e tankönyv ismertté és olvasottá válhat, hogy szemléleti hatása nem késlekedik, már inkább a realitások világába tartozik. (Biztos, hogy mint teljesen új, egyedülálló jelenségre a szakmai közvélemény gyorsan felfigyelne, a szak-kritika nemzetközi méretekben reagálna, s a dologból mindenki tanulna.) S ha ez bekövetkezne, az esemény ecsetvonásait a nemzeti történelem-tankönyvekre biztosan ráhúzná, s idővel olyan szemlélet-váltáshoz vezethetne, amely a különböző népek együttes Európájában, teljes összhangban a leendő kor integrációs tendenciáinak erősödésével, a múltat reálisabban mutatná be, s ezzel még a nemzeti történeti önismeretet is heroikus és romantikus túlzások, irreális illúziók keltése nélkül lenne képes alakítani.

STIER MIKLÓS

Középkori magyar levelek

A levélírás mint ars – és mint a lélek megnyilatkozása

Mondanivalójának rögzítéséhez az emberiség leggyakrabban az írás eszközeit választja. Általános közlendőinket nemigen faragjuk kőbe, festjük falra vagy formáljuk dallamokká. Az írásművészet eszköztárának nem művészi célú alkalmazásakor azonban könnyen „rászaladhatnak” ezek az eszközök a művészi kifejezés stilisztikailag vagy esztétikailag tetten érhető alakzataira. A naplóírások és emlékezések nagy része éppen ezen a meg nem tartott (vagy meg nem tartható) határvonalon kőre szerveződik, vegyünk bárhol is példát a világ-irodalomból, a Goncourt fivérektől Bethlen Miklóson, Kemény Zsigmondon át Fodor Andrásig. A misszilis levelekben esetenként ugyanígy megjelölhető a művészi érték: ilyen Berta néninek fiához, Sütő Andrásnak írt magas erkölcsiségű, bizonytalan helyesírású, de biztos látású, történelmi és irodalmi értékű levele 1952-ből; ilyen Mikes Kelemennek az 1761. március 19-én kelt misszilis, melyben az elcsöndesedő Törökországi levelek gondolatait és eseményeit, a végül megvalósult igazi levelezés eksztázisában, olyan szépséggel és áradó lendülettel írja meg – mintegy utolsó tételként –, hogy levelezésének legszebb darabját küldi Bárány Huszár (Boér) Józsefnek; de talán ide tartoznak azok a levelek is, melyeket apámhoz írt kereskedelmi tevékenységgel foglalkozó egykori osztálytársa, gimnazista koruk óta, körülbelül Örkény egyperceseinek ragyogó stílusában. A középkori latin és magyar nyelvű levelezésben is a művészi vonásokat kerestem, vagy egyszerűbben és pontosabban fogalmazva: a lélek jelenlétét.

A középkori levél erősen szabályozott és kevésbé személyes, így nem jellemző, de annál föltűnőbb egy-egy egyéni megoldás. Az általam keresett megnyilatkozások szinte kizárólag a magánlevelezésben fordulhattak elő, ott is csak ritkán. A levélírás mestersége része volt a hét szabad művészet középkori iskolázási és művelődési rendszerének, előbb a retorikán belül, majd *Ars dictaminis*, *Ars epistolandi* elnevezéssel. A szabályok az ókori szónoklatok rendszerén alapultak, elsősorban Cicero és Quintilianus munkái nyomán. A monte-cassinói *Albericus* dictamenről való, XI. század végi értekezése után sorra

születtek a tankönyvek. Magyarországi vonatkozása miatt is megemlítendő a zirci ciszterci apátság élén álló *Jean de Limoges* műve: *Könyvecske a dictamenről*, azaz a levél fogalmazásáról. Ebben igen kimerítő elemzést nyer a szabályszerű *dictamen* szerkezete általában, továbbá négy alkotóeleme, (a létrehozó ok, a materiális ok, a formális ok, a cél-ok), a fogalmazásban levő művészi lelemény, valamint a dictamen értelmes kifejtése. A középkor írástalan időszaka után lassan terjeszkedik az írásbeliség, csak a XIV. században válik általánossá az uralkodó osztály világi tagjai között a magánlevelezés (kivételek ez alól a dalmát városok, ahol töretlen folytonossága maradt a kereskedelem révén a római kori írásbeliségnek), s a magánlevelezés még lassabban és csak fokozatosan válik anyanyelvűvé Magyarországon, pedig csak ezek a levelek azok, melyekről vizsgálódásom célja szerint nagyobb bizonyossággal gondolkozhatom. „Mert igen nagy különbség van aközött, hogy valahol esetenként, elkerülhetetlen szükség következtében írnak egy-egy levelet, máshol meg rendszeresen leveleznek. A levélírás fejlődésének az a stádiuma, mikor kényszerítő ok nélkül, magának a kapcsolatnak fenntartása kedvéért, vagy éppen az írói tevékenység határát súroló önközlési vágyból írnak levelet, csak rendszeres levelezés talaján következhetik be, rendszeres levelezés pedig csak reális társadalmi szükségletekből nőhet ki.” – írja *Makkai László*. (1)

Az *Ars dictaminis* szigorú szabályai szerint írt latin nyelvű magánlevelekben is csak olyan mértékben lelhető meg az elűtő, művészi megfogalmazás, a hiteles lélekrajzot adó személyes hangvétel, mint ma a telefaxon küldött levelekben. A hasonlóság okai azonosak: takarékoság (pergamennel és telefax-díjjal), valamint a kellő föltételek hiánya (írásudatlanság és faxtalanság).

Elsőül az Árpád-házi királylánynak, *Zsófia hercegnőnek* nehéz sorsából gyöngyözőtt sorait kell – a fordítás tükre által – fölidéznem, melyeket bátyjához, *II. Géza* királyhoz írt. „Mivel tehát így számkivetettként a számkivetésben megtapasztaltam, hogy mily keserves, mily nagy az emberi élet nyomorúsága, mily siralommal teljes a babiloni fogság, az Isten ihletéséből lelkemben úgy határozottam, hogy szilárd állhatatossággal vetem meg a mennyei Jegyes szerelméért a földi Babilon királyát, ki engem megvetett.” (2) *Zsófia hercegnő* az admonti monostorba szeretne menekülni. Írása (s itt megjegyzendő, hogy az sem bizonyos, a saját fogalmazása!) nyilván a korabeli egyházi szövegek, legendák stílusát viseli magán, mégis 1146-ban leírt mondatai számomra máig hűen kifejezik valódi keserűségét is. „Ama számkivetett és zarándok vagyok én, egykoron király leánya, kinek útját, hogy más szeretőket magához ne engedjen, a legnagyobb és leghatalmasabb Király nemrégiben tövisekkel szegte be, most pedig édes ihletéssel szobájának rejtékébe vezetett.” (3) – írta a hercegnő a salzburgi érsekhez. S bárki fogalmazása: szép, művészi igénnyel megírt mondat ez, első magánleveleink egyikéből.

A XIII. században *Kunigunda királyné*, *II. Ottokár* cseh király felesége, *IV. Béla* unokája ír magánleveleket az *Ars dictaminis* magas színvonalán, de a *Zsófiához* hasonló, ihletett sorokat nem találtam nála. Az Anjou-kor magánlevelezése kiszélesedett: mennyegzői meghívótól szegény deák pénzt kérő leveléig maradtak ránk írók, természetesen még mind latin nyelven. Az utóbbi okból ezeknél nagyobb pontossággal lesznek vizsgálhatóak a XV. és XVI. század magyar nyelvű levelei.

A *Középkori leveleink* című kötet anyagának meghatározása szerint eredeti, levéltári jellegű, magyar nyelvű szövegemlékeket fogok vizsgálni a következőkben, melyek 1541. december 31., vagyis a magyar nyelvű írásbeliség hirtelen föllendülése előtt keletkeztek. Az első levél 1474-ből való, ettől előre haladva, ha az összehasonlítás miatt más nem kívánatos, időrendben veszem sorra a leveleket.

Elsőül található a legszebb példa a művészi igénnyel is írt levélre: *Török Imre* 1485-ben keletkezett, latin nyelvű levelének utóiratában magyar verssel köszöntötte jegyesét, Krisztinát. Íme a két sor, mely első írott bizonyítéka annak, hogyan kényszeríti a magasztos érzés magasztos, költői (vagy annak szánt) kifejezésekre a szerelmest: „*Emericus.*

The. kewzewn krýsthýnanak legthen kenweb ýnhanak. / zaaz. ýonapath. keth zaz. ýo eeth hozýaýa." (4) A levél, mint említettem, latinul íródott, csak e két sor szól magyarul, jelezve azt, hogy Török Imre 1485-ben szerette a magyar nyelvet, hiszen bensőséges közlendője kifejezésére azt használta; s azt is, hogy alkalmas volt ez a nyelv a levélbeli szövegnél sürűbb, költői kifejezésre is.

Egy 1491-i, szebeni latin ítéletlevél magyar mondata, ha igen távoli céllal született is a művésztől, a korabeli élő nyelvre és az élő indulatra példa: kolozsvári szitkozódás. „Mit gondolock ez agabeckwel, ha vallamel ageb banya tegen rolla.” (5)

Paksy Pál töredékes följegyzései egy irodalmi formát próbálgatnak, a naplóét. Két félmondat 1506-ból és 1508-ból: „En ký wagýhoc. p. P. emlekezem hogh zenth marton napýan nyérthem meg. p. h. nag Buual nag Banathal,” (6); „Ho en zerelmes en edews. fýam Paxý Cri toff ýmagha”. (7) Ami vizsgálódásom szempontjából a legfontosabb és teljességgel érthető, az az *emlékezem*. Nem levelet ír, szavainak nincs jelen idejű hasznossága, csak a múlthoz, s talán a jövődőhöz kötődik: ez maga az *írás*.

Ha nem is a hiteles lélekábrázolás, de a lélek hiteles jelenléte remélhető az érzelmileg telített levelekből. Am az ide tartozó írárok is *prózaik*: témájuk nem a szerelem, inkább a pénz. *Tárczay Borbála*, *Olasz Jakab* spanyol származású zsidó kereskedőtől, *Gazon Mihály* budai kereskedőtől és a gyöngyfűzőtől szorongattatva így írt anyjához: „en zerelmes azonýom es en edes zýlem ýrom kegýelmednek / ýmadsagomat es zolgalatomat konýörgok kegýelmednek / mynt en edes zýlemnek hogý kólgye meg kegýelmed az / adosagot az aros embereknek es az gyöngý fýzoknek / mert ha meg nem kólgy kegýelmed zent pal fordwlatty / napýara hat en ýgen nagy kýsebseget walok wgý hogý / olaz ýakab gazon es agýngý fýzo engem býro eleybe / ýdeznek erete azert az ýstenert kerem kegýelmedet hogý / ne hagyón nekem kegýelmed ýljen nagy zernermet / walanom ha-nem kólgye meg kegýelmed”... (8) A vagyónából, minden marhájából kifosztott *Bökény Pál/Bakócz Tamáshoz* írt könyörgő levelet. A meghalt király: *Mátyás*. „En zerethew Erssyk vram, Nýchen myt tennem / valtyken zegenlem, dhe az naghy zegensek / ees Betekseg tetety velem, azert kenergek ment / kegielmes vrának, tekencz az tte kegielmesege del / ream, segel valamý kelcheg /.../ mert nýnchen / kýnek kenergenem, chak te kegielmednek / azert kenerel raytam nemes vram, Jo valazt / varok ment vrától, kýral halala wtan vezte / Borneyzya hercheg halala wtan petew tamas / rattkay Bencze ezek foztanak meg / menden morhambol ky veztenek / Bewken pal / zegen zolgad”. (9)

Mentül szorultabb a helyzete, annál jobban kényszerül a levélíró sorsát érzékletesen ábrázolni. A laibachi fogságban szenvedő *Héderváry Lőrinc* éveken át könyörgött apjához segítségért, aki úgy látszik, elfelejtette őt. Lőrinc képes volt egy nap – 1534. július 30-án – két, több oldalas könyörgő levelet írni apjához, egyik levelében a másokra, több éves, hiábavaló levélírói tevékenységére emlékeztetve őt: „Ket egez eztendeie ma hogý ez ket kýralý keozeot beke / eg es frigi vala mytyvly fogua ený te .k. meni zantalan levelet írtam: kýknek myndenigbe keoneorgeok vala”... (10) S mikor igazán nagy veszély volt – Katzianer levágnatni készült ő és öccse kezét –, az érzékletességre törekvő írói ösztön a hasonlatot hívta segítségül: „Nem kyleombený vago / ný az ený dolgomý mynt ha eg vekon cernawal keoteotek / volna egý Malomý keovat feýem feloyre: hogý Nem tudná / Mely oraba feýemre essyk”... (11) (Távoli következtetés – s dehogy érdekelte ez Héderváry börtönében –: de föltehető, hogy jól érezte a magyar nyelv sajátosságait, hiszen nem egyszer jelöl hosszú magánhangzókat (írtam, írtham), holott ez korántsem volt szokásos a kor soronként változó helyesírásában.)

Sibrik Osvát kiváló jellemrajzot küldött magáról *Nádasdy Tamáshoz* 1531-ben. Alázatosan bocsánatért esedezik, hogy ilyen „parasztul” ír, de bevallja, hogy azzal kérekedett felesége előtt, meglátogatja őket Nádasdy. Könyörög, hogy jöjjön el, majd egy sorral alább megfenyegeti, hogy nyomorékká teszi, ha nem jön. „Sokser kerewtem vele ew elewte / hogh kegýelmed en hozzam Jew, kerlek / az isten erth hogh kegýelmed tegyen / elegheth fogadassodnak, merth Tudoth az en / erkewlczemeth hogh ha megh Bwssolok / wagh Teged wagýh athýadath meg kel / Nýmoreýthanak, errewl kedýglen Tezek / Tudomanth

mýnd isten elewt, Mýnd kedyk / ez wýlagh elewth, Nem en lessek oka / ha walamýth Myelek"... (12) Sibrik hét évvel korábban is hasonló levelet írt egy ismeretlenhez, aki nem jött el lánya menyegzőjére. (13) E két levele máig elegendő ahhoz, hogy kellően értsük, Sibrik Osvátot miért kerülték.

De az érzelmek másik partjáról is küldtek leveleket, ha e gyűjtemény számára kevesebb is maradt fönn. *Batthyány Ferenc* feleségéhez írott latin nyelvű leveleinek végén bensőséges, vígasztaló sorokat írt szerető Katájához. 1526. július 17.: „zerethe kata ne bankogýal / semmit Jsten mind ýol agýa / Jsten agýa ýo eegeseg be lasvk / eg mast”; (14) augusztus 1.: „ýo katvs zerethe leanion semmith ne bankogýal”; (15) augusztus 17.: „ýo katus en zerethe leaniom agýa ýsten / minden ýo egesegedet ees ýo zerenchedet”. (16) De hasonló bensőséges hangon írt *Bocskay Ilona* priorissa a „nyvlak zygetebvel” *Bocsaky István*hoz, hogy az ne háborgassa az egyház jobbágyait. „Az en zengeen atyam. az te / atyad es. soha nem vetettek ez zent egy haz ellen. Jnkab zolgaltak. / tevled es azt varnam”. (17) A levél egészéből a kódexekből ismert hanghordozás árad, mely ritka a magánlevelekben.

A levélformák szokásos fordulatai a házastársak közötti levelek elejét-végét is megszabták, éppen az ismétlődő sorok egyikének elmaradása jelezhet valami *rendkívüli* indulatot. *Kanizsai Orsolya* férjéhez, *Nádasdy Tamáshoz* írt leveleinek szokásos kezdetei:

– szerelmes uram szolgálatomat írom .k. / mint szerelmes uramnak touba en / eghes-segben uaqok kit .k. fololes kiuan / nam hallanom touaba... (18)

– szerelmes uram szolgálatomat írom .k. mint / szerelmes uramnak touaba tuğa .k. hoğ / mi bekeuel ęs io eghessegbe uağunk kit / .k. felőlis kiuanam hallanom touaba... (19)

– szerelmes uram szolgálatomat írom .k. mint szerelmes / uramnak touaba tuğa .k. hoğ mi eghessegbe uağunk / mind öregbik urammual egettembe kit .k. fololes / kiuanam hallanom touaba... (20) (ebben a levélben már kicsit meg van sértve, a török nőt nem vette tréfára: „bizon en nem / uettem uolt pakoczra” /

– szerelmes uram szolgálatomat írom .k. mint / szerelmes uramnak touaba tuğa .k. hoğ mi / bekeuel ęs eghessegbe uağunk kit .k. fololes / kiuanam hallanom touaba... (21)

Mikor azonban „Az .k. orsikaia” igazán megbántódik azon, hogy férje kémet tart mellette, nem írja végig a szokásos sorokat, nem kívánja ökegyelme felől is hallani, hogy egészséges, az indulat megszakítja a szokott, unalmas formát: „szerelmes uram szolgálatomat írom .k. mit szerelmes / uramnak touaba hol azt írja .k. hoğ”...! (22)

Irodalmi igényről és műveltségről tanúskodnak Batthyány Ferenc öccséhez, Kristófhhoz írt levelei: „Oly emberekkel tarts társaságot, kik gonosz példát ne adjanak neked”, (23) (modernizált helyesírásban maradt csak fönn); „Towaba mýkor irz ennekem bathor deakwlýs ird, hog el ne felegged es hog lassam mýnemý deak wag. az magyar nyelweth el nem feledek, a deak nylv kedýgh zewkseghesb lezen neked idewel mýnth az nemeth nylvw”; (24) „Irod azt, hog fősvényen költesz. Bizony szükség; mert immár az magyar tartománynak jobb részét elraborták a törökök.” (25), (modernizált helyesírásban maradt csak fönn); „Nem twdom mýchoda lowakat kezdeel / kewanný, Mýkor en the korodba wol-tam Nem / kewantam porozkan Jartomat”. (26) Atyai hangú leveleit igen gondosan fogalmazta, s mint olvasható, sokra becsülte a nyelvismeretet, a műveltséget. A vizsgált levelek között páratlan ez a bölcs hang, ez az esszéstílus.

A levélírók csak a tárgyhoz való formai ismereteiket mutatták be, nem kérkedtek irodalmi műveltségükkel, bibliaismeretükkel. Ókori kultúrához kapcsolódó utalásnak nyoma sincs, de a Bibliából is alig van aki idéz, mint Nádasdy Márton Nádasdy Tamáshoz írt levelében: „merth adoth ýsthen keghelmednek ýmmar aňý / ertheketh hogh megh leheth ha akarod ne talan / than ýsthē nē chak keghelmederth atha amýwel / ýsthen serethet hanē az seghē orsaghnak olthal / maerth merth az ýwenghelywmba megh waghon / hogh az sewlewth az pasthorra býzak deha parraghō / hagma tahath masra býzzak”. (27)

Természetesen a keresztény kultúra alapvonásai – ünnepek stb. – minden levélben jelen vannak. „JESVS Maria: / Athýnak fýwnak es zenth leleknek newebe: En dragfý Ja-

nos Themeswarj / Espan. az wrjstennek adományabol egessegembe eezem nalam lewen. en zabad / akarahomon: Thezem ez Testamentomot. mjwel ha az wrjsthennek az kellemethes. hogj ha ez mosthanj hadomba. nekem holthom Thewrthjееek / wagj Thewrekthewl. wagj ysthenj halalwal:" (28) – kezdte végrendeletét e szép (s még hosszú) mondattal Drágffy János 1524. június 7-én. A *mostani had Szörény várának védelme* lehető, s Drágffy nem esett el, csak több mint két évvel később, Mohácsnál. Ő írta egy ismeretlenhez a következő, három soros levelet: „Zerermes vram fyam kyrlek neresteled hozam Jethedeth / merth byzonios lygy benne nem goniosodyrth hywath / lath hanem Jodyrth" (29). Mintha a Bibliának egy mondata lenne! Persze, nem olyan nagy meglepetés ez: Drágffy nyilván jól ismerte a Bibliát, s szépívűen, de tömören tudott fogalmazni. Fölmerül azonban még egy kérdés. Ezidáig eleget láthattuk, hogy a levélíró szándéka szerint, de éppen anélkül is, leírtak olyan sorok, melyek finom lélekábrázolása, vagy műves megfogalmazása közel művészi értékű lehet. Drágffy bibliai hangú mondatáról viszont föl kell tennünk a kérdést: nem estünk-e a régi szöveg archaikus stílus-értékének áldozatul – mely érték egyedül a nyelvi fejlődés és az idő művének tekinthető?

Szerintem, ha az alkotó kifejezett szándéka nélkül létrejöhet művészi érték, úgy létrejöhet akár *emberi alkotó nélkül* is. Egyetlen feltétele művészi megvalósulásának: a befogadó fölfogása. Az ember nélküli világ természeti szépsége ugyanannyit ér, mint meg nem ismert költők meg nem ismert, gyönyörű versei. A mű megalkotása körül az esztétikum még lehet esetleges, de hogy lesz-e esztétikai értéke, az már a befogadó képességei és lehetőségei szerint meghatározott – koronként, naponként, pillanatokként. Az idő közben dolgozhat rajta. Drágffy János mondata ma igazán szép, s ezen nem csorbíthat korabeli értéke már.

A levelezés a műalkotások eme folyamatának gyakorlati példája. Középkori levélíróink megfogalmaztak valamit, úgy ahogy tudtak, aztán pecséttel lezárták, és elküldték felénk.

JEGYZET

A jegyzetekben nem tettem különbséget datált és föltételezett keltezésű írások között.

(1) Árpád-kori és Anjou-kori levelek (szerk.: Makkai László és Mezey László) – (továbbá: ÁAL.) – Bevezetés

(2) ÁAL. Zsófia hercegnő bátyjához, II. Géza királyhoz

(3) ÁAL. Zsófia hercegnő a salzburgi érsekhez

(4) Középkori leveleink 1541-ig (szerk.: Hegedűs Attila és Papp Lajos) – (továbbá: KL.) – Török Imre verses üdvözllete (Várkony, 1485. március 31.)

(5) KL. Kolozsvári gyalázkodás a hét százsz szék ítéletlevelében (Szegen, 1491. december 14.)

(6) KL. Paksy Pál följegyzése (1506)

(7) KL. Paksy Pál följegyzése (1508. május 29. után)

(8) KL. Tárczay Borbála levele anyjához (1512-1526)

(9) KL. Bökény Pál levele Bakócz Tamáshoz (1510-1511. február 25.)

(10) KL. Héderváry Lőrinc levele Héderváry Istvánhoz (Laibach, 1534. július 30.)

(11) KL. Héderváry Lőrinc levele Héderváry Istvánhoz (Laibach, 1531)

(12) KL. Sibrik Osvát levele Nádasdy Tamáshoz (Szarvaskend, 1531. december 4.)

(13) KL. Sibrik Osvát levele ismeretlenhez (Szarvaskend, 1526. november 30.)

(14) KL. Batthyány Ferenc feleségéhez írott levelének utóirata (Megyericsé, 1526. július 17.)

(15) KL. Batthyány Ferenc feleségéhez írott levelének utóirata (Rácsa, 1526. augusztus 1.)

(16) KL. Batthyány Ferenc feleségéhez írott levelének utóirata (Vaska, 1526. augusztus 17.)

(17) KL. Bocskay Ilona levele Bocskay Istvánhoz (Nyulak szigete, 1526. augusztus 29. előtt)

(18) KL. Kanizsai Orsolya levele férjéhez, Nádasdy Tamáshoz (Sárvár, 1540. szeptember 21. előtt)

(19) KL. Kanizsai Orsolya levele férjéhez, Nádasdy Tamáshoz (Sárvár, 1541. május 20.)

(20) KL. Kanizsai Orsolya levele férjéhez, Nádasdy Tamáshoz (Sárvár, 1541. május 24.)

(21) KL. Kanizsai Orsolya levele férjéhez, Nádasdy Tamáshoz (Sárvár, 1541. május 30.)

(22) KL. Kanizsai Orsolya levele férjéhez, Nádasdy Tamáshoz (Sárvár, 1541)

- (23) KL. Batthyány Ferenc Batthyány Kristófhoz írt levelének mondatai (1534. április 12.)
 (24) KL. Batthyány Ferenc levelének részlete Batthyány Kristófhoz (Ormosd, 1536. június 23.)
 (25) KL. Batthyány Ferenc levelének részlete Batthyány Kristófhoz (1537)
 (26) KL. Batthyány Ferenc levele Batthyány Kristófhoz (Németújvár, 1537. október 21.)
 (27) KL. Nádasdy Márton levele Nádasdy Tamáshoz (Körmend, 1532. augusztus 14.)
 (28) KL. Drágffy János végrendelete (1524. június 7.)
 (29) KL. Drágffy János levele ismeretlenhez (1523-1526)

CZIGÁNY ZOLTÁN

Egy lakatosinas bronzszobra a városka főterén (Kassák Lajos és Érsekújvár)

„...Nemrégiben voltam Érsekújvárott. Mint egy tavaszi erdőben, úgy jártam régi emlékeim között, és meleg kézsorítással üdvözöltük egymást, akikkel együtt csavarogtam gyermekkoromban. Azokkal az asszonyokkal találkoztam, akik akkor még lányok voltak, szépek és sokat ígérők, most velem együtt meglett emberek. Kicsit talán megkomolyodtunk, de nem baj. Voltunk vidám fiatalok, és mostanra szép öregek lettünk...” – idézi S. Pataki István pozsonyi beszélgetését Kassák Lajossal Sándor László a szlovákiai Magyar Újság 1935. január 26-i számából. A vendég Irodalom és társadalom címmel előadást tartott itt, szerepelt a helyi rádió magyar adásában is. Később Peéry Rezsővel beszélget majd augusztus elején a felvidéki magyarok rádiójának mikrofonja előtt.

Az érsekújvári születésű és első 17 esztendejét itt töltő Kassáknak íróéletében nem ez az első megszólalása szülőföldjének magyar közössége, a gyermekkori játszótársak, a felvidéki magyarság köreiből. Alapos „nyomozati jelentésében” Sándor László bőséggel sorolja és dokumentálja Kassák jelenléteit (– csehszlovákiai előadó körútjai; Magam törvénye szerint – 1987) 1922 márciusától az 1937 novemberében tett utolsó előadó körútig, amelynek hat állomásán (köztük Érsekújváron, november 6-án) a költő „témája” a maga irodalmi pályafutása volt. És bár ekkor a tervezett kassai és prágai szereplés elmaradt, a *Simon Jolán*nal közös estek ismert pártfogókat kaptak: a pozsonyi bemutatkozást például Peéry Rezső vezette be, az itteni magyar nyelvű sajtóban pedig *Szalatnai Rezső*. *Andreánszky István* és mások adnak híreket a sikersorozatról, értékelték melegen a Kassák-pár művészetét, az estek hőfokát. *Vass László* ugyan más véleményt hangoztatott („A gyűlölködő Kassák Szlovenszón” – Magyar Nap, 1937. november 14.), de *Wild Béla* másutt vállalja az előadót („Kassák a miénk!” – Csehszlovákiai Népszava – november 14.) – a lapok és a cikkírók akkori pártállása szerint. Kassákék olykor jeles viharokat gerjesztő jelenléteiről a szűkebb és tágabb szülőföld polgárai között a kortársi emlékezősekben (Peéry, Szalatnai, Balogh Edgár stb.) és az itteni magyarság irodalmi és politikai annaleszeiben gyakran szó esik.

Az író szinte kivételes buzgalommal szervezi a „szlovenszói bemutatkozásokat”, készséges örömmel áll felnevelő pátriájának kétkezi polgárai elé. 1929 májusában például „a sarlósokkal” Pozsonyban és Érsekújvárott, októberben ismét előadó estet tart szülővárosában, majd ugyanitt szerepel a Munka-kör szavalókórusával 1931 karácsonyán. Sándor Dezső „érsekújvári levelezőnek” a vonaton készült interjúja a szülővárosról a Prágai Magyar Hírlapban jelenik meg 1929. szeptember 12-én. A hosszú sorból a legjelesebbek a *Szalatnai Rezső* által (aki ekkor a pozsonyi magyar gimnázium és ta-

nítóképző tanára) szervezett és bevezetett előadások („A kollektív emberről”, majd a 65 éves *Maxim Gorkij* életéről) 1933 márciusában. A Munka-kör tagjai ekkor mutatják be a pozsonyi Munkásakadémián Kassák *Nádass Józseffel* közösen írt egyfelvonásos színművét Gorkijról, majd megismétlik az előadást az itteni Városi Színházban július 4-én. A két bemutatónak a felvidéki és a hazai sajtóban nagy visszhangja volt – az adatok a kellő kézikönyvekben megtalálhatók.

A „Kassák és szülővárosa kapcsolata” témának Sándor László tanulmányán kívül is bőséges irodalma lett. Említhetem Szalatnai emlékező búcsúztatóját (Valomás Kassák Lajosról – 1967), Balogh Edgár önéletrajzát (Hét próba – 1965) és másokat, Andreánszky István Kassákkal rokonszenvező, *Fábry Zoltán* Kassákkal vitázó egykorú hírlapi cikkeit. Majd a pozsonyi magyar egyetem előadójának, *Jarka*, majd *Jaroslava Pasiakovának* magyar és szlovák nyelven egyaránt sorjázó tanulmányait, vagy tudós könyvét ugyanígy. Akár a prágai Károly Egyetem magyartanárának, *Rákos Péternek* szép utószavát az Egy ember élete cseh nyelvű kiadásához (1963), *Radislav-Šefčáková Matušík* pozsonyi süllyos disszertációját (1970), *Vojtech Tilkovsky* emlékezését és Kassákról szóló írásait. Végül a számomra legkedvesebbet, *Dobossy László* remek esszéjét, a Kassák Lajos és a szülőföldje címűt (A középeurópai ember – 1973), akár „a költő és a pocsolóban ülő kisváros” létmeghatározó kamaszkapcsolatáról szólót a teljes európai szellemet egybefoglaló gyűjtemény vallomásai között (Kortársak Kassák Lajosról – 1975). Dobossy kisdiákként jelen volt az érsekújvári bemutatkozásokon, így a közös „genius loci szellemét” idézi fel. A személyes élményekkel átszőtt esszé eredetileg előadás volt a közös helyszínen, „...1967. március 29-én, amikor a költőt – három hónappal halála előtt – díszpolgárrá avatta szülővárosa”. A nagybeteg díszpolgár a kapcsolatot még időben tetőző ünnepségen ugyan nem lehetett jelen. Levelét felesége, Klára olvasta fel a szülőváros polgárai előtt, majd az *Esti Hírlap* közölte utóbb (Kassák utolsó levele – 1967. augusztus 10.) Minderről és főként a posztumusz befogadás folyamatáról *Mlynarik István* érsekújvári képviselő számolt be egy előadásában: az 1967-es meghívás és ünnepelés körülményeiről, *Halla Károly*, az egykori *Spaták* inastárs emlékezőseiről, *Kassák Klára* pazar aján-dékairól (1982), az érsekújvári utcanévadásról (1984), a Kassák-emlékszoba megnyitá-sáról (1986. december 18.), végül az emléktábla-avatásról a renitens nem tanuló gálán-san eltanácsoló hajdani katolikus főgimnázium homlokfalán (Kassák Lajos Emlékkönyv – 1988). Az ominózus iskolai értesítő a három elégtelennel (1900. március 31.), a főgim-názium és a lerombolt város fényképei *Rónay György* kitűnő Kassák-könyvében láthatók (1971), és ugyanitt olvasható először néhány bekezdés a Szénaboglya szülőföldre em-lékező naplórészleteiből (1955. március-június). A korántsem teljes kiadásban utóbb. A gyorsvonatokat az érsekújvári állomáson a Himnusszal fogadó és további útjukra a Rá-kóczi-indulóval bocsátó cigányzenekar emlékképe feltűnik Kassák íásaiban sok helyütt („a 101-nél mindig játszik a cigány”), az elhíresült fénykép erről nemegy albumban sze-repel. Még a Párizs felé tartó vagy onnan érkező *Ady* is többnyire elérzékenyült.

Mlynarik említ „egy botrányba fulladt irodalmi estet 1930-ból” erről más krónikás nem ír. Lehet, a Munka-kör 1931-es jelenlétére gondolt, amelyről Sándor Dezső számolt be az Érsekújvár és Vidéke újévi számában (1932), a szavalókórus magas színvonalával szembeállítva a nivótlan kabarétréfákat, az ambivalens fogadtatást. Kassák előző irodal-mi estjének (1929. október 12.) az Arany Oroszlán szálló nagytermében osztatlan sikere volt a híradások tanúsága szerint.

A Kassákné által آدمányozott művek és dokumentummásolatok érsekújvári bemu-tatóját 1983. március 24-én tartották a Művészeti Galériában itt, a Szabó Lilla által be-rendezett és főként békámegyeri figuratív rajzokkal koronázott emlékszobát *Pasiaková* nyitotta meg 1986. december 18-án. Erről *Sík Csaba* beszámolójából értesülhetett a ha-zai olvasó (Elet és Irodalom – 1987. január 16.). Az emlékszoba anyaga „annyi, mint egy csokor virág a nem létező emléktáblán: megemlékezés, tiszteletadás” – írta a 32 műről *Bán András* (Magyar Nemzet – 1987. február 20.). Az akkor hiányzó emlékje az elpusztult szülőház helyett az elhagyott iskola falán hirdeti utóbb iskolakerülő fiának emlékét. És az emlékszoba megnyitása idején született a szintűgy érsekújvári illetőségű festő, Luzsiczka Lajos ötlete, hogy *Borsos Miklós* márványportréjának bronzmásolatát állítsák fel a város

főterén. Az ideához a szobrász természetesen hozzájárult, így ezt a bronzfejet avatták 1992 nyarán, Kassák halálának 25. évfordulóján az újváriak.

A Kassák Lajos: Érsékújvár című, *Csaplár Ferenc* által összeállított és *Szántó Tibor* által remekbe formált füzetet (Kner Nyomda) a szoborállítást emlékére adták ki 64 lapon. Egy gondos időrendi válogatást az eposz és az önéletrajzi regényfolyam részleteivel, a költő szülővárosára emlékező verseivel és írásaival. „A visszajáró szerelem” és „a visszatérő illatok” emlékmű-törredékei olvashatók tehát a csinos füzetben.

Az első emlékező interjú a bécsi tartózkodás fénykorából való („...Érsékújvárról, Freund vasas, a szódás Porjesz és a többi” – A Reggel, 1923), az itt olvasható utolsó Kassák-írás címe pedig már a szerkesztőtől származik. De talán azonos a pozsonyi Irodalmi Szemlében megjelent Emlékezés a szülőföldre című cikkel, a válogató szeme elé pedig kéziratként került. Ez a nosztalgikus emlékezés jelentősen megszünteti a klótgatás és meztelenség gyermekkor madarászkodását és pecázásait, a kormos műhelyben töltött sivár kamaszéveket. Az idős mester még egykori színészkedésére is szívesen emlékezik, statisztálásaira az Arany Oroszlán nagytermében a helyi önkéntesek vagy a vándortársulatok premierjein (Piros bugyelláris, Sárga csikó stb.), ugyanígy az először itt megcsodált mozgófényképszínházi vetítésekre a vásártéren, az al- és félvégi legények menettrend-szerű csatározásaira a bemutatók után. Az emlékezet vásznán utóbb felnőttemlékek villannak elő: az írói szerepléseké. „Valahányszor kóborlásaimból hazavetődtem, mindannyiszor meghatódtam, és büszke voltam rá, hogy mint neves író látogattam haza. Szorongó érzések voltak bennem, vajon hogyan fogadnak majd, elfelejtették-e gyarló csínytevéseimet, és értesültek-e már-már jelentőssé vált írói munkásságomról? Szívesen fogadtak, s már nem mint a vándorszínház statisztája, hanem mint a város egyik érdemes szülöttje jelentem meg a közönség előtt...” – csillan fel az emlékezetben „a petőfi” szerep. „Sose fogom elfelejteni, hogy egy hűvös őszi este a kávéház teraszán együtt ültünk Mاسaryk elnökkel, és a szürrealizmusról vitakoztunk. Igen-igen, ő is beleszólt a vitába a tudós tájékozottságával és emberi szerénységgel...” – tetőzik a visszapergetett személyes video. Az egykori csibész társalgása az államelnökkel szülővárosa kávéházának asztalánál, a régi jó ismerősök előtt.

A szép antológiában végül a szülővárosban élők és az író levelezéséből találunk kedves dokumentumokat. A maradék Szporny-család meghívását 1929-ből, majd későbbi leveleket. Az egykori kamasztársak fiainak és lányainak érdeklődéseit, majd ismétlődő invitációit 1961-1967 között, az író „Kedves Földijeim és Barátaim!”-nak, „a régi újváriaknak” küldött szíves válaszait. Az utolsó levél Badin Győzőhöz szolt 1967. június 10-éről, 12 nappal íródott a hirtelen halál előtt. Klára még beszámolt a kórházban a díszpolgárválasztás meghitt ünnepségeiről, „...az egész érsekújvári magyarság odaadó figyelméről, a veteránok kivonulásáról, a fiatalokról és mindenek fölött a városról, amelyet még így, megváltozott formájában is nagy mértékben tudott azonosítani egész irodalmam Érsékújvárával... Hogy el tudok-e látogatni egyszer Érsékújvárra, ki tudja? De vegyük úgy, mintha ott lettem volna, és gondoljanak rám olyan szeretettel, amilyen szeretettel én egész életemen át gondoltam szülővárosomra.” – zárul az írótl szokatlanul meghatott levél. Az utolsó személyes üzenet tehát.

A szülőváros lakói – az írók, a képzőművészek és főként az ifjúság – jól őrzik a város fiának emlékét, művészi sugallatait. Időnként jó hírek érkeznek konferenciákról és a méltó folytatás eredményei bemutatásokról. Méltó emlék lett a szoboravatóra megjelent szép füzetke is. Bár a válogatás szűkösége, egy alapos kronológia és bibliográfia hiánya kissé elszomorít.

Egy az önéletrajzi jellegű rövidebb írásokat egybefoglaló könyvben talán helyet kaphatnának a Szénaboglyából kihagyott részletek, és talán még a Vázlat, önarcképhez című Kassák-írás is, amely magyarul egyedül a párizsi Irodalmi Újság 1963. március 1-jei számában olvasható, bár jelzése az újság repertóriumában is elmaradt. Franciául előbb a Denise René Galéria második Kassák-kiállításának katalógusába került. És talán kár volt az ünnepi füzetben a Népszavában 1938. november 5-én megjelent Kassák-émlékezés címét megmásítani („Visszatérő városok – Érsékújvár”), feledtetve így az akkori hangulatot.

A „betakarítás” tisztes igyekezete, a füzetkében ingerlően reményt adó bőségesebb feldolgozás ígérete mégiscsak dicsérhető. Őszi pompájú örömet nyújt egy kissé a gyönyörű küllemű, ünnepi gyűjtemény. A „teljes begyűjtés”, a régóta áhított bibliográfia, úgy tűnik, várat magára még. Mint látható, bizonyára szívesen segítenének ebben a magukét illetően az érsekújváriak, mint tették a pozsonyiak előbb.

„...Először Győrbe kerültem a vagongyárba...” – zárul az egyik Kassák-émlékezés. „...Fáradtan és kiehézetten érkeztem meg Győrbe...” – folytatódik a történet az Egy ember élete lapjain. Új világ nyílt meg ekkor, egyben a személyes szabadság szorongató félelmei a szülőváros meghittségéből kiszakadt, segéddé érett lakatosinas előtt. De a mezítlábas és poros emlékek közé gondolataiban és a valóságban is az ismertté lett író sokszor visszatért. Meggyőző bizonyíték erre a kurtára szabott alkalmi gyűjtemény.

BODRI FERENC

Kosztolányi, a PEN-elnök

Kosztolányi Dezső a harmincas években írt, író és társadalom viszonyának szentelt esszéfüzérében igen pontos meghatározását adta magyarság és európaiság viszonyának. A PEN Clubban 1930-ban tartott elnöki székfoglalójában a következő fogadalmat tette: „Csak annyit közölhetek, hogy minden tettemben az a szép kettősség fog vezérelni: kifelé egy csonka ország nem csonka lelkét mutatni, befelé pedig – minthogy egymást szükségtelen meggyőzni igazunkról – visszasugározatni a bátor, szabad európaiságot, azt a tudatot, hogy csak a legnagyobb követelményeket támaszthatjuk önmagunkkal szemben, s csak annyiban érték a munkánk, amennyiben a világ versenyében is érték. Azon igyekszem majd, hogy amint ott künn a különböző népek, amelyeket gyakran életérdekek választanak el, egy asztalnál ülnek, itt is egy asztalnál foglaljanak helyet a toll igaz, értékes munkásai, bármi is a társadalmi helyzetük, bármi is a politikai hitvallásuk.”

Ehhez a tiszta szándékához kérte Kosztolányi íróársai támogatását, és akkor – bizonyára – meg is kapta azt. Hogy ma milyen visszhangot váltana ki egy hasonló üzenetű székfoglaló beszéd, annak elképzeléséhez az elfajult FÜGE-ANTIFÜGE csatározások ismeretében nem kell túlságosan gazdag fantázia. Kosztolányi azonban, éppen nézeteinek higgadtsága, kiegyensúlyozottsága miatt, mai íróutódok számára is mértékadó. Kérdés, hogyan tett szert a 30-as évekbeli budapesti PEN-elnök erre a józan szemléletre. Erről így vall *Tamási Áronnak* címzett, ugyancsak 1930-as üzenetében:

„Én nem Budapesten születtem. Életem döntő, első felét (húszéves koromig) vidéken töltöttem. Ki kell azonban jelentenem, hogy a pesti aszfalt előttem éppoly szent, mint az Alföld bármely zege-zuga. Aki itt él, abban a körüti gránitkövek, a kávéházak telefonfülkéi, sőt az automata büfék is olyan tartalmas, tehát emberi emlékeket ébresztenek, mint másokban a hegyek dolomitszirtjei, az erdők lombsátora, vagy a fonók, s számára a pesti élet minden alakja, egy koráértett borfiú, egy ügynök, egy züllött ripacs pont oly méltó tárgyak, mint másoknak a szántóvető, a falusi varga vagy a hegyi pásztor. Nekünk, írónak minden csak anyag... a pesti anyag is magyar, mert történelmünk és életünk természetette ki, s Budapest még mindig a legműveltebb, a legirodalmibb, a legnagyobb magyar város.”

Éppen ezért Kosztolányi élesen elutasítja, hogy bármilyen irodalmi szekértáborhoz csatlakozzon. Ugyanígy elveti a pártpolitikai elkötelezettséget is, mivel ezzel „eladná azt a fölényét, hogy mindent és mindenkit egyszerre érthessen meg”. A semlegesség belső követelménye olyan erős az íróban, hogy megalkotja a maga elefántcsonttorony-ideológiáját, azok ellen az agitátorok ellen akarván így védekezni, akik az írókat politikai lövészárkokba kívánták terelni. (A magyar írók helye a nemzetépítő poltikában, 1934)

Esszéjében azonban azt is bevallja Kosztolányi, hogy időnként azért ő is kénytelen lejönni ebből a szép toronyból, és puskát ragadni, amikor az irodalomért és a nyelv – a magyar nyelv – ügyéért küzd a porondon, nem maga, hanem a közösség – a nemzet

közösségének – védelmében. Ezekkel az önkéntes, alkalmi akcióival együtt is panaszkodik azonban, hogy az írók fölöslegessé válnak, nem hívják őket népet tanítani, nem invitálják őket egyetemi dobogókra az írás titkairól beszélni, „ahogy külföldön szokásos”.

Az író egy 1934-es esszéjében azt a kérdést teszi fel magának, mit tegyen, mit tehet az író a háborúval szemben. Természetesen az írónak háborúban is írnia kell – vélekedik –, feltéve, ha hagyják írni. Azon is eltöpreng, hogyan viszonyuljon a háborúhoz mint jelenséghez, és elfogultságot jelent be. Mint írja: „Ha Guatemala vagy Paraguay sodródik nemzetközi bonyodalomba, akkor felülemelkedem kicsinyes szempontjaimon, s azt tanácsolom, hogy török-szakad, egyezzenek meg ellenségükkel a belátás, az emberiség nevében, s inkább csorbuljon meg egyiknek vagy a másiknak a joga, önzése, gőgje, de ne ontsanak vért. Mit cselekedjem azonban, ha az erőgyűrű a testemhez ér, és testvéreimet fűrészelik ketté, török kerékben? Ebben az esetben nem tudnék ilyen okos és fölényes tanácsot adni.”

Hogy Kosztolányiban saját magyarságának vállalása mennyire *feltétlen*, arról az író ugyanennek a gondolatmenetnek a folytatásaként a következőképpen győz meg minket: „En a szó és a szellem joga minden porcikámmal és lehettemmel egy közösséghez tartozom, melynek tagjai itt és ott, mindenütt a viágon mintegy összekövesszerűen magyarul beszélnek, én ösztönösen és öntudatlanul is akarom ezt a szellemi és lelki egyházat, én föltétel nélkül helyeslem ezt a titokzatos egységet, melynek folytatója vagyok és messze századokból érkező célfutója, kezemben koszorúval és fáklyával, s minden bölcsességen túl az az óhajom, hogy az ocsmány és kegyetlen életharcban ez a közösség, ez az egyház, ez az egység mennél erősebb, hatalmasabb és diadalmasabb legyen.”

Kosztolányi ma egy felhőből rakott elefántcsonttoronyból tekint le hazai belháborúinkra – az irodalmi háborúvá eszkalálódott médiaháborúra. Ha túl sokat figyel ránk, megfájdul a feje, azonosságválság tör ki rajta. Te jószagos Isten – gondolhatja –, én szerettem a népieket is, urbánusokat is, egyszerre voltam magyar és európai, a hazaszeretet sohasem torzult a lelkemben nacionalizmussá, én csupán anyanyelvemet szerettem, ezt a *szellemi és lelki egyházat*, és most mégis... A magyar PEN Club valamikori elnöke sóhajjt, lecsoszog közénk felhőkakukk-várából, bebújik a neki rendelt lövészárokbba, megadóan céloz és...

KISS IRÉN

Önreflexív prózatechnika és polivalens jelentésstruktúra Kosztolányi Dezső Házi dolgozat című novellájában

Kosztolányi Házi dolgozat című novellájának cselekménye, terjedelméből is következőleg, igen egyszerű. Tulajdonképpen csak egy nem túl jelentős, megszokott témájú, valószínűleg eredményét tekintve se lényeges házi feladat, házi dolgozat elkészítésének története. Talán még mindannyiunk emlékezetében élnek hasonló, sokszor valóban kellemetlen, gyötördésünket felidéző emlékek, „melyeken már többé-kevésbé túl vagyunk”. S Kosztolányi ezt az élményt, jelentéktelenné tűnő emléket teszi egy igen sokrétű problémarendszer hordozójává. Ennek megvalósítására a szövegformálás témában (*írás az írásról*) rejlő lehetőségeinek kihasználása teremt alkalmat. Elemzésemet ezért a dolgozat címében említett két vizsgálati szempont köré építem.

A mű narratív struktúrája ugyanis – főleg időszerkezete és nyelvi megformáltsága miatt – nem csupán egy szövegben levő szöveg és az ehhez fűzött kommentárok kettősségével jellemezhető, hanem *ez a két sík egymásra reflektál*: a házi dolgozat műalkotássá, a novella – tudatosítva szöveg-mivoltát – dolgozattá válik. Ez, az általam a későbbiekben

bemutatott értelmezések mellett, megteremt egy rejtett, általános művészetfilozófiai értelmezés lehetőségét is.

A novella szövegének fontos, már a második mondatról érvényesülő jellegzetessége, annak jelen idejűsége. Az eseményeket nem az elbeszélő retrospektív nézőpontjából látjuk, hanem azok mintegy a szemünk előtt játszódnak le, az olvasás és a történet ideje azonos. Nyelvi szinten ennek természetesen a jelen idejű igék dominanciája felel meg, a néhány előforduló múlt idejű ige pedig sohasem csupán az olvasás, hanem mindenkor a történet idősíkjához képest is korábban történetekre utal. Egyértelműen látszik ez a gyermekkor visszaidézésénél, de arra a bekezdésre is igaz, ahol az elbeszélő azt írja le, mit csinált Pali azalatt, amíg ő apjára, illetve a műalkotás felvetette problémákra gondolt. A szöveg még ezen a bekezdésben belül jelen időre vált vissza, a két síkot egy múltbeli cselekedet jelenbeli következménye („mered rá”) vezeti át folyamatosan egymásba. Az egyetlen kivétel az elbeszélés szövegrétegéhez tartozó utolsó ige („feleltem”), melynek fontosságára a későbbiekben mutatok rá.

A jelen idejű igék jelentős része – elsősorban Pali gyöttrődésének leírásánál figyelhetjük ezt meg – folyamatos vagy ismétlődő cselekvésre, illetve állapotra utal. Ezek a szöveg elolvasásához szükséges és a tartalom implikálta időmennyiségek szinkronizációjával szintén hozzájárulnak a történet és az olvasás idősíkjának azonosításához, egymásra vetítődéséhez, mérsékelve a mű fiktív ideje és a valós idő között fennálló különbségből fakadó esetleges feszültséget.

A narratív struktúra másik jellemzője, hogy látókörünk, nézőpontunk azonos az egyes szám első személyű elbeszélőével, (fő)szereplőével. Az ő érzékzervein, benyomásain keresztül látjuk a világot, a külvilág tárgyairól alkotott képének mintegy az ő tudatában végbemenő szellemi feldolgozása vetül ki élénk nyelvi formába öntve a novellában. Az ábrázolt világnak az egyik szereplő tudatán keresztül való láttatása szubjektív, egyéni megközelítési módot is jelenthetne, mint ahogy jelent is a reflexiók, értelmezések, elgondolkodások esetén, de a novella egy másik rétege alapvetően objektív benyomást kelt az olvasóban, ugyanis a szövegben előforduló nagyszámú rövid, tömör ténymegállapítás éppen ezt – a tárgyszerűség illúziójának megteremtését – szolgálja. Mivel az érzékzervekkel felfogott, adott pillanatban tudatosuló tényeket rögzítik, olyan hatást érnek el, mint ha a novella eseményei filmszerűen, a szemünk láttára peregnének le, s nézőpontunk a kamera objektívjével lenne azonos. A látókör kérdése így szoros, egymást erősítő összefüggésben van a szöveg „abszolút jelen idejűségével”.

A tényyszerűség tendenciáját erősíti az objektív leírások egyértelmű elkülönülése a szubjektív reflexióktól a beékelt direkt jelzések („ezt gondolom”) vagy tárgyszerű megállapítások („orra tintás”) által. Ezek a mondatok másrészt fenntartják a tárgyilagos szintet, jelzik annak folyamatát, bár éppen implicit jelenlétét.

A stilisztikai vizsgálat során legalább három, kontrasztjuk által egymásra reflektáló réteget különíthetjük el a novellának. A házi dolgozat közhelyszerű, irodalmiaskodó sablonokat használó nyelvvezete ironikusan ellenpontozza a mű esszére emlékeztető, képeket szintén előszerzetettel használó részeit, melyek viszont – elsősorban szubjektivitásukból következőleg – a Házi dolgozat objektív, rövid és leltárszerű mondatokkal jellemezhető stílusrétegével állnak kontrasztban, bár ez sokkal kevésbé ironikus, egyértelmű viszonyt jelent, mint az előző esetben.

A házi dolgozat viszont nem csak stílusával tér el a mű egészétől, hanem írásmódja, a kurziválás is kiemeli az elbeszélés síkjából. A novellának tehát szó szerint is szembeötlő, fontos sajátossága, hogy két különböző szövegből áll. E két szint – állításom szerint – egymást értelmezi, egymásra játszik rá, azonosság és különbözőség egyszerre fennáll, folyton alakuló dinamikus viszonyával jellemezhető. Ezt a mű szövegéből több oldalról is alá lehet támasztani. Legkézenfekvőbben azoknál a részeknél látszik, ahol a két szövegsík egymásba folyik, egymásba alakul át, például az „édesapa” szó különböző szinteken való használatakor (ez szerintem a novella egyik igen érdekes játéka), illetve a háláról szóló soroknál, ahol a mondat közepétől kezdődik a kurzivált szakasz. Ezen kívül a két szint között fennálló szoros összefüggés-hálózat létrejöttét szolgálja az is, hogy az elbeszélő Palit az elborult, alkotás gyötrelmében hánykolódó lángelméhez hasonlítja (még ha ironikusan ellenpontozza is ezt a tintás orr kisgyerekekre utaló említésé-

vel), illetve később – gondolatait közölve – a világ legnagyobb íróival állítja párhuzamba, valamint szembe. Másrészt a cím kétértelműsége folytán a novella is házi dolgozattá válik, hiszen az – elsősorban a névelő elhagyása miatt – nem csupán téma megjelölésnek, hanem „műfajmegjelölésnek”, a szöveg önmeghatározásának is tekinthető.

A két alapvető szövegsík egymásra játszatása lehetővé teszi, hogy a házi dolgozat műalkotássá váljon, a művészi alkotás folyamatának metaforájaként is értelmezhető legyen. A hazugság ezért már nem egyszerűen a házi dolgozat témájára vonatkozik, hanem az alkotás folyamatára is. Forma és személyesség, valóság és fikció problémáját veti fel így a novella. Ez a mozzanat különösen az utolsó mondat vizsgálatával lesz érdekes, hiszen a mű legvégén – váratlanul, mintegy csattanószerűen – az elbeszélői pozíció a múltba kerül („feletem” ige múlt ideje miatt), s így reflexív értékelési pozíciót foglal el a szöveggel szemben. Ebből következőleg a hazugság művésztfilozófiai értelmezhetősége az adott novellára konkretizálódik, a szöveg magára is rákérdez. Ez két okból is különös. A hazugság, egyrészt mint a valóság torzítása, a filmszerű, objektivitás illúzióját megteremtő elbeszéléssel, másrészt mint a világ komplexitásának durva sematizálása, a novella igen bonyolult és összetett jelentéshálózatával ellentétes. Ebben a kontextusban tehát a mű nagyon pontosan és finoman jelzi fikciójának határait, mind alulról, a közhelyek felől, mind a valós világhoz képest, általános érvénnyel is behatárolva az alkotás lehetőségeinek mozgásterét.

A műalkotás problematikájának felvetése, a művésztfilozófiai értelmezhetőség mellett természetesen igen sok más, sokszor egyértelműbb értelmezési lehetőség is kínálkozik a novellában. Ez a sokrétűség – különösen az édesapa és hazugság szavak esetén – összefügg azzal, hogy a különböző stílus- és szövegrétegek esetén a fogalmak jelentésének más és más mozzanata hangsúlyos, s ezen hangsúlykülönbségek egymásra hatása igen komplex tartalmat eredményez.

A novella nyilvánvalóan értelmezhető az apa és fiú közötti viszony elemzéseként, vizsgálatként. A két ember közötti kapcsolat harmonikus felfogása a valóság sematizálása, vagyis bizonyos szinten hazugság. Mind az elbeszélő, mind Pali viszonya apjához ambivalens, kettős. Erre utal a tanuló gyötrődése, a kérdő- és felkiáltójelek együttes jelenléte a piszkozaton, valamint a formális válasz és metakommunikációs gesztus ellentéte miatt az elmosolyodás is. Az itt megemlíthető legfontosabb, ismétléssel kiemelt motívum az édesapa nevének áthúzása, mely – a szöveg szerint – mintegy megsemmisítését is jelenti e „szó-ember-fogalmazás”-nak. Ez igen mélyen érzékelteti azt a kifejezhetetlen, elmentmondásos viszonyt, kapcsolatot, mely egyszerre tisztelet, szeretet és félelem, rettegés, elszakadás, „menekülés” iránti vágy.

Egy másik szinten felfedezhetjük mind az elbeszélőnek, mind Palinak a dolgozathoz, helyzethez való hozzáállásának változását is. Az elbeszélő – rövid várakozás után – a vergődés gonosz élvezetétől a szájalomig, a segítség jut. (Érdekes, hogy mindkét álláspontot a múlt vallomások feltárása motiválja, amire a gyermekkorhoz, apához való viszony ambivalens volta ad lehetőséget.) A novella tehát értelmezhető az emberi empátia és együttérzés kialakulását leíró, annak fontosságát hangsúlyozó műként.

Ugyanakkor Pali is változik, a gyötrődéstől a „gépies” válaszig jut el, ami szintén elvezetheti a befogadót a mű mélyebb rétegeihez. Ez a nevelés motívumával függ össze, amely két párhuzamos problémakört is felvet a novellában: a gyermekből „felnőtt” lesz, vagy legalábbis közelebb kerül a felnőttek állapotához, illetve a nevelés egyben hazugság is. A gyerek teljessége gazdag, komplex, de nem verbalizálható élmény- és gondolatvilága egy dolgozat formájába kényszerül, szerepet kell felvennie, elvesztve ezzel teljességét és igazságát, valóságnak való megfelelést. Ez (ami egyben az élet kényszere is) hazugság, hiszen a gondolkodás megszűnéséhez, gépiessé válásához vezet.

Dolgozatom keretein már túlmutatna az az érdekes próbálkozás, hogy meghatározzam a novella Kosztolányi életművében elfoglalt helyét. Csak annak bemutatására vállalkozhattam, hogy egy dolgozatírás mennyire tehető aktuális és valós konfliktusok, problémák releváns kifejezőjévé.

BENGI LÁSZLÓ

Hungarológia Tanszék Bukarestben

Más országbeli tudományegyetemek hungarológia vagy magyar nyelv tanszékei közül főleg azokról van tudomásunk, melyek a rokonnyelvek anyaországában működnek. Ha pedig a környező országokról van szó, akkor főleg az ott élő magyarság képzését szolgáló intézményekről hallunk, így például a kolozsvári Babes-Bolyai Tudományegyetem magyar nyelv illetve magyar irodalom tanszékéről. Kevesen tudják, hogy hosszú évek óta, ilyen vagy olyan köntösben Bukarestben is működik, és diákcsoportok képzését is ellátja az ottani tudományegyetem hungarológia tanszéke. Sajátos célszerűség tartja életben: a magyar nyelv oktatását biztosítani bárkinek, aki ezt óhajtja, nem csak magyar anyanyelvűeknek.

A bukaresti hungarológia tanszék vezetője, *Dr. Murvai Olga* szerint a romániai magyar felősoztatás gondjai közepette kissé meglepedeztek a bukaresti „végvárról”...

1968 óta működik hungarológiai részleg a román főváros tudományegyetemén. Eredetileg önálló tanszékként indult. 1974-ben veszítette el az önálló tanszéki státuszát. A tanszékvezetőnő emlékezése szerint voltaképpen nem politikai, hanem inkább adminisztratív okokból szüntették meg a hungarológiai szak tanszéki keretét; gazdaságosabbnak találta az akkori román tanügyi vezetés, ha egy tanszéken több, rokon szak szervezi mindennapi munkáját, életét. 1990-től ismét önálló tanszék látja el az oktatási és kutatási feladatokat.

Korábban a tanszék úgynevezett „B szakként” működött, ami azt jelenti, hogy a diákok mellékszakként nyerhettek képesítést ezen a területen. Rendszerint így a hallgatók „A” szakon valamely más, idegen nyelv tanulói voltak. 1990 előtt a tanszékportokban nagyobb hangsúlyt fektettek az „A” szakra, hiszen nagyrészt ezen szak területén helyezkedtek el a hallgatók.

1990 óta működik ez a kis egyetemi közösség tulajdonképpen hungarológiai tanszékként. Azóta ugyanis egyaránt biztosít fő- és mellékszakosítást – „A” és „B” szakot. Így az „A” szak körébe tartoznak a magyarságtudományi és a magyar nyelvészeti tantárgyak, míg „B” szakként más nyelvek tanulmányozását választhatják a hallgatók: a román, az angolt, a franciát, a németet vagy az orosz. A hallgatóknak szabad választási joga van, és más, akár keleti nyelveket is vállalhatnak a magyar mellett. Az oktatók szeretnék is ezt, erre bátorítják a diákjaikat, remélve, hogy nyelvtörténeti vagy összehasonlító nyelvészeti kutatásoknak kedvezhetnek az ilyen képesítés. Jelenleg az egyik hallgató klasszika filológia tanulását vállalja a magyar mellett.

Felvetődik a kérdés: milyen területeken képez szakembereket a bukaresti hungarológiai tanszék, hiszen a magyartanár-képzés a kolozsvári egyetemen folyik? A főváros adottságaiból következik, hogy számos intézménynek ott a székhelye, központja. A hungarológiai tanszék oktatói – mint mondják – remélik, hogy ezekben az intézményekben mindig lesz szükség magyar nyelvet jól ismerő, a magyarság ügyében jártas szakemberre. Így a tanszék feladata lenne azoknak a magyarságtudományban jártas szakembereknek a képzése, akik a Tudományos Akadémia etnikai csoportjában a magyar kisebbség problémáival foglalkozhatnának; különféle lektori állásokat tölthetnének be, a művelődésügyi minisztérium megfelelő szakosztályán dolgozhatnának. Igény van magyar szakemberre a vallásügyi minisztériumban, a különböző művelődési házakban is. Magyarul tudó, a magyarságtudományban jártas embereket keresnek a levéltárakba. Egyre több azoknak a magánvállalatoknak a száma, melyeknek a levelezési osztálya keres magyarul jól tudó személyeket. Mivel a bukaresti magyarság jórésze 1989 után elhagyta a román fővárost és Erdélyben próbált új életet keresni, egyre nagyobb hiány mutatkozik azokon a területeken, ahol ezelőtt magyar szakemberek dolgoztak. Ezt a hiányt igyekszik pótolni a magyar nyelvnek e bukaresti végvára. Az idén ősszel 20 diákot

vesznek fel a tanszékre. Jelenleg már 48 diák tanul itt, köztük néhányan román anyanyelvűek vagy éppen vegyesházasságbeliek, és itt csiszolják magyar nyelvtudásukat.

MAGYARI TIVADAR

Iduna költészetének tanítása a polgári iskolában

Bárdos József igen szuggesztív írásban és ritka szép elemzéssel mutatja be az Iskolakultúra korábbi számában (1) Iduna, azaz Szász Károlyné hamvas költészetének hangulatvilágát. Javasolja, hogy a tanítás során foglalkozzunk az ő műveivel is. Költészetének szépségére már régebben is felfigyeltek a tankönyvírók, s néhány versével a polgári iskolai tanulók is megismerkedhettek. Hogy mit tanítottak Iduna költeményeiből, s mely más költő verseivel együtt, azt az alábbiakban próbálom érzékeltetni.

1876 és 1927 között négy tankönyvszerző kilenc tankönyvben foglalkozott Iduna verseivel. Tizennégy verséből hármat tanítottak. Egy tankönyvben a Tanítsatok (1876), három tankönyvben a legszebbnek tartott Vágy (1909, 1925, 1927), négy tankönyvben pedig a Jő a tavasz – az Apróságok című vers harmadik része – (1883, 1886, 1890, 1908) található. A tavasz és az elmúlás érzésvilága sajátosan ötvöződik a „Jő a tavasz” kezdetű szöveghűen idézett versben:

Jő a tavasz illat árad
Ébred a vidám madárdal.
Zöld az erdő, vig a patak.
Föld és menyország mosolyganak.
Suttog a fű, jár a szellő.
Aranyos szélű a felhő.
Ég a nap láng-szenvedélytel,
Édes álmot hoz az éjjel.
Gyönyör, élet minden másón:
Csak nekem nincs gyógyulásom.

Érdekes lehet összehasonlítani, hogy mely versekkel tanították együtt Iduna költeményeit. A sorban első hely illeti férjének, Szász Károlynak Iduna című – itt betűhűen közölt – versét, mely a fiatalon elhunyt feleségnek állít emléket „szerelmi tájdalmának szent önzésével”, ahogy Beöthy Solt jellemezte.

Ne kapd föl nevét kőszá hír!
Adj néki nyugtot néma sir!
Fedezd-be árnynyal, zöld berek!
Felejtsetek-el emberek!
Nem élt a végett: hogy nevét
A hir szellője hordja szét.
S ha dalolt: mint a csalogány
Magának énekelt csupán.
Szelid dalán, – mit tudta ő:
Elmereng-é az átmenő?
Vagy pusztában elhangzik-e
Lelkének hangja: éneke?

Hagyjátok el hát, hadd legyen
Felejtett sírja jeltelen;
Es néma hideg sírkövén
Ne légy köny: csak az anyém!
Ne több virág: mint a malyet
A jó természet ültetett;
Ne több dal: csak mit egy szelid
Bús csalogány énekel itt.
Felejtsetek el emberek!
Fedezd be árnynyal zöld berek!
Adj néki nyugtot, néma sir.
Ne kapd föl nevét, kőszá hir. (2)

Szász Károlynak Iduna emlékét megörökítő verse négy tankönyvben található (1904, 1908, 1925, 1927).

Ezek közül egy tankönyvben (1904) önállóan – Iduna versei nélkül – szerepel. Ebben az esetben azonban Gyulai Pál „Szeretnélek még egyszer látni” című versével együtt tanítják. Gyulai Szász Károlyhoz hasonlóan korán elhunyt hitvesére emlékezik, aki nem volt más mint *Petőfiné* testvére, *Szendrey Mária*. Részlet a versből:

*Szeretnélek még egyszer látni
Meggyógyítva egy pillanat,
Mit szenvedtem, feledni tudnám,
S még egyszer örömet feldúltnám
Éretted ifjúságomat. ...*

Gyulai másik, az előbbiekkal együtt tanított verse a szabadságharcban elesetteknek szentel emléket. Ez a vers a „Szüreten”. („Fa alatt a dombok alján,/ ül mereng egy fiatal lány./ Szeméből könnyet töröl ki./ Már rég mennyasszony szegény./ De sírját nem tudja senki./ Hol nyugszik a vőlegény.”)

A többi tankönyvben Szász Károly említett versét Iduna egy-egy versével (1908-ban „Jó a tavasz”, 1925-ben és 1927-ben a „Vágy”) együtt tárgyalják a tankönyvek, lehetőséget adva az elmúlás felett érzett fájdalom költői kifejezéseinek egybevetésére.

Iduna fent említett három versét – Szász Károly mellett – más költők hasonló hangulatú verseivel tanítják együtt a polgári iskolai, főképp a leányiskolai tankönyvekben. Ezek a költemények a tankönyvről bevallott szándéka szerint érzelmileg kívánnak hatni a tanulóra, s a női lélek érzelmi világát kívánják közelebből megismertetni. A tanulók erkölcsi felfogását, a gyermeki lelket szeretnék alakítani a lélek érzéseinek költői kifejezésével, a női lélek tulajdonságainak bemutatásával

Iduna versei közül elsőnek a „Tanítsatok” („...S te ősszel lehulló levél./ Mely szelek játéka levél/ Hulló csillag, kihamvadt láng/ Föllobbant s kialvó világ:/ Ah, tanítsatok meghalni!/(...)” című verssel együtt oktatottakat mutatjuk be.:

1. A „Tanítsatok” című vers együtt szerepel:

Petőfi „Honfidal”-ával, mely együttérzés, vallomás és hűség a hazához („Nő búm, ha sötétetni kezd, /Hazám fölötted.”) és

Lévay József: „Ha meghalok” című, az elmúlás hangulatát hordozó lírai dalával. („Ha meghalok, szellő legyen belőlem,/ Járó-kelő holdvilágos mezőben/ Emberektől elbújdosott fájdalom,/ Melyet el nem olthatott a sírhalom.”)

Ezen költemények között található még *Petőfi* „Az árva leány”, aki az anyját siratja („Virágot ültettem/ Anyám sírhalmára/ Harmat nem is kell, mert/ Könnyem csorog rája”), valamint *Bajza Józsefnek* a boldogtalanságát ecsetelő „A violához” című verse. („Hervadj, hervadj száradon/ Mit nevezsz reám?/ Nincs kinek letörjelek./ Hervadj violám!”)

2. A „Jó a tavasz” című verset együtt tanulják többek között az alábbi művekkel:

Szendrey Júlia borongós lelki hangulatát idéző: „Kezd már tombolni”, („Fölöttem már őszi ég borong/ S lelkem zilálja őszi fergeteg/ Letép-e róla minden örömet, Miként a fáról a leveleket?”),

Kisfaludy Sándor, a mulandóságot megéneklő: „Himfy Dalai” (részletek),

Petőfi „Honfidal”, „Árva leány”,

Tóth Kálmán (1831-1881) a fiait elvesztett és utánuk téő „A lengyel anya” és „Őszi idő” („Ablakomon ide szűrül be az ég./ Kérde: leszek-e én boldog még?/ Őszi eső hull szomorún, csendesén,/ Minden csöppje azt susogja: soha nem/ – Soha sem!”) stb. című költeményekkel.

Végül megemlíthető Gyulai Pál közismert verse, az „Éji látogatás” (Három árva sír magában...)

A vágy egy más élet után, vágy a halál, a megnyugvás, a természet után mind egy-egy érzésvilágot fejez ki. A hitves, az édesanya, a gyermek, a boldogság és az emlékek, a haza, az elesettek után vágyakozó költői hangulatokat idéző költeményeket ismerhetett meg így a tanuló. Ismertetésünkben a harmadik vers még címében is jelzi a vágyakat.

3. A „Vágy” című verssel („Vigyetek el, vigyetek el,/ Így szenvedőn betegen!/ Oda vigyik ez a kebel,/ Itt a lég is idegen.”) együtt tanulják:

Arany János: „Vágy” („Nem itt, nem itt van az én világom! / Más vidék az, ahová én vágyom! / Illatosabb, napfényesebb róna, / Mintha nem is az a napja volna”),

Szendrey Júlia: „Kezd már tombolni” és a borús lelki állapotát tükröző „Sötét óra” („Naponként árvább egy reménnyel / S egy csalódással gazdagabb, / Szívünkben ekként fog az élet, / Cseppenként így fogy, úgy apad. – Oh örök álom, miért késel? / Miért nem fogod be szemeim? / Nem róttam le még tartozásom? / Vannak még sírni könnyeim?”)

Szász Károly: „Iduna” – című alkotásokat.

Egy alkalommal pedig – többek között – *Tompa Mihály* „lbolya álmai” metaforikus virág-regéjével olvasható együtt „A vágy”, mely az ibolya vágyait testesíti meg.

Ugyancsak Tompától való az „Összel” című vers, melyben az elmúlás, a halál gondolatával foglalkozik a már betegeskedő költő, melankolikus hangon. („A mennyet borongni látom / Dér-harmat függ a faágon; Fog az élet észrevétlen / Lassúbb, lassúbb érítésben. – Rétek halvány kis virága / Hulló lombja a bereknek! / Vonuló dal, mért szeretlek? – Elvesztitek nemsokára!”)

A tankönyvszerzők polgári iskolai tanárok voltak: *Kerékgyártó Elek* (1847-1925) tanár igazgató, számos cikk szerzője *Kemenczky Kálmánnal* írt a múlt század hetvenes éveiben. *Gyulay Béla* (1844-1910) fővárosi polgári iskolai igazgató, az „erkölcsnemesítő egyesület” titkára, a múlt század végén írta tankönyveit és pedagógiai cikkeit. *Weszléy Odón* (1867-1935), polgári iskolai tanár, a neveléstudomány jeles képviselője, neves tankönyvszerző önálló felfogású tankönyveivel emelkedett ki a század első évtizedeiben. *Agostonné Jenny Edit* polgári iskolai igazgató és *Wehnerné Parall Olga* tanárnő együtt írták egyetlen tankönyvüket 1909-ben, mely szintén *Weszléy* nevéhez fűződik. Ő szerkesztette ugyanis a „Polgári iskolai tankönyvek tára” című sorozatot, melyben a két tanárnő tankönyve megjelent.

Érdekes szemügyre venni ezeket a tankönyveket, melyekben Szász Károlyné (Iduna) mára elfeledett verseivel ismerkedhetünk meg, márcsak azért is, mert bepillantást nyervehetünk a régmúlt idők tananyagkiválasztási szokásaiba. Láthatjuk, hogy miképp erősítették meg valamely költemény hatását, más hasonló, az érzelmekre ható művekkel. Ugyanakkor az is tapasztalható, hogy stilisztikai és műfaji szempontból is egybevetették e költeményeket.

Sok szép és alig ismert verset fedezhetünk fel még Iduna biedermeier hangulatú versei mellett a polgári iskolai magyar tankönyvek tanulmányozása során, mégha ez az érzésvilág a ma olvasójához nem is áll oly közel.

JEGYZET

(1) *Bárdos József*: Tanítsuk Idunát. = Iskolakultúra, 1994/3. sz., 15-22. p.

(2) *Szász Károly*: Költemények. 2. köt. Pest, 1861, Heckenast. 85-86. p.

HORÁNSZKY NÁNDOR

Megformálható-e a megformálhatatlan?

Jegyzetek Csiky Tibor oeuvre-kiállításához

Lassan, de talán helyére kerül az előző évtizedek modernista törekvéseinek szimbolikája. A műveknek, a művészetnek az a kettős szerepe, ahol az alkotói tevékenység szükségképpen többféle üzenet hordozójává válhatott. Az *esztétikai* minőségek és azok elengedhetetlen etikai relevanciái adják a probléma egyik oldalát. Vajon a morális szerep vállalása mindig együtt járt a műalkotás teremtésének valóságával? S az érem túlsó fele hordozza a másik dilemmát. Miért, milyen oknál fogva vált „veszélyessé” a hatvanas évek konstruktivista és geometrikus törekvése, s miért várt hasonló szerep – ha enyhébb és némileg módosult formában is – a hetvenes évek konceptualista irányaira?

Természetesen ezek az egyelőre csak mozzanataikban feltárt kulturális és művészeti jelenségek csak bizonyos távlati perspektívából válnak érthetővé. Így láthatjuk azokat a trendvonalakat, *értékkontinuumokat* és jelentős *művészi életutakat*, amelyek meghatározónak bizonyultak a korszak egészében. Az áttekintés tárgyi relikviái adják a képzőművészetben a kiindulópontot, hogy rekonstruálhatóvá váljon az életmű egésze, és beilleszthessük az alkotói programot a kortárs művészet és gondolkodás folyamatába.

Már sajnos későn, de talán még időben – juthatott eszünkbe mindez *Csiky Tibor* munkáit figyelve a Nemzeti Galériában. A paradoxon szomorúan igaz. Halála után öt esztendővel már módunk áttekintő életmű-kiállítás keretében koncentráltan újra-ismerkedni alkotásaival. Talán nem elkésve, hiszen friss az emlék és impulzívak ma is a művek, a gondolati ív, amely mögöttük húzódik.

Az *életrajz* kezdő mozzanatai a sokfelé figyelő *kreatív* szemléletet előlegezik. Az ötvenes évek ELTE fizika-matematika stúdiумai (csak az utolsó év hiányzott) legendás tanárokkal *Fejér Lipó*tól *Marx György*ön át *Rényi Alfréd*ig, *Hajós György*ig, majd a magyar nyelv és irodalom teljes szemesztere, *Pogány Frigyes* meghatározó építészettörténeti és művészettörténeti előadásai, végül pedig a történelem levelező szakon. Így már teljes az előkép. De hol van a szobrászat? 1960: autodidakta kezdés. A folytatás: már valami más. Érintkezés, majd később tartós együttműködés a *Zuglói-körrel* (*Attalai, Bak, Nádler, Csutoros, Hortobágyi, Deim, Halmy, Molnár Sándor, Nádler*), és szellemi-művészi barátság a nagy mesterrel, Korniss Dezsővel. „A résztvevők mindnyájan eleve a legkorszerűbbre törekedtek, maguktól is előítélet-mentesen igyekeztek tájékozódni az egyetemes művészetben, és, talán ez a legfontosabb, nem pénzre és a szokványos művészkarrierre (befutásra) törekedtek” – olvashatjuk Csiky Tibor 1978 májusában keltezett önéletrajzában.

Azonban a fogékonyság, a nemzetközi áramlatok figyelemmel kísérése – s ez különösen igaz Csiky attitűdjére – nem jelentette a divatok egyszerű utánzását. Sokkal inkább a tájékozódási pontok figyelembe vételére, de nem szolgai átvételére ösztönözte alkotónkat. Így kerülhetett előtérbe a hatvanas években a modern *természettudományos* világlkép elemeinek egyéni adaptációja, majd az „*objektív*” világ *leképezhetőségébe* vetett hit, és a *konceptuálisan* értelmezett valóság mozzanatainak rendszerezése a hetvenes években, s egy sajátos *organikus-konstruktív* szemlélet kimunkálása a nyolcvanas évtizedben.

Bár a jelzett pályaszakaszok gondolati, attitűdbeli változásai kirajzolódnak az életmű hosszsmetszetét figyelve, mégis *alapvető azonosság* figyelhető meg az egyes korszakok művei kapcsán. A természet építőelemeinek megjelenítése, az anyag organikus sejt szerkezete, a természeti formák strukturáltsága, valamint az anyag elemi részecskéinek kutatása, a különböző erődimenziók *feltárása* és *érzékivétele* jelzi a világ anyagi természetű jelenségeinek rendszerezhetőségét. A főként fából készült reliefek egyszerre jelzik a tudományos orientáció megkerülhetetlenségét és a művészet hatáslétezőségeiben rejlő többletenergiaikat, mint ahogy az erővonalak, hullámvonalak grafikai képei is ennek a kettősségnek a jegyében fogantak. Ez a szemléleti mód alakul, formálódik majd a hetvenes években tovább különböző murális munkák keretében.

Külön fejezet Csiky Tibor pályáján a hetvenes évek *konceptuális* folyamához való kapcsolódása. Itt is az előzőekben érvényesített kutatói szemlélettel van dolgunk, azzal a módosulással, hogy a világ tárgyai, gondolatai, ezek megformáltsága jelenti az alapproblémát. Az alkotás, megjelenítés, érzékivé tétel mozzanatait felváltják a rámutatás aktusai. A világ strukturáltságának dokumentációja, az elemi formák jelenlétéről való tudósítás: az egészre rendezés kísérlete. Vagy ahogy *Heisenberg* fogalmazott egyhelyütt: „Vannak dolgok, melyekről meg lehet egyezni, és dolgok, amik jelentenek nekünk valamit. Azokról a dolgokról, amikről meg lehet egyezni, a tudomány szól. Azokat a dolgokat, amik jelentenek nekünk valamit, a művészet mondja ki.” S hogy a két állítás igazságérvényének összekapcsolhatósága nemcsak a modern fizika úttörője számára volt központi kérdés, hogy nemcsak ő élezte ki a problémát a két tudás- és látásterület összefüggésében, a szép átfogó dimenziójában, azt ékesen bizonyítják Csiky jelzett konceptuális odafordulásai, majd a nyolcvanas években az organikus konstrukciók újraformálódásai. Az anyag,

a forma, a jelenségek és a gondolatok eredetére kérdez rá az alkotó: abban a reményben, hogy értelmes és felismerhető a rend a világban.

S hogy mennyire az előző gondolati toposzok megformálhatósága foglalkoztatta Csiky Tibort, azt ékesen bizonyítják utolsó pályaszakaszának munkái. Motivumaiban a gondolatok megjelenítése, az ideák érzetté alakítása és szemléletessé tétele munkált. Ezek a látszólag absztrakt enitások, a gondolat, az idő, a tér, s létünk dimenzionáltsága jelentkezik a különböző struktúrákban. Munkáinak már a címei is – Gondolatok (1981), Kazimir Malevics (1979), Hangzás (1978), Térgörbe (1980) – az előző korszakok kutatási horizontjait idézik, azokhoz illeszkednek. Ezt mintegy kiteljesítik azok a kettős szimbolikájú alkotások – Árbóc (1986), A „Feszület” makettje, Madár (1986) – ahol mind a színek intenzív jelentéstartalmai, mind a címadás jelképes gesztusa és utalásrendszere jelentőssé válik.

Nem véletlen a jelzett pályaszakaszok azonos *gondolati-formai intenzitása*, hiszen Csiky Tibor olyan tudatos alkotói pálya ígézetében kívánta megélni életét, amelynek végső célja az Egy megformálhatósága. Pontosan ennek szellemében szervezte kiállításait és pedagógiai munkásságát egyaránt.

Hogy mindez milyen gondolati mélységek megjelenítésében és milyen alkotói folyamat keretében csapódott ki, azt kiválóan mutatta a Nemzeti Galériában rendezett kiállítása (1994. június 23-szeptember 4.). A hozzá kapcsolódó „oeuvre-katalógus” pedig mintegy a tárlatot kiegészítve a szakmai és kulturális feldolgozást segíti, s kezdőpontjává válhat a korszak egészének és Csiky Tibor munkásságának további értelmezéséhez.

Az egyenként is fontos áttekintő tanulmányok – Nagy Ildikóé, Bán Andrásé, Frank Jánosé, Sinkovits Péteré – Csiky Tibor különböző pályaszakaszait hozzák közelebb, s jelzik a különböző megválaszolatlan kérdések fontosságát. De hasonlóan izgalmasak a dokumentumok, különösen a Népművelési Intézet II. vizuális kutatási pályázatára írt tanulmány (1978), amelynek koncepcióját a nyolcvanas években az encsi és tokaji alkotótáborban realizálta. A művésztelepen megvalósítandó program megtervezettségé, a forma sajátosságainak kutatása, a technológia problémáinak dimenzionáltsága, az anyag minőségi és intenzív lehetőségeinek bemérése, valamint az összefüggések megismerése egy komplex művészetszemlélet kialakítását célozta meg. S hogy ez mennyire a folyamatokban és kölcsönhatásokban, a megtervezhetőség és kivitelezhetőség polarizáltságában, illetve összefüggérendszerében fogant, azt bizonyítja az alkotótáborban feltűnt tehetséges fiatalok pályájának további alakulása, és annak a szemléletnek a továbbélése és újraformálódása, amelyet Csiky Tibor munkássága reprezentált. Csiky úgy tudta impulzívvá tenni saját tudományos és művészeti gyakorlatát, hogy az esélyként jelentkezhetett a különböző alkotói energiák felszabadítására. Tervezetéből és praxisából egyaránt kiderül: egységbe tudta fogni az egyetemes művészetszemlélet konstruktivista és organikus programját, felhíva a figyelmet avrra, hogy döntő jelentőségű és elhanyagolhatatlan tényező a művészeti és kulturális tradíciók sokfélesége, meghatározó mibenléte.

Hogy a „megformálható-e a megformálhatatlan?” – poétikus kérdésére nemmel kell válaszolnunk, azt időbeli végességünk tudatosítja bennünk minden egyes véges léttörénet lezáródásakor. Azonban e kérdés szüntelenül megfogalmazandó kísérletei alól nem kaphatunk felmentést még akkor sem, ha tudjuk: csak közelébe férközhetünk a lehetséges válaszok töredékének.

BOHÁR ANDRÁS

Európa, Európa

Az avantgárd évszázada Közép- és Kelet-Európában

Képzőművészeti kiállítás Bonnban

Akár jelképesnek is tekinthetnénk, hogy az a város ad otthont a Kelet-Közép-Európát egyenrangúsítani szándékozó kiállításnak, amely elvesztette fővárosi rangját a német újraegyesítés nyomán. De ez a szál túl messzire vezetne. Tekintsük tehát egyszerűen véletlennek ezt a földrajzi és politikai szituációt.

Az azonban már nem lehet véletlen, hogy éppen Németországban került megrendezésre a tárlat, mint ahogyan az is sorsdöntő, hogy a főszervező egy lengyel művészettörténész, aki maga mellé vett öt kollégát, akik között volt egy magyar teoretikus is, Beke László személyében.

Érezhető ugyanis, hogy a magyarországi művészetet alaposan ismerve ajánlottunk résztvételre alkotókat, sőt, azon belül még a személyes elfogultság (preferencia?) is nyomon követhető. Ezzel szemben nagyon úgy tetszik, hogy a lett, litván, észt, vagy akár a bolgár, román képviselőről ugyanez már nem mondható el. Viszont a németországi helyszín miatt a németek négy évtizedes kettéosztottságával nem kellett foglalkozni a szervezőknek. Az úgymond „kelet-német” avantgárd belső úgy lett, s ezért a kiállításon nem látható.

Amit látunk, egy olyan nagyszabású bemutató, amely megpróbálja feltérképezni a közép-kelet-európai avantgárdot a századfordulótól napjainkig. A kilenc „fejezetre” osztott kiállítás tagolása a következő volt:

1. Az avantgárd kezdete. A szimbolizmustól az absztrakcióig
2. A kubizmus és vonzások
3. Konstruált világ
4. Zsidó jelenlét
5. Szürrealista képzelet
6. Politikával az avantgárd ellen: a szocialista realizmus
7. Expresszió és intuíció
8. Szisztematikusan tendenciák
9. Tűnékeny aspektusok

Belépéskor Gulácsy Lajos festményei fogadnak. Magyar látogatók közül bárki tagadhatná-e az emiatt érzett örömét? A katalógusból (amely négy kötetes, kizárólag német nyelven megjelentetett hatalmas dokumentáció) kiderül az is, hogy Csontváryknak is ott lett volna a helye, ha éppen nincs a nagy Csontváry-kiállítás, amely Európában utaztatja azokat a műveket, amelyeket ide fogadtak volna. Gulácsy mellett egy lengyel, Witold Wojtkiewicz öt festménye volt látható, aki egyrészt Gulácsyval, másrészt Munch-kel tart rokonságot. Láthattunk itt még két festményt a szlovén impresszionizmust megteremtő Richard Jakopič-tól, valamint nyolc képet a litván Mikalojus Čiurlionistól, amelyek a szimbolikus kifejezési formától a majdnem teljes nonfigurációig érzékeltetnek egy művészi arculatváltozást. A felhőtlennek tűnő kezdetbe azonban keveredik némi zavaró momentum. A bejáratnál szemközt ugyanis egy Bráncusi szobornak emeltek szentélyt. Maga a jelenség nagyon szép, a szobor meg is érdemli a kiemelt figyelmet... de Bráncusi Párizsban élt és dolgozott! Az igaz, hogy románnak született, de művészeti iskoláit Bukarest után Párizsban folytatta, s ott is marad, élete végéig. Lehet-e őt a kelet-európai avantgárdhoz sorolni? Mert ha igen, akkor oda tartozik Moholy-Nagy László is, vagy Schöffer Miklós, netán Vásárhelyi Győző, akit a világ Victor Vasarely-ként tart számon...

Nos, a rendezők oda is sorolták őket. Nem nagyon meggyőző ez a rendezési elv, mivel nem a tevékenységet, hanem a születési helyet veszi igazodási pontul. Ezzel a megoldással válik lehetségessé, hogy ne kelljen azzal foglalkozni, hogy mit is jelent tulajdonképpen Közép-Kelet Európa. Mert ezekután visszapiillantva az eddigi művészekre kiderül, hogy a litván művész Varsóban és Moszkvában, valamint Szentpéterváron tanult és

dolgozott. Nyilván aszerint sem lehetne szelektálni a műveit, hogy melyeket készített litván földön, s melyeket Oroszországban.

A szimbolizmustól az absztrakcióig alcímű bevezető rész tehát szépen lassan hozzászoktat ahhoz, hogy olyan művészek, akik Közép-Kelet-Európában születtek, ám később más táján a világnak lettek naggyá, mint a közép-kelet-európai avantgárd képviselői szerepelnek e tárlaton. Ebből már nyilvánvalóvá vált az is, hogy nem kaphatunk képet az egyes országok avantgárd törekvéseiről, csak a kiállítás érdekében egységnek felfogott Közép-Kelet-Európa avantgárdjáról. De létezik-e vajon a kiállítás érdekében konstruált Közép-Kelet-Európa?

Érthető, hogy Kandinszkij, aki nélkül valóban nem képzelhető el az európai avantgárd, mint kelet-európai szerepel, hiszen ő hét évre (1914-1921) visszatért Oroszországba és ott is éltetője volt a történeteknek. De például František Kupka aki igaz, Csehszágban született, de tanulni és dolgozni már Bécsbe és Párizsba ment. Az sem derülhet ki a tárlatból, hogy mint távoli minta-példa, volt-e az adott művész hatással a saját hazájában történetekre. És az emigrációban fontos művészekké válók száma szinte lehetetlenlen tette, hogy az otthon maradók közül válogassanak. Ezért még olyan kitűnő művészeknek sem juthatott hely, mint a mi Rippl-Rónaink, vagy Czöbel Bélánk, hogy már a csak Magyarországon dolgozó aktivistákról ne is beszéljünk.

Ahogy mi a kimaradt magyarországi művészeinket tudjuk sorolni, gondolom, hogy a bolgár, román, litván stb. kollégák ugyanezt teszik a maguk művészeivel. Úgy tetszik, hogy a kiállítás nem tudott elszakadni attól a szokásos nézettől, amely szerint Kelet-Európát Nyugat-Európa hitelesíti. Kár, hogy a tárlatra való rákésülés hosszú időszakát nem fordították arra, hogy az adott országokon belül tevékenykedő alkotókat a főszerzők közelebből megismerjék. Így sok szempontból lecke-felmondás lett a kiállítás.

A kubizmusról szóló fejezetben Brancusi mellett a klasszikus Archipenko, Zadkine, Lipchitz és a prágai kör, elsősorban és kiemelten Otto Gutfreund plasztikái, s a többiek (Bohumil Kubišta, Antonín Procházka, Josef Čapek, Otakar Kubín) festményei, rajzai szerepeltek.

A konstruktív világ ismét a klasszikus oroszokat (Malevics, Tatlin, El Lisszickij, Rodcsenko) hozta és Moholy-Nagy László olyan munkáit, amelyeket már a Bauhaus tanáraként, Weimarban, vagy még később készített. Itt tűnik fel Kassák Lajos is, akinek azonban csak a bécsi emigrációban készített képacshitektúrái láthatóak, az azidőtájt Bécsben és Weimarban dolgozó Bortnyik Sándor két 1924-es festményével együtt. Malevics tragédiáját finoman-szépen érzékelteti a kiállítás. Ő otthon maradt, de mintegy visszafelé járta be az utat a teljes absztrakciótól (Fekete négyzet, 1913-15.) a naturalizmusig (Önarckép, 1933.).

Ezután keveredik meg teljesen a kiállítás. A rendezők feltehetően nem tudtak mit kezdeni Marc Chagall valóban teljesen egyedi és egyéni művészetével, s hogy valamilyen módon megragadhasák, kitalálták a „Zsidó jelenlét” sehová nem vezető skatulyáját. Ez aztán alkatmat ad arra, hogy az időrend is teljesen megkeveredjen (eddig nagyjában és egészében időrendben követték egymást a művek s a jelenségek), hiszen 1993-as festmények éppúgy szerepelnek ebben a kiállítási részben, mint Chagall korai remekei (például a Torontóból kölcsönzött Vityebszk felett, 1914.). Ráadásul Grisha Bruskin, Moszkvában született festőművész (aki most New Yorkban él) 1989-es tablói semmilyen vonatkozásban nem tekinthetők avantgárdnak: figuratív, dekoratív, illusztratív munkák.

Ebben a kiállítási részben láthatjuk Altorjai Sándor valóban nagyszerű munkáját, s itt láthatunk még két Ámos Imre festményt is. Vajda Lajos képei viszont már a következő kiállítási szakaszban kerültek bemutatásra: a Szürrealista képeket című fejezetben. Itt már nem találunk vissza a rendezők az időrendbe. Immár nem csak azt nem lehet tudni, hogy az alkotó mely nemzet gyermeke, de azt sem, hogy a bemutatott mű vajon tényleg avantgárdnak számított-e születése pillanatában az adott országban, vagy sem. A főszerepet itt egy cseh művész Josef Šima kapta, korai, 1927-35. közötti műveivel. Ennél a kiállítási résznél fogott el az az érzés, hogy milyen halálosan nagy küzdelem lehetett azon, hogy egy-egy ország kívül képviseltesse magát. A mi Beke Lászlónk, aki éppen ennek a résznek a teoretikusa a gigant katalógusban, sem tudta elérni azt, hogy olyan művésze az országnak, mint Martyn Ferenc, bemutatásra kerüljön. Nyilván nem azt a

bolgárt helyettesíteném vele (Georges Papazoff), akiről Beke úr Vajda Lajossal együtt ír (Vajda Lajoshoz képest elenyésző terjedelemben), de az tény, hogy sok mű van a kiállításon, amely szemernyivel több kvalitást nem árul el, mint amilyenel Martyn az életművét létrehozta.

A szocialista realizmust diavetítéssel mutatták (volna) be. Nekem nem volt időm-türelmem végigvárni a diavetítést, azonban az üres termet látva úgy vélem, sokan voltak ezzel így. A diaanyag Repinnel kezdődött, s már ez sem volt túlzottan szerencsés. Mindennek megértéséhez ugyanis már nem is csak művészettörténeti, de történelem leckére is szükség volt (lett volna?).

Expresszió és intuíció, mondta a következő kiállítási szakasz címe, amelyben a lengyel Tadeusz Kantor volt a főhős. Színházi berendezéssel és festménnyel egyaránt megidéztek a művészt, aki az avantgárd színház halhatatlan klasszikusa. A Párizsban élő cseh Jiri Kolár következett, a hatvanas évekbeli szóköllázsaival, a Svájcban élő magyar Kemény Zoltán mellett, akinek fémdomborításai illetve köllázai igen izgalmas felületképzést adnak. De vajon mitől kelet-európai avantgárd ő?

És mitől avantgárd az avantgárd? Van-e még értelme ennek a fogalomnak? Hiszen szintén itt láthatunk egy másik lengyeltől, Wladyslaw Hasiortól néhány munkát, amelyeket ismerhetünk átfogó, nagy kiállításáról, amelyet végigutaztattak Európán. Akkor ugyanis Budapestre is eljutottak a művek. A lengyelek tehát reprezentáltak vele. Nem tipikusan az avantgárd művészet eredménye ez.

A szisztematikus tendenciáknál végképp felborul, ami addig még talpon volt. E résznél lesz Vasarely és Schöffer a kelet-európai avantgárd kontinuitásának bizonyítéka a Kölnben élő Kovács Attilával és a Párizsban élő Molnár Verával együtt. Haraszty István kitűnő mobiljának valóban örvendhettünk volna, ha...ha nem stabilizálják, s nem csak egy melléte elhelyezett videomonitor mutatja, milyen lenne, ha mozogna. Hencze Tamás lett kiemelve bemutatásra a sok kiváló színvonalú magyar művész közül, akik a neokonstruktivizmus valamely ágát képviselik.

Az utolsó kiállítási fejezet, a Tűnékeny aspektusok volt, a bécsi múzeumigazgató, Hegyi Lóránd bevezetőjével, aki közismerten a tranzavantgárd teoretikusa. Olyan művészek alkotásai voltak láthatók itt, mint Roman Opalka, Ilya Kabakov, Magdalena Abakanowicz, Marina Abramović, Braco Dimitrijević. De megintcsak belekeveredik Lakner László a Németországban festett műveivel, a bolgár származású Christo, a Párizsban készített Vasfüggönyével. Itt is találunk magyarországi magyart Nádler István személyében, aki talán a legjobban példázza, hogy mennyire nem avantgárd már az avantgárd.

A kiállításához egy teremnyi fotó, s egy teremben kották és irodalmi művek sora csatlakozott. Kevesebb több lett volna. Ha mondjuk csak a II. világháború utáni művészettel foglalkozott volna a kiállítás, de ott az egyes országok karakteresebben megmutatkozhattak volna, talán hitelesebb, tanulságosabb kép összegeződik. Így igaznak érezhetjük Pernecky Géza, Kölnben élő magyar teoretikus tömör megállapítását: a nagyszabásúnak induló vállalkozás eredménye alibi-kiállítássá sikeredett.

CHIKÁN BÁLINT

Filozófus egy filozófiaellenes korban

Megközelítések a TGM-jelenséghez

TGM – Tamás Gáspár Miklós. Ma Kelet-Európában valószínűleg a legjelentősebb politikai gondolkodó Szolzenyicin és Havel után. Ha meghal, bizvást számíthat meghívásra Eötvös József és Bibó István kávéházi asztalához a mennyekben.

TGM: a torzó klasszikusa, a megalkuvás-világ kritikai kéllehetetlenje. Filozófus, politikus, publicista, tudományintézeti vezető, egyetemi tanár. Még tudományszervező is. TGM: az össze nem férő minőségek egysége. Szépiró, akinek természetes műformája a bölcséleti traktátus (volna). Filozófus, aki a szellemi klíma nyomására a politikába kényszerül. Monográfus, aki az emberről és a világról alkotott gondolataival együtt önmagát is hosszabb-rövidebb eszmefuttatásokba tördeli szét. Humanista polgár. Humora *Karinthy-éra* emlékeztet, szarkazmusa *Szabó Dezsőre*. Birtokolja már *Cs. Szabó* világkultúráját, Bibó magyar teljességét, *Illyés* kultúraszintetizáló képességét. Mindeközben előtte áll még igazi opuszainak. Nagy ígéret – negyvenhat évesen is.

Monumentális politikai esszégyűjteménye, a frissen kiadott *Másvilág* (104 esszé 610 oldalon) – szellemi életrajz, hazai kordiagnózis az utolsó öt évről. Makacs minőségvédelem. Olyan mű, amely egy megkerülhetetlen személyiség súlyos gondolatait elegáns könnyedséggel közvetíti. Magyar sors láttelepe. A hajlam és lehetőség muszáj ömpromisszumától kényszerpályára szorított gondolkodó küzdelméről mond el egy nagyon is mai, nagyon is fontos, árme kivételes történetet. Ez a *provincializmusból való kitörés* egyedi sztorija a Kolozsvár, Budapest, London, Chicago útvonalon anarcho-liberál-konzervatív szemszögből.

A magyar értelmiségit egy-egy TGM-féle politikai esszéből meg-megsuhinhatta már a nagyság sejtelve. A sejtélem érzetté erősödik, ha az ember beleolvass a *Másvilág* című gyűjteménybe.

Ez jogosan hordozza alcímében műfaji meghatározásként, hogy *politikai esszék* kötet, noha valójában miszcellanea: vegyes műfajú írások – esszék, tanulmányok, cikkek, interjúk és beszédek – gyűjteménye. De az elegység ellenére is megvan benne az a belső azonosság, amelyet a mással összetéveszthetetlen szellemi érdeklődés, személyiségtelő világszemlélet és egyéni veretű stílus képes létrehozni.

Hat ránk a közlő személyiségének súlya, közlésmódjának varázsa is, amely kielégíti az esszé legfontosabb műfaji követelményét. Hogy a megszólaló az írásban épp annyira fontosnak bizonyuljon, mint maga a tény. A kötet legértékesebb darabjaiból kiválglik, hogy a szerző *moralista és társasági lény*, akit belső kényszer űz az emberek ítéletét megnyerni az örök dolgoknak. Feltéve, ha örök dolog az ember esendősége és világának kisserősége. Ehhez TGM mustrát a mai Magyarországból, Magyarországról állít.

Mi hibázik a nagyság bizonyításához? Van egy prózai ok. A kötet nem tartalmazza az 1989 előtti szamizdat-dolgozatokat, még kevésbé a nagylélegzetű elméleti munkákat. A mások ok. Ez az összeállítás – TGM szavaival – „A rendszerváltás krónikája, egy részvevő szemével.” Hátha téved a szerző? A kötet mint töredékek foglalata sok mindenről meggyőzheti az olvasót. Arról is, hogy a fragmentum is lehet a maga határai között tökéletes. Egy átalakulás filozófiai indítatású és átitatottságú széljegyzetelése, amely ráadásul a harmadik magyar köztársaság borús rangú, gunyoros irányú krónikája voltaképpen, fel fogja szítani az olvasó elemző kedvét: járjon utána, TGM-et olvasva a nagyság lábnyomaiban lépedel-e.

Mi álljunk meg a lehetőségnél. A döntést bízzuk az időre, a lehiggasztó távlatokra, legfőként persze az olvasóra. Én is csak megközelítéseket merek ajánlani, kezdve a leggyakorlatibb kérdésen, hogyan ismerhetjük meg az író kötetéből. Elindulni művében talán szellemi önéletrajzát olvasgatva érdemes, hiszen nála kevésbé markáns szerző is érdekes, ha önmagáról beszél. (Az erre vonatkozó írásokat az 59-75., a 81-104., valamint a 355-373. oldalakon találhatjuk meg.) Ha ezzel végeztünk, ajánlom, tanulmányozzuk

figyelmesen két – búcsúállapotot rögzítő – eszmétörténeti esszéjét. A Búcsú a baloldaltól (1989) lapjain (a kötetben: 11-31. oldal) a szerző elfordul a radikális és szocialista baloldaltól, mert minden tiszteletreméltó hagyomány ellenére ez a gondolkodásmód és cselekvési program juttatta el Magyarországot is a szörnyállamig, amely terrort, szegénységet, tulajdonnélküliséget, az autonóm személyiség felszámolását és a kollektív felelőtlenséget hozta be állampolgárainak életébe. A tiszteletreméltó hagyományokon TGM nem csupán a századelő antifeudális küzdelmét érti, hanem e demokratikus szocializmust is, mert ez volt a baloldalon az egyetlen hatékony forradalmi erő a totális államszocialista diktatúrával szemben.

A Búcsú a jobboldaltól? (a kötetben: 569-607. oldal) nem csupán a kérdőjelben különbözik ikeresszéjétől. A szerző mindenekelőtt beleírta negatív tapasztalatait a négyéves konzervatív ciklusról. Annak szélsőjobboldalát nem csupán ez az esszé kritizálja, hanem e bírálát a kötet számos más dolgozatában is kardinális kérdés. Az igazi intellektuális családás attól érte a szerzőt, hogy a jobboldalról hiányzik a hatékony, intellektuálisan termékeny s ezért reformmunkára alkalmas kontinentális jellegű konzervativizmus. TGM ennek helyén tradicionalista és jelentős mértékben antiintellektuális képződményt talál. Mivel pedig eszmétörténeti összefüggések nélkül nincs igazi TGM-esszé, most a szerző keserű következtetésre jut. A Monarchia s benne Magyarország ragyogó liberális elítéljt, amelynek eszméi örökségében és sokadik leszármazottainak politikai tevékenysége révén ezen ideák hasznosságában, életképességében bízott – némi daccal még eszményített is –, 1993-94-ben sokkal kevesebbnek látta. Ebben az írásban úgy ítélte meg őket, hogy feltámaszthatatlanok. Képtelmű és szomorú örökséget hagytak maguk után. Eszmék és befolyásuk újrakibontakozása Kelet-Európában egyrészt valószínűtlen, másrészt nem is kívánatos. Magyarországra vonatkozóan TGM kimutatja, hogy a hazai liberál-konzervativizmus útja törvényszerűen futott a két *Tiszán* át *Bethlen Istvánig*, *Teleki Pál*ig és tovább – a mai híg epigonokig. A cím végi kérdőjel azt a halvány lehetőséget, azt a vágyat és reménytelenül is várt fordulatot próbálja kifejezni, amelyet a szerző a korszerű liberális konzervativizmus megjelenéséhez fűz.

A két esszé bizonyítja, hogy TGM – átmenetileg? – arra a vizenyős lapályra ért, amelyre az illúzióitól megfosztott *József Attila* is elért egy kései versének tanúsága szerint. A valóságos nagy magyar progresszió intellektuális válságtermék volt, zsákutcába is vezetett. Az egykor valóságos értékekkel rendelkező liberál-konzervativizmus ma fantomhivatkozás, nem valóságos eszméi és mozgalmi erő.

Ez az utópiára – a megkonstruált jövőre – való ráutaltság egy olyan személyiség gondolatvilágában, aki utálattal hártja el az utópikus gondolatszerkezeteket s politikai programokat – a nihilen kívül, amelynek TGM nem enged, csak egy áthidalási módot hagy meg: a *szkepticizmust*. Ez jó arra is, hogy segítségével a szerző a tévedést és bizonytalanságot kimondja saját nézeteiről is, de arra a célra is megfelel, hogy más felfogások értékeit is fel- és elismerje. *A pórázon tartott kételkedés* még arra is erőt ad, hogy saját eszmerendszerében, de még inkább gyakorlati ítéleteiben, tanácsaiban elfogadja az elmentmondásosságot. Különösen akkor, ha humanista alapfelfogását másként nem tudja érvényre juttatni. Így például többször, más és más megfogalmazásban rámutat: az utópiától való tudatos elfordulás a még demokráciára rá nem nevelődött átlagemberről kiölte a demokrácia alapértékeinek, a következetes intellektualizmusnak, a nagylelkűségnek, a lelki nemességnek, a fantáziadús eredetiségnek, a lelkes idealizmusnak, a kötelességtudásnak, a közjó érdekében megvalósított önzetlenségnek, a szabadságpárti politika mély és őszinte szeretetének – hitelét.

Nagyon kevés szövegrészlet valószínűsíti, hogy a szerző valóban az átlagemberektől várná el ezt a republikánus erénykészséget. TGM-et az eszmék és politikai programok senkiföldjére a különféle ma egzisztáló politikai elitek magatartásával összefüggő csalódás vezette-vetette.

Ha tehát életművének, gondolatvilágának megértéséhez megközelítéseket próbálunk: különböző kulcsokat keresünk a mű zárszerkezetéhez, fogalmazzuk meg: a *közéletben forgó gyakorlati TGM vezető motívuma a szkeptikus következetesség*, amelynek gyökere a csalódás, s életelve a folyamatos önvizsgálattal egybefonódó önkorrekció. Minthogy tevékeny emberrel van dolgunk, az elemzés dinamikája sem fordul pusztán

befelé. A gondolkodó élesen fogalmaz meg következtetéseket, megalkuvás nélkül vitatkozik és könyörtelenül érvényesíti saját elméleti előfeltevéseiből adódó logikát többnyire más felfogások, de alkalomadtán önnön véleményeivel szemben is.

Ilyen TGM – általában. Milyen azonban *TGM mint filozófus*? Induljunk ki abból, milyen Magyarországon a filozófia szellemi környezete. Emlékeztetni szeretnék rá, hogy a magyar kultúra akkor sem fogékony a bölcseletre, akkor sem érdeklődik iránta, amikor éppen nem él át heveny filozófiaellenes időszakokat. Az elkésve kifejlődő és meg-megszakadó polgárosodás folyamatában a magyar értelmiség önkifejezését a lírában, a (köz)jogban, a (morál)teológiában s legújabbban egyes társadalomtudományokban találta meg. Legejtőteljesebben a politológiában. Ráadásul most a programszerű filozófiaellenesség eszmei szakaszát éljük át – a lapos etatista ideológiára soványított marxizmus ellenhatásaként. Súlyosbítja a helyzetet, hogy a politika és az ideológia eközben változatlanul átitatja a társadalom életének legeludogottabb szegleteit is.

Ilyen adottságok mellett nem beszélhetünk Magyarországon filozófiai hagyományokról. A legnagyobb magyar filozófus: *Szent Ágoston Babits* fordításában. A magyar filozófus különben is visszahangtalan: önmagának ír. Közösségünk mitsem tud a magyar filozófia érdemes munkásairól, például *Böhm Károlyról* vagy *Pauler Ákosról*. A magyar olvasó szemében ma az a filozófus, aki diplomával tudja igazolni, hogy jogosult a bölcsélet oktatására. Már eredmény, ha a filozófusi rangot csak annak adományozza, aki bölcséleti alapkérdések fejtegetésében valamely külföldi mester szakszerű követőjének bizonyul. Laikus körökben szívesen tartja magát az a feltételezés is, hogy a filozófus feltétlenül a német idealizmus madárn nyelvén szól, például így: „A transzcendentális jelentett távol-léte, ám olvashatósága az áthúzott lét heideggeri jelölésében a logo-fono-centrikus metafizikai világkorszak végét jelenti...” (Ezt *Bacsó Béla* állapítja meg *Jacques Derridáról* egy idén megjelent kötetében, a Határpontokban.)

TGM másként filozófus. Ezt a gondolkodásmódot és nyelvezetet is elsajátította, mert szellemi eszmélkedése során termékeny találkozója volt *Johann Georg Hamann-nal*, tággabban a német filozófiai romantikával. Megmártózott a nyelvkritikai bölcseletben is. Hatott rá a görög filozófia egy némely irányzata, továbbá *Spinoza*, *Kant*, *Nietzsche*. Megtanulta méltányolni, de nem szeretni és követni a marxizmust. Átélt és vallja a keresztény hitet.

TGM legtermékenyebb mintáit a politikai bölcsélet területén találta meg. Elfogadta a közelmúlt és a jelen nagy nyugati, elsősorban angolszász liberalizmus-rehabilitációját *Friedrich-August von Hayek*től, *sir Isaiah Berlin*től, *Ronald Dworkin*től és *Michael Oakeshott*-tól. E liberális konzervatív szerzők érveivel gyakran találkozunk a Másvilágban – közvetlenül is, szellemi átiratban is.

Bővebben szeretnék szólni arról a szellemi körről, amelyhez TGM-et nem csupán nézetrokonság, hanem rokon mentalitás, magatartás és önkifejezési forma is fűzi. A francia enciklopédisták, a nagy viktoriánus angol szabadelvűek és a magyar nemzeti liberális elit, főként annak elméleti szinten legfelkészültebb osztaga – a centralisták. Lehet, hogy közülük nem mindenki. *Voltaire* bizonyosan, csakúgy, mint *Lord Acton*. Ugyanígy *Csenyery Antal*, *Eötvös József*, *Trefort Ágoston*, valamint 1848 utánról egy-két konzervatív tollforgató. *Asbóth János* például.

E szellemek írók is voltak, akik – keresvén önkifejezésük legjobb formáját – változatos műfajokat műveltek, s ki is szélesítették az írói tollra nem méltatlan műfajok körét a szóbeliség, a non fiction, valamint az agitatív formák irányában. Ezek az alkotók társasági emberek is voltak, akik sokra becsülték a nyájas eszmecserét baráti és ismeretségi körben: szalonokban, kávéházakban, civil testületekben, de közvetett módon is – levelezés útján.

Többségük koruk legelső rangú tollforgatói közé tartozott. Alacsonyabb szinten úgy, hogy pompás röpiratokat, pamfleket, nyílt leveleket is írtak. Magasabb szinten úgy, hogy bölcséleti kérdéseiket és válaszait publicisztikába, közönséget vonzó, népszerűen megírt filozófiai műfajokba fogalmazták bele. Kifinomult stílusérzék is jellemezte őket. Világos, logikus, szenvedély-, ironia- és műveltséghajtottá gondolatépítőmányaik jobbra ma is eleven, élvezetes és tanulságos olvasmányok.

Ezekben az írásokban a filozófia megőrizte embermelegét. A transzcendencia hajlékony tud lenni. Ha kell, kezet csókol a dámáknak, amikor témának kínálja fel magát. Kezet tud rázni komoly férfiakkal is, mielőtt szikrázó vitákra bujtogatná őket. Tud ez a transzcendencia teljes elszigeteltségből is eleven emberi hangon szólni a csillagokhoz, s kezet nyújtani az emberiségnek, ha pillanatnyilag nem talál utat a közvetlen környezethez.

Nem téveszthetjük szem elől, hogy a szerző Románia szellemi csöndjének a kisebbségi sorssal súlyosbított változatából került át a kései Kádár-korszak légkörébe, amelyet számára az könnyített meg (de nem tett otthonossá), hogy bekerült egy ellenzéki körbe. 1986-ban, amikor első ízben mehetett Nyugatra, nyíltot alkalma rátalálni másilyn rokonlelkekre, történetesen Angliában. Az ellenzéki körtől 1993-94-re a nyilvánosság számára feltárt módon és mértékben már eltávolodott. Angolszász barátságai megmaradtak, de ő azokban az országokban most és mindörökké idegen marad, még ha szívesen látott, megbecsült vendégként is.

Így az olvasó olyan életet láthat maga előtt, amely jórészt belső és külső emigrációban telt el. A kötetben szétszórott megjegyzésekből kitűnik, hogy TGM-et örök vendégvonta megviselte, át is formálta. A szerző karsztpatak-érzelmességének, titkolt, de eltitkolhatatlan megbátottságának elemzése nem ide tartozik, de egy némely ebből eredő következményről, amely átszínezi kötetét, érdemes beszélni.

Az általa megálmodott személyes életforma és társadalmi közösség sok tekintetben egy virtuális Magyarországhoz, nem a valóságoshoz tartozik, sajnos. Ebben a helyzetben a szerző a 18-19. század valóságos szalonjainak, udvarházainak és klubjainak imaginárius mását választotta magatartása kommunikációs alapjául. Maga mondta ki egyik vallomásában (sok évvel azután, hogy Magyarországra emigrált): ha alkotni akar, várja őt a Filozófiai Intézet egyik sötét és hideg szobája. Megértette az összefüggéseket. Le is írta a rendszerváltozás első hónapjaiban: „Nem hiszek abban, hogy szabadelvű intézmények nélkül, előttük, kívülük, nélkülük megszülethet a tolerancia, a humor és a vitakészség demokratikus politikai kultúrája”. Szerinte e hiányzó politikai kultúrát csak úgy lehet megteremteni, hogy „abban mindenkinek helye kell hogy legyen, kiváltképpen azoknak, akiket rühellünk”. Ezt a gondolatsort Voltaire is megfogalmazhatta volna, persze, ha kellő tapasztalatra tesz szert a kelet-európai viszonyokról. Ferney ura ellenlábasaival kapcsolatban nem a „rühell” igét használta volna.

Ez a „borsón térdelve is szépet álmodom” válasz a körülményekre, mi tagadás, *dísz-harmonikussá* tette TGM személyét s tanait is. 1992-ben nyilatkozta magáról: „Túl sűrűn vagyok felületes, hanyag, lusta, arrogáns, türelmetlen, kíméletlenül gunyoros”. 1994-ben pedig – a napi politizálástól való búcsújának egyik állomásán – kifejtette: ő nem jó vezető. Nem is igazi csapatjátékos, mert ha már valamiről tudja, mi az, ráun erőfeszítéseket tenni, hogy másokat is meggyőzőn igazáról. Nem tud konszenzuserősítő, demokratikus politikusi lenni, mert a magyar ügyek menete számára viszolygató. Emellett azonban természetéhez az áll közelebb, hogy inkább kritikus megfigyelő legyen, semmint cselekvő. Az igazi politikus – tessék a rejtett ironiát is kihallani a szövegből – ha problémája van, összehív egy értekezletet, ha az eredménytelennek bizonyult, kiadja további tanulmányozásra az ügyet egy bizottságnak. Ezzel szemben a magafajta filozófus, olyankor kihúzza a telefonzsinórt a falból, előkeres egy darab papírt, lecsavarja a töltőtől kupakját, és – papíron megoldja a dilemmát. (Publikálva a Beszélő, 1994. január 20-i számában).

Így tehát a „filozófikusság” kulcsát forgatva meg ebben az életműben, oda jutunk el, hogy a viszonyok – a szerző kétértelmű közösségi helyzete, a számára hátrányos körülmények – a *politikai gondolkodó* státuszába terelték bele azt a termékeny, nyughatatlan, cselekvésre diszharmonikusan érett elmét.

Milyen politikai gondolkodó vált belőle? Egy helyen a kötetben (im. 364. oldal) szépen fejtegeti, hogy a filozófia *Herakleitosz* óta tudja, hogy a doxa, a vélekedés alacsonyabbrendű dolog, mint a logosz, a bizonyítható, alátámasztható igaz tudás, amelyre a tudomány törekszik, s bizonyos határok között el is tud érni. De mert az emberek nem szeretik saját illetéktelenségüket megállapítani, a közvélemény ellentétben áll a filozófiával. Úgy-hogy a bölcsélet története már azzal kezdődött, hogy az athéni demokrácia halálra ítélte *Szókratészt*, mert szembeszállt a közvéleménnyel.

Amikor TGM és néhány elvbarátja, így *Lengyel László*, kezdte átültetni magyar viszonyokra a filozófiai kutatás angolszász szakágát, a politikai filozófiát, ebben őket a *kulturális polgárosítás szándéka, reformeri lendülete* vezette. E reformerek alapélménye az elmaszatolt, kompromisszum és alku-rohasztotta kései Kádár-diktatúra volt. Szerették volna elkerülni, hogy Magyarországon az elmaszatolt, a klientúra fagyöngyét buzgógnó növesztő demokrácia-változat verjen gyökeret. Úgy vélték, hogy a politikai filozófiát le tudják költöztetni a társadalmi metafizika ködpatoltájából a földre, ha gyakorlatközelelméletet dolgoznak ki. A négyéves tradicionalista hatalmi közjáték megakasztotta azt a szociológiai tisztulási folyamatot, ami a politikai filozófia és politológia számára megkezdődött, és mint világlejelenység Magyarországon késhet ugyan, mégis kikerülhetetlen.

Emlékeztetni szeretnék egy sokszor felidézett tényre: az ideológiatermelő értelmiség politikai funkciója válságba került Magyarországon is. Részben megszűnőben van, részben érzékelhetően átalakul. E szociológiai fordulat menetében, annak jól kivehető tüneteként a politikai bölcsélet és politikaelmélet mint szakma erősen leéptt színre és gyorsan intézményesült Magyarországon. Ugyanakkor az érintett társadalmi kör maga is tevékenesen elősegítette e fordulatot azzal, hogy eredményesen segített megvívni a 20. századnak valószínűleg egyetlen olyan forradalmát, amelynek nem volt utópiája.

E pontról – 1989-től – az utak a politikában filozófálok számára kettéváltak. Az egyik lehetőséggel Lengyel László élt 1994 nyarán: kormánytanácsadó lett. A másik utat mások mellett TGM is választotta. Erre az jellemző, hogy a szakfilozófus kormánytól-államtól független marad, s ezen a réven válik kritikai értelmiségivé. Mindkét változat abban egy s abban tér el a kritikai értelmiségi történetileg korábban kialakult típusától, hogy antiutopista, és a belátható jövőre összpontosít. A belátható jövő a társadalomtudósok számára az egész világban ma mintegy húsz év.

TGM tanulóéveinek minden tapasztalata az államról rossz volt, vagy annál is rosszabb. Korábban inkább a gondolati anarchizmushoz vonzódott. Meltányolta benne a spontaneitást, amely szerencsés esetben tevékeny és termékeny civil társadalmat növeszt nagyra. Később – angolszász tájakon szerzett elméleti tájékozódásának hatására – a konzervatív színezetű liberalizmushoz csatlakozott, saját szavaival „a tradícióra támaszkodó, adottságokat elismerő óvatos közelítéshez” (Beszélő, 1994. jan. 20.).

Újabb felfogását korábbi nézeteivel négy vonás kapcsolja össze: nagyrabecsüli a spontaneitást, elítéli az állam túlsúlyát, a jakobinizmus iránt zsigeri ellenszenvet érez, a korrupciós kormányzati megoldások iránt pedig bizalmatlan. Ez utóbbi tapasztalat váltotta ki belőle a korábban említett viszolygást a mai politikai viszonyoktól.

Új vonás TGM politikaelméletében, hogy nagyon igényes az állampolgárral szemben, ha annak az államhoz fűződő ellenőrző-kiszolgáló szerepéről esik szó. Álláspontja szerint az állampolgár nem csupán személyes önzésének kielésére kapott-szerzett szabadságot, hanem a felelősségre is. Újabb nyilatkozataiban a szerző minderről igen sarkosan fogalmaz. „Az a hazafi – nyilatkozta a Magyar Nemzetben (1994. július 23.) –, aki a közügyekért valami olyat tesz önként, ami nem kötelező”. Egy másik nyilatkozatában (Nép-szabadság, 1994. január 29.) elmondja, hogy 1989 óta patriotább lett, mert ráértett, mit jelent egy nagy közösség lojális tagjának lenni. Olyan embernek, aki – erről más alkalommal írt – segített megteremteni és a magyar politikai kultúrába beleyőkeresíteni egy demokratikus tradíciót. Ez akkor is él, ha a polgárerény, a republikánus patriotizmus a demokratikus közérzésletben még háttérbe szorult a (csak) számunkra becses személyes életszféránk megbecsülése és védelme mögött.

Milyen politikai gondolkodó tehát TGM? *Demokratikus elitista*. Elitista, mert sokat követel az állampolgártól. És demokrata, mert elvben mindenkiről feltételezi, hogy meg tud felelni e magas követelményeknek. Személyes meggyőződéséről elmondhatná Cs. Szabó Lászlóval, hogy voltaképpen politikai zebra: szemléletében radikális csíkok váltakoznak konzervatív csíkokkal. Így vált belőle bizonyítottan nem kötelező, de épp oly bizonyíthatóan nyitott ember.

Most már csak az utolsó kulcsot szeretném belecisiszolni az életmű zárjába: milyen *író* is TGM? *A század legnagyobb magyar esszéistái közé tartozik*. Filozófiájának körvonalazása során céloztam rá, ezeknek az esszéeknek nagysága – gondolatgazdagsága, frapáns analitikus ítéletei, napi politikai telitalálatai, stílusfinomsága – független a megírás

tárgyi környezetétől. Nagy részük bizony Kolozsvárt és Budapesten szűk kis lakások sötét szobáiban született. Megírásukhoz akarat és képzelőerő, valamint emésztő soha-meg-nem elégedés a teljesítménnyel volt szükséges (különösen az utóbbi). Sokan fáradtak már sikerrel századunkban, hogy nagy műfajjá emeljék a magyar esszét. Ezek sorában, ahogy én látom, TGM az, aki a legfilozófikusabb módon törekszik a gondolat-közlés kitüntetett közvetítőjévé tenni e műfajt. E téren *Tamás Gáspár Miklós továbbpolgárosított*. Továbbnyugatosított úgy, hogy a témákban és a hangnemben lehetetlen rá nem ismerni a magyar elődökre.

Szellemi gögjét, hagyománytiszteletét, liberál-konzervatív politikai hitvallását újszellelmű klasszicizmusra törő próza hordozza. *Klasszicista próza* ez abban az értelemben, hogy írásaiban föllelhető (1) a termékeny belső nyugtalanság, (2) a változtatás és hagyomány kiküzdött egysége, (3) a logosz formatartásával megvalósított tiszta lebegés a szennyes káosz felett.

TGM maga is bekapcsolódott a közbeszéd pluralitásáért és személyességéért folyó kollektív munkába. E célra két elvet vegyít. Az egyik – a *stílusjáték*, amely talán nem is tudatos, bizonyosan nem megcsinált, hanem olvasmányélmények szűrőjén keresztül személyessé átlényegült ízlés figyelmessége az olvasóért.

A 18. századi felvilágosodáshoz kapcsolja írásművészetét a ráció érvényesítési szándéka stílusában. Az ő összetett mondatai, akárhány közbevetést is ékel beléjük, arányosan, kiegyensúlyozottak és áttekinthetőek maradnak, s kellően ellenpontozzák őket a rövid mondatok. Ehhez a korhoz kapcsolja még stílusát a jól kivehető törekvés, hogy sose legyen unalmas.

Az esprit – így franciásan fogva – többet jelent a pusztá szellemességnél. Meglepő is, sziporkázó is olykor. Sokszor. TGM spirit-je szereti az ellentéteket tömöríteni. Néha pikáns, néha késéles. Szívesen alkalmaz váratlan fordulatot. Nem zárkózik el a jól megválasztott költői képtől vagy metaforától.

TGM stílusát a 19. századi politikai publicistákhoz közelíti, hogy tud pontos és szakzerű is lenni. Súlyos tartalmakat hordozó gondolatait áttetszően fogalmazza meg. Olykor archaizál. Egy helyen némi ódonssággal ír republikánus patriotizmusról, de eléje illeszti *Kossuth* kifejezését is, hogy ez „polgárerény”.

Félig még stíljáték, félig jellemkitárulkozás, ahogy személyes vallomásokat helyez el szövegeiben. Ilyenkor emlékeztet *Erazmusra*, a szabadelvű, ironikus keresztényre.

S van olyan vonása, amelyben teljesen mai. Igaz, stílusa talán csak azért hat néha megdöbbentően újnak, mert a nyelvi modernizáció menete Magyarországon szeszélyes. Évtizedünk a magyar közbeszéd olyan változatait helyezi egymás mellé, amelyek Európában egymást váltották. TGM *nyelvszemlélete*, így *stílusa is, érintkezik a posztmodernnel, de nem posztmodern*. A szerző még hisz a szilárd viszonylatokban, amiket – stílusfrissítéssel akár – meg lehet változtatni. Ragaszkodik a szilárd szerkezetekhez is. De a posztmodernekhez hasonlóan szívesen kever mondataiba familiáris szavakat, fordulatokat, gyakran a flaszternyelvből véve őket. És nyersen ösztinte. Ilyen esetekben sokszor igen rövid, szákszavú. Kemény. A szó technokratája. Ez a legmodernebb benne.

Azokban az írásaiban, amelyeken az akart-akaratlan stíljáték uralkodik, a szerző *nyelvi bájjal teszi kellemessé az erőt*. E hagyományosabb írásaiban ránnkacsint az iróniával fűszerezett életkedv, földérint az intellektuális színezetű verbális érzékiség. Legjobb ilyen dolgozataiban megoldja a nehezen megoldhatót: a *gondolat körvonala határozott, az árnyalás puha*.

Hozzám közelebb állnak a rövidebb, metsző politikai helyzetképei. Ezek aforisztikus, pontos ábrázolatok. Kurta mondatokban, flaszterkövön termett személyes nyelvújítással készültek. Lehet, hogy az idő jobban árt majd nekik, mint a stíljáték remekeknek. De ma ezek az igazán aktuálisak.

Akit e modorban született írások érdekelnek, lapozza fel a kötetben *A képtelen szalon* című karcolatot (352-354. oldal). Arról szól, hogy az MDF-et mértékadó értelmiségi körök lenézik, noha nem sokkal különbek nála. Ezért az 1992-es magyar közélet legfőbb feladata közé tartozik az MDF-et rehabilitálni.

Lássunk a cikkből egy részletet, amely szépen példázza, ami TGM stílusában és politikai karakterében jellegzetes. „Az MDF nem holmi járvány – olvassuk –, amelyet érin-

téssel meg lehet kapni. Nevetséges dolog, hogy *Tölgyessy Péternek*, az SZDSZ elnökének megroppant a reputációja, mert leereszkedik odáig, hogy szóba állt a Magyar Köztársaság miniszterelnökével. Mély meggyőződésem, hogy *Antall József* nem fertőz." Majd alább: „Abból, hogy az MDF átlagosan civilizált europoid emberek számára elfogadhatatlan dolgokat javasol viszonylag sűrűn, még nem következik, hogy nem kellene vele tiszteletteljesen és józanul vitatkozni.”

Ebből az idézetből is látható, hogy az esszégyűjteményben nincs olyan téma, amellyel kapcsolatban Tamás Gáspár Miklós ne a demokrata polgár becsületességével, nyíltságával, ne egy vérbeli író stílusművészetével szólna. Elszánt művész. Tudván tudja, hogy a magyarokat csak az anyanyelv használatának módja választhatja el egymástól. Van humora hozzá, hogy a kor megosztottságain túltekintve, jó társadalompedagógusként mégis tolmácsnak ajánlkozzon.

Ebben *szemérmes hazafisága* vezeti. Nyilván tudja, hogy a Másvilággal egy nehéz műfajban adott közre nagy művet. Érettebb kultúrákban egy munkát jól – ez esetben teljesen, maradéktalanul – elvégezni bizony hazafias tett. Ezért is ajánlom a Másvilágot forrásnak, akkor is, ha egy időszak csipősnyelvű politikai képeskönyvét érezzük ki belőle. De akkor is, ha a munkakultúra méltó opuszként hívjuk fel rá érettebb tanítványaink figyelmét.

Tamás Gáspár Miklós: *Másvilág. Új Mandátum Könyvkiadó, Bp., 1994. 610 p.*

KRONSTEIN GÁBOR

Lapvég

Jó, ha az embert szeretik. Nem mindegy persze, hogy kik azok. Hogy a jók vagy a rosszak, az okosak vagy az ostobák, a szépek vagy a csúnyák szeretik. A hét végén Tápén volt módon ezen eltöprengeni. Összegyűlt ott tudniillik vagy ötvenhatvan hölgy, de többnyire férfiú, hogy megünnepeljen egy hatvan éves, szemüveges, csöndes, zavarodottan oldalt pislogó fehér inges urat. A vendégek többnyire írók, kritikusok, irodalmárok. Nem kimondottan a magyar irodalom harmadvonala képviseltette magát a hosszú asztal körül, ha ez jelent valakinek valamit. Ott ültek – ha akarod így – a népiesek, de ott ültek az urbánusok is. Ott ültek – ha akarod így – a népnemzetiek, de ott ültek a liberálisok is. Ott ültek a fiatalok és ott ültek az öregebbek – hatvanig persze. Ott ültek az avantgarde-ok és a posztmodernekek, de ott ültek a konzervatívok is. A barátok, a tanítványok vagy a szavukat annak – barátjának, tanítványának – vallók ültek ott. Emberünk meg csak szerénykedett, hogy nem biztos, hogy maga a modell valóban olyan szép, mint az itt megfestődő kép, mármint ő, kvázi tehát mindezt nem érdemli meg, s ezt olyan emberi őszinteséggel mondta el, hogy senki nem hitte el egyetlen szavát sem, de nagyon jól állt neki, ebben megegyezhetünk.

Ilia Mihály, az életében legendává különösödött hajdani Tiszatáj-főszerkesztő, egyetemi oktató, most nem tudott elbújni a reá irányított fények elől. Forgatott a televízió, felé emelkedtek a poharak, a arcok, a kezek, a szavak is róla szóltak ezen az estén. E sorok írója azon tűnődött az asztal sarkán, vajon mire gondolhat mindeközben a *Mester*. Belelátja-e még a kamaszkorból alig kinőtt egyetemistákat ezekben a mostani hírességekbe, akik azért lehetnek mára annyira gögősek, hogy csak kevés ember előtt emelik meg a süvegüket? Emlékezik-e a távolabbi – és immár a közelebbi – múlt megaláztatásaira? Hiányoznak-e neki az elhűtlenedettek, az őt a kurzus- és pozícióváltások mentén rugalmasan/durván megtagadók? Akarná-e, hogy a sárdobálók lássák most, hogy a levitézlett funkciók lássák most, hogy a nyomában lihegő gáncsolóművészek lássák most... írók pajzsára emelve – kiket védett és rejtett és biztatott azokban a bizonyos rossz időkben, amikor persze neki is védelemre, elrejtésre és biztatásra lett volna leginkább szüksége –, akik legalább így, szűk-maguk között igazságot szolgáltatnak neki a sok méltatlan és ostoba bántásért, miket másoktól, nem ritkán miattuk, el kellett szenvednie. Persze, dehogyan akarná hogy lássák, miért is, vannak dolgok és személyek, amikről és akikről fölösleges bármiféle beszéd, illetve amiknek/akiknek a jelenléte semmilyen formában nem jelent semmit. Azon kívül, ha akarná, azok mit látnának? Egy csomó jókedvű, poharazgató embert a tápéi Aranylabda vendéglőben. Ez nekik nem jelentene semmit, legfeljebb annyit, hogy a dolog módfelett gyanús.

Hírlik, amikor Fűzi főszerkesztő elvitte neki a Forrás szeptemberi *Ilia-különszámát* Szegedre (benne a neki ajánlott versekkel, szövegekkel, a neki szentelt gondolat-sorokkal), Miska (a Mester és a Professzor és az Örökös Főszerkesztő) riadt kíváncsisággal és leplezetlen érdeklődéssel kezdte el forgatni azt, majd lehanyatlott a foteljába, és felkiáltott: Úristen, *én is* hiú vagyok! Gondolnám, hatvan évenként ezt ő is megengedheti magának.

Zalántibor

Körmös

„Nagy kavar van ám itt a fejekben, Kamarás elvtárs!”, panaszkodott nekem (szociográfusunk) jó tíz évvel ezelőtt a nagyhajtási párttitkár. Mivel témámba vág, nem érdektelen megemlíteni, hogy ott akkor két világnézeti kisebbséget, a (valóban) kommunistákat és a (valóban) keresztényeket vizsgáltam. Hát mai azt illeti, ma is nagy a kavar, legalábbis ami a dabas-sári iskolaügyet (továbbiakban D-S) illeti. Közel ezer médium-közlemény jelent meg erről, ám ezeknek – mint Révai Edit tanulmányából (Vigilia 94/7) megtudhatjuk – csak kisebbik fele volt kiegyensúlyozott, s érveket tartalmazó. Ez év nyarán végre megjelent Tomka Miklós írása (Vigilia 94/7), amely számomra meggyőzően bizonyítja, hogy a vélt nem a konkrét ügy tényeiről szól, D-S címkévé vált, a merőben ellentétes eszmei mondanivalójú forgatókönyveket írók számára. A leggyakoribb, az aufklarista és „emancipációs” scénáriókban D-S a zsarnokkatolicizmus, az agresszív keresztény kurzus jele, a másik oldal scénárióiban a szervezett egyházüldözés. Ennek iskolapéldája a Magyar Vetés főszerkesztőjének, Stolmár G. Ilonának *A dabas-sári „iskolapélida”* című könyve, amely sajátos kontextusba helyezi el az ügy – eléggé sajátosan kiválogatott – dokumentumait. Ilyenbe: „A nemzeti és keresztény kontösbe bűjt piperkőcök és akarnokok, huszadrangú harsogók, miniszteri bársonyszékben pompázó alkuszok és pénzéhes senkik paktumoznak és szerződnek pusztulásunkra.” Könnyen el lehet képzelni, hogy mit írhat a liberálisokról és a szocialistákról!

Természetesen az átlagon felül vallásos D-S-ban sem csak angyalok és ördögök élnek, hanem még sokan mások különféle érdekekkel, értékekkel, mentalitással, az azonos viágnézetűek táborá is jócskán rétegzett. Egyik fél sem ismeri D-S szociológiai-szociálpszichológiai térképét. És egymást sem. Tomka a hazai szekularizáció (amely nem elvallástalanodást, hanem a döntési szempontok sokasodását jelenti) iskolapéldájának tekinti D-S-t. Ebből következően az elpártoló keresztény szülők elsőre nehezen értelmezhető viselkedése nem D-S valóságának hirtelen változását, de nem is a plébános vagy az ellenzék manipulációját tükrözi, hanem azzal magyarázható, hogy döntéseink többsége nem elvi kiállás, hanem különböző érdekek és értékek közötti kompromisszumokat követelő választás.

Az egyházi iskola iránti igény ma még jóval meghaladja a kínálatot, de a jól megfogalmazott koncepció, hiteles képviselők és szakavatott bemutatkozó-stratégia híján az új vállalkozás védtelen a támadásokkal szemben. Stolmár G. Ilona dokumentum- (vagyis inkább dokumentáló) kötetének hátsó borítójára maga Szörényi Levente vonja le a konklúziót: „Szép színes világról álmodunk, eszmélésünket azonban bemájolja a mindig mindent a saját képére formálni akarók döbbenetes istentelensége.” Tomka Miklós – mellesleg egy katolikus folyóiratban – egészen máshová lyukad ki: „A hívő közösség nem élhet úgy, mintha a megosztottságok és szertehúzások nem léteznének. (...) Az egyház nem elszigetelt imaközösség, hanem a világ szolgáloja. Tehát ismerni kell annak gondjait! Szót kell érteni az ezerféle csoporttal, (...) azokkal is, akik nem hívők, vagy akik allergiások az egyházra!”

A Magyar Rádió már szemlétzte Tomka írását, egyértelműen pozitív felhanggal, és abban is reménykedhetünk, hogy legalább a plébániákon és az egyházi iskolákban el is olvassák.

Kamarás
Ilona